Presented to
The Library of the University
of Toronto
by
The Varsity Fund
for the purchase of books
in Slavic Studies

XV 113

ГОДИШЊИЦА
НИКОЛЕ ЧУПИЋА

ИЗДАЈЕ ЊЕГОВА ЗАДУЖБИНА

КЊИГА XXV

БИБЛИОТЕКА НА ПРВА С.А.М. ГИМН.

К

У БЕОГРАДУ
ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ
1906

Цена 2 динара

XV 113

ГОДИШЊИЦА

НИКОЛЕ ЧУПИЋА

ИЗДАЈЕ ЊЕГОВА ЗАДУЖБИНА

КЊИГА XXV

БИБЛИОТЕКА НА ПРВА С.Д.М. ГИМН.

У БЕОГРАДУ
ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ
1906

Inb № 10912.

ПРО[illegible] г.

LIBRARY
MAY 23 1972
UNIVERSITY OF TORONTO

DR
301
G6
knj. 25

ОДБОР

ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

Председник: *М. Ђ. Милићевић*
Деловођа и благајник: *Жив. П. Симић*

Чланови:

Стојан Новаковић
Чедом. Мијатовић
Стојан Бошковић
Свет. Николајевића
Момчило Иванић
Срета Стојковић
Љуб. Ковачевић
Јован Мишковић

До сада помрли чланови одбора:

Јован Анђелковић
Ђорђе Малетић
Коста Маринковић
Д-р Јосиф Панчић
К. С. Протић
Сава Сретеновић
Ђуро Даничић
Мита Ракић
Светислав Вуловић
Стев. Д. Поповић
Митрополит Инокентије

ШТА ИМА У ОВОЈ КЊИЗИ

ДЕО ПРВИ:

Записници Одбора Чупићеве Задужбине.

ДЕО ДРУГИ:

СТРАНА

1. **Два дана у Скопљу** — белешке и размишљања с пута. — *Стојана Новаковића* 1
2. **Пацифистички покрет у XIX веку и Хашка Конференција** — од *Свет. Николајевића* 59
3. **Пабирчење по књизи проф. Д-р Бихнера** и инстинкат и интелигенција у пчела — од проф. *Јов. Живановића* 127
4. **Горњи Ибар Средњега Века** или садашња средњо-ибарска долина с подгорином јужнога Копаоника — историјско-географска разматрања — од *Аврама Н. Поповића* 166
5. **Одјеци Шилерова „Звона“** у српској уметничкој поезији — од проф. *Андре Гавриловића* 223
6. **Никола Мандрда** — од *Ст. М. Мијатовића*, учитеља . . . 243
7. **Поменик Земунске Школе** — од *М. В. Веселиновића* . . . 247
8. † **Митрополит Инокентије,** некролог од *Момчила Иванића* . 254

I ДЕО

САСТАНАК
ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

ДРЖАН 31. ЈАНУАРА 1905.

У БЕОГРАДУ

Били су: Председник М. Ђ. Милићевић; чланови: Светом. Николајевић, Жив. П. Симић, Момчило Иванић, Срета Ј. Стојковић и Љуб. Ковачевић.

1

Пошто је ово годишњи састанак Одборов, то је деловођа и благајник Жив. П. Симић поднео Одбору извештај о раду и стању фонда за 1904. годину, као што иде:

1. О раду.

На својим састанцима у овој години Одбор и Управа као уредништво Годишњице примили су за Годишњицу ове чланке: 1. Приповетка у Грка — из савремене грчке књижевности — од Светом. Николајевића; 2. Милорад П. Шапчанин као педагог од Јов. Миодраговића; 3. Етнографско груписање народа Балканскога Полуострва од Д-ра М. В. Смиљанића; 4. Шта значи реч *трап* од М. Ђ. Милићевића; 5. Девет прилога Историји српске књижевности у деветнаестом веку од Андре Гавриловића; 6. Нештампане драме Јоакима Вујића од Павла Поповића; 7. Из Преспе — неколики обичаји и веровања — од Ј. Николића.

У Годишњици XXIV, која је изнела 19 табака и четири стране наштампаној у 500 примерака, наштампани су сви поменути чланци и заостали из прошле године чланци:

8. Ношење крста — српски народни обичај из Црне Горе — од Јована Иванишевића, и 9. Из турске фоклоре од Д-ра Тих. Ђорђевића.

Осим тога у овој години је по одлуци Одборовој наштампана у засебном издању о трошку Чупићеве Задужбине књига „Карађорђе у говору и створу“ од М. Ђ. Милићевића.

2. О стању фонда.

1. Стални капитал износи	72.000·—	дин.
2. Два лоза у аустр. вред.	40·—	„
Свега:	72.040·—	дин.
3. Покретни капитал из 1903. г. .	2.640·75	„
4. Примљено у 1904. г.	3.720·—	„
Свега:	6.360·75	дин.
5. На штампу и хонораре издато . .	4.643·35	„
6. Остаје за 1905. г.	1.717·40	дин

Г. Г. Срета Стојковић и Момчило Иванић као одређени прегледачи рачуна, реферовaше да су упоредили приходе и расходе с документима и нашли да је стање фонда по овом рачуну исправно.

Одбор прима извештај благајников и рачуне као исправне и разрешава га од даље одговорности.

2.

Председник приказа чланак Андре Гаврилоића „Одјеци Шилерова Звона“ у српској уметничкој поезији, намењен за Годишњицу. Пошто је Момчило Иванић, коме је рукопис раније дат на оцену, исказао своје мишљење о том саставу,

Одбор је одлучио да се чланак прими и наштампа у XXV Годишњици.

3.

Председник приказа чланак Јов. Живановића О душевном животу у животиња и инстинкту и интелигенцији у пчела, намењен за Годишњицу. Пошто га је г. Милићевић прочитао, реферовао је о садржини његовој.

Одбор је одлучио да се чланак прими за Годишњицу и у њој наштампа пошто писац све немачке текстове у рукопису замени српским преводом.

4.

Председник замоли одбор да изабере рачунопрегледаче за 1905. г.

Одбор изабра опет г. г. Срету Ј. Стојковића и Момчила Иванића.

5.

Председник замоли Одбор да изабере управу за 1905. годину.

Одбор одлучи да и даље остану председник М. Ђ. Милићевић а деловођа — благајник Жив. П. Симић.

С тим је састанак закључен.

ПРЕДСЕДНИК,
М. Ђ. Милићевић.

ДЕЛОВОЂА,
Жив. П. Симић.

---

2. *Књижевно интересовање у Србији за време Устанка.* од Андре Гавриловића.

С тим је састанак закључен.

ПРЕДСЕДНИК,
М. Ђ. Милићевић.

ДЕЛОВОЂА.
Жив. П. Симић.

II ДЕО

ДВА ДАНА У СКОПЉУ

14—15—16 јул. 1905

БЕЛЕШКЕ И РАЗМИШЉАЊА С ПУТА

СТОЈАНА НОВАКОВИЋА.

I.

Цариградска мисија, и пролазак кроз Скопље 1886. Полазак из Врањске Бање 1905. Први утисци по преласку границе. Разлика међу Турском и Србијом.

Имаће у скоро пуних деветнаест година од како сам с познатим одушевљењем млађих година походио Скопље. То је било на крају октобра 1886. Путовао сам онда у прву дипломатску службу посланика Србије у Цариграду. Главни задатак ми је био: да закључим конвенцију са Турском о вези железничкој; да извршим привремену консулску конвенцију и постављање првих српских консула у Турској на основици оне јесени закључене привремене конвенције, и да довршим раније преговорима отпочету сталну консулску конвенцију међу Србијом и Турском; да проучим што треба и да изведем закључење првога трговачког уговора међу Србијом и Турском. Прошло беше осам година од рата с Турском; те су конвенције Србији биле веома потребне, а Турци су, по њиховом обичају, развлачили. Краљ Милан је добро увиђао и цењио потребу да се ови послови доврше и с разлогом је од тога очекивао користи по Србију. С тога ми је, кад сам на тај пут полазио, показивао веома срдачну пажњу и у Београду и у Нишу. Наши државници нису били домишљани као бугарски, па да и пре независности мисле на мрежу консулата под именом трговачких агенција Од ратовања 1876 наше су се старије везе с Македонијом готово са свим поспрекидале Бугарска се пропаганда, такође, услед ратова била нешто зауставила, али не

много. У нас се у то време оснивало друштво Св. Саве општим патриотским одушевљењем. Из министарства су се у Београду, нарочитим мојим настојавањем, тада (1884—5) упућивали Срби из Турске да се попут Грка и Бугара и они прихвате лојалне пропаганде, подешавајући радњу по турским законима и служећи се до краја свима допуштеним средствима. И тражило се начина да се културним оружјем (у којем смо, поред свеколиког недостатка организације, ипак јачи) заклони невешто вођени рат с Бугарима, у коме је једна ноћ нервозности и нестрпљења (у очи Арханђелова-дне 1885) упропастила све што је толиким напорима било задобивено. Нашло се јунака „да стигну и да утеку“, а није било јунака „*да на страшну месту постоји*“. Изгледа ипак да је највеће јунаштво баш ово последње. И на ум ми падају наши стари граничари који су у аустријско-италијанским ратовима на најстрашнијим местима стајали као стена, показујући неопходну минимну меру нестрпљења само што би по каткад пљуцнули! Не би другојачије чинио ни њихов брат, српски стајаћи војник, да му је тако наређено, па би онда другојачије мислили декламатори, који су из те народне несреће тражили градиво за своје ситничарске планове и прохтеве којима се надевало крупно име политичких начела и убеђења.

Што сам се ове године послужио бављењем у Врањској Бањи те да скочим и до Скопља да га још једном видим, ваља да захвалим моме давнашњем (бојим се и себе и њега ради да речем старом) пријатељу г. д-ру Тодору Недељковићу, адвокату из Земуна, који се понудио да ми на овом излету прави друштво.

Кренули смо се из Врањске Бање 14-ог јула по сунцу које је просто пекло. На граници смо видели гомилу турских војника, црних и несимпатичних, опасаних кожним појасима, у којима су се находили редови сувремених металних метака. Околина је гола, а шуме се виде само далеко по брдима и по граници. Кад гледате ту голу земљу, опрљену огњеним сунцем, морате се чудити како се, кроз ту голет, извршују претурања оружаних људи и читавих чета и како Турци нису могли да томе послу одмах стану на пут. Обја-

шњење је једино у симпатичном учешћу тамошњега народа, који оваку радњу потпомаже, мислећи да ће му она како год донети или ослобођење или какву год поправку. У томе су многи и живот изгубили. Ја сам увек мислио да у народа веома много ради инстинкт. Симпатије су тога многоглавог створа обично онамо куд он мисли да му је пут спасења. Није он крив, ако се у томе каткад и превари.

Чудновата је разлика, која сама пада у очи чим границу прекорачите и која двоји Србију од Турске на првом кораку. Види се да је то једна земља, међународним уговорима пресечена; зна се да је с обе стране граничне линије један исти народ. Али опет све другојачије изгледа. Врањски округ није ни из далека ни најбогатији ни најобразованији у Србији. Нарочито гранични горски крајеви, осим ваљда једне моравске долине, сиромашни су и назадни колико само бити може. Питомији је, готово, онај крај што је остао у Турској. Опет зато, има неки опћенити превес невеселости и живости који двоји Турску од Србије. У нас је све лепше, веселије, богатије но онамо. Ако је кућа, она је спретнија, чистија. Има и у нас кућа олепљених просто блатом, али их има и окречених, белих, с китњастим кровом, не мало их је живописно намештених усред какве баште или дно луга или на каквом заравањку, као да је онај домаћин нарочиту бригу водио баш о лепоти. Села су наша и зеленија и растреситија, испреплетана са воћним и каквим другим дрвљем, усевом и зеленилом. У Турској пак, међу нашом границом и Скопљем, села су збијенија; садова у њима нема. Кућа имa у њима и великих, али су све просто олепљене блатом, неокречене, некако опале, грубе и тамне. Често више личе на кошаре за стоку него на куће. По пољу је изван села то исто. Поља и застранци брегова су у Србији застрвени најлепшим шаренилом разнобојних квадрата под усевом, зелених, жућкастих, жутих према добу године. Често изгледа да је све под усевом и да је веома мало незасејано. Та слика плодне и марљиве радљивости чини на посматраоца веома повољан утисак. У Турској је усева очевидно мање. Ни око насељених места не видите ону слику обделаности

коју видите у Србији. Мало даље од насељенијих места, па земља изгледа са свим пуста, необделана; усева је мало и обретко. Ми смо цртали оно што се не само одмах види, него што само одмах пада у очи, где вас локомотива брзо претура из једне зоне у другу —

II.

Куманово. Српски и бугарски попови. Бугарски и бугарашки. Србомани. Три национализма у Македонији: српски, грчки и бугарски. Румунски национализам. Турско вешто повлађивање овоме хришћанском цепању

—

Воз је јурио даље. На свакој станици је било пуно војника, по два три на стражи, а остали около на одмору. И поред линије је на извесним даљинама стајала стража. На једном месту се, на жарком летњем дану, од нечега беше упалила трава дуж линије и горела је на неких 50—80 метара дужине. Срећа те је дан био тих. Иначе би ветар могао тај пожар однети даље, а мало даље било је и жита у класу на њиви и пожњевена у крстинама. Страже добише нешто мало посла, јер отрчаше да онај пожар гасе. Ми пројурисмо кроз дим, и одосмо даље, пошто се воз беше зауставио да види шта је. Немиле слике непријатне околине одбијале су нас даље ка горама са запада и с истока између којих је воз јурио. С радозналошћу смо гледали троме пластове скопске Црне Горе (Карадага), доброга ослонца српства и на овом крају, а доле на југу Таора, Китке, Голог Врха, који последњи каткад личи на наш Ртањ.

Стари пут је ишао више долином, а железница је некако ухватила косу. Кумановска је станица, на прилику, више Кумачова, и Куманово се види доле у доњи Кад се примичете станици, из вагона се види нова српска црква и чини веома леп утисак Опоменуо сам се колико сам пута ње ради 1898 и 1899 у Јилдиз у Цариграду ходио, представке правио и обећања имао од секретара султанова. Те су се ствари свеколике радиле у двору у Јилдизу. Портини министри као да су били из њих са са свим искључени. Та неправилна

подела изазивала је многе незгоде и тегобе. Све се радило усмено. Никада, све до свршетка, нисте знали ни шта вам је дато ни шта је одбијено. То већ и по општем турском правилу, да никад не одбију коначно, старајући се да вас теше макар и варљивом надом.

Из Србије идући на станици кумановској видесмо два свештеника, једног млађег, обучена са свим као грчки калуђери а другог старијег, приседа човека, у правој камилавци. Овај други био је Јован Тасић, протски намесник у Куманову, а онај први бугарски некакав свештеник. Они оба уђоше у наш воз. На скоро по том јави нам се Јован Тасић. Човек присебан, одмерен. Био је раније мајстор. Рукоположио га покојни митрополит Фирмилијан. После мучког убиства проте Ташка о новој години 1905 њега је митрополитски намесник архимандрит Сава (такође Тетовац) поставио за протског намесника у Куманову. Ту смо у практици видели како је незгодно што бугарско свештенство, у ствари и у понашању више шизматичко него у догматима, ношењем истога одела са грчко-православним свештенством заиста обмањује народ и доприноси општој забуни појмова која у свима пословима на Балканском Полуострву царује. Њом се, вечним подваљивањем и обманом, користи где ко пре стигне. Наш намесник нам даваше јасна објашњења о чему смо га год запитали. Опазио сам како настојава да се оштро дели *бугарски* од *бугарашког*. Као што Бугари јогунасто неће да признаду да у скопском санџаку или у скопској епархији има макар један Србин, тај зајам њима враћају Срби. Кад бисмо ми у разговору употребили придев *бугарски* за *бугарашке* партизане у Македонији, намесник би нас увек марљиво исправљао. Србима македонским у Македонији нема Бугара него бугараша. Бугарима опет Срби нису Срби него *србомани*. У ствари су то две црквено-националне партије. Српска има за се традицију и старину. Њена је одлична црта верност праотачким традицијама и заветима. Она није хтела да пристане за привидним и надуваним разлозима црквено-националне узбуне, па да турском (неверничком и спекулативном) помоћу цепа цркву и преотима што где могне. Верна томе, она није окре-

нула леђа Србији, кад се ова макар и касно одлучила да истакне национализам у границама лојалности старој васељенској цркви, и искрено је, и не само искрено него и с пуно пожртвовања, потпомогла жељу Србије да васељенска црква води рачуна од националних просветних и црквених потреба српскога племена у Турској! Да је, бог-да, васељенска црква хтела схватити и прихватити тај покрет с достојне висине, онако како је он заслужио, све би пошло како треба. Али на жалост три национализма у Грка, у Бугара и у Срба искључују се међусобно до невероватних граница. И пошто Бугари и Грци имају повластице црквене автономије, а Срби су их изгубили преласком патријарха у Аустрију и грчким укидањем Пећске и Охридске епархије 1766 године, трошкове ове борбе стално плаћају Срби, љуто испаштајући политику њихових патријараха од 1690 и 1739. Фразе што су последњег времена мењане међу Београдом и Софијом празна су политичка игра зато што нису ништа друго до фразе. Оне у Македонији као да још више погоршавају борбу међу „бугарашима“ и „србоманима“, јер су после те измене празних фраза Срби принуђени били да се од бугараша бране с оружјем у рукама. То значи да су Бугари сваку симпатичну реч с наше стране узели као тапију којом им уступамо наше суплеменике у Македонији. И доиста, политика бугарско-српског споразума може имати вредности само онда, кад би се у њен основ положило изравнање спора у Македонији. То је садржина којом би се фразама горе поменутим одузела њихова празноћа. Без тога, штоно реч, о каквој год бугарско-српској заједничкој акцији ни гуди ни гудала вади Признајемо да је то жалосно. Али се политика у ствари не води фразама, ма како оне лепе, примамљиве и звучне биле, него делима, па макар и лудим, и крепошћу која допушта да се свашта види онако како је у истини.

Кад смо се, два дана касније, враћали из Скопља, знало се да ћемо тога дана проћи, и на станици су нас чекали да се још једанпут видимо и намесник Јован Тасић и још неколико људи. Међу њима је био један члан фамилије Депковића као и учитељ српске школе

из Кратова. Мило нам је било да поговоримо с њима још једанпут, понајвише о економским пословима о везама к Штипу, ка Кратову к Велесу кроз Овче Поље. Ударивши у страну к западу ради Скопља и везе с пругом Солун-Митровица, Штип и Кратово су остали на страни Али ни правога економскога напретка не може бити док не престане сумапута и несмишљена револуционарска агитација упаљених мозгова, који нити што виде нити умеју прорачунати, управљајући се искључиво својим уображењем и тврдоглавошћу, и докле се не обустави жалосно национално-црквено трвење међу рођеном браћом с ножем и револвером у рукама. Истом би по том могла настати потпуна сигурност у пољу, у граду и на суду. Борба народности, овде дотерана до своје болесне крајности, на послетку ће доћи главе Македонији. Турска политика се такође вешто служи оним начелом *подели па владај!* Она је око 1870 ванредно вешто повластицама ексархата бацила раздор не само међу Бугаре и Грке него и међу Бугаре и Србе. У последње време се са Порте потпомаже *пропаганда румунска.* Турци знају да је она против Грка, и с тога је потпомажу. Али она је и против Срба, јер румунска пропаганда у Македонији не мари за Србе, с тога што се по невољи, лишени свих црквених повластица у Турској, наслањају на Грке, да би се њиховим повластицама користили колико толико. Румунска пропаганда у Македонији опет зазире у првој линији од Грка, и тога ради и од Срба као некаквих грчких пријатеља. И ма да у Румунији нико није бугарофил и ма да тамо има знатних људи који помишљају на државно сједињење Бугарске с Румунијом, опет румунофили (цинцарска партија у Македонији) теже к бугарашима, да би се боље одвојили од Грка и од Срба, њихових по невољи присталица. Да све ове ствари нису баш беспослица, како би могло изгледати на први мах, види се по томе што се у Скопљу на лепом месту усред града зида румунска школа, двоспратна лепа зграда. А румунских кућа нема ни неколико десетака. Па нам рекоше да Румуни и у Куманову траже да купе место за школу, а тамо их ни из далека нема толико колико у Скопљу.

III.

Скопље 1886 и 1905. Нова улога Вукова правописа у Македонији. Општи словенски покрет и националистички сепаратизам Срба и Бугара. Старински тип балканских вароши.

—

Најпосле од станице Ћдарлар воз сиђе у скопљанско поље, а ми се топљасмо у задовољству разматрајући дивни планински венац који опасиваше то поље. Скопљански чифлуци почеше да се нижу један по један покрај пруге, и сувремени, још непрестано источни и мусломански тип Скопља са његовим мунарама простираше се све већма пред нама у северном углу скопљанскога поља, међу Водном и последњим застранцима скопске Црне Горе. Северна огромна преграда те котлине, величанствена Шар-планина и шиљак Љуботена привлачаху наше очи, које су иза њега тражиле да виде појезијом и мучеништвом нашега народа толико увенчано Косово. Не мање се старасмо да разберемо југо-источни излазак међу Таором и Китком к мору и Солуну.

Што смо нарочито желели да познамо, то је разлика онога што смо у Скопљу видели 1886 и онога што је сад.

Та се разлика видела прво по томе што смо сад у Скопље долазили железницом. Воз је пролазио мимо улице и куће турске. Да је баш турска махала, познавало се по решеткама на прозорима. Кад смо пре деветнаест година долазили, нисмо имали коме Бога да назовемо; толико су се везе са Србијом биле запустиле и испрекидале. Данас нас дочека не мала гомила нашега света који у Скопљу ради. Онај исти Врањанац, Васа Микић, који нас је 1886 на својим колима из Врања довезао, сад држи у Скопљу „Гранд Хотел,“ лепу укусну зграду, зазидану у стилу италијанске виле у самом стаклету и прозорима, како се већ воли на истоку. На хотелу је, наравно, натпис српски, француски и турски. Колико се могу опоменути, 1886 сам видео у Скопљу на продавницама натписâ грчких, али српских, новим правописом, јасно српских, да се могу разликовати од бугарских, не опомињем се да је онда било. Кад смо, после одмора, започели шетњу по улицама видео сам

још апотеку „Европу“ Ђорђа Крстића, родом из Ниша, са српским натписом и на најлепшем месту, у главној улици И више других радњи где Србина власника одаје Вуков правопис видео сам по граду. Не далеко су један од другога хотел „Призрен“ са Србином власником и „Хотелъ Балканъ“ где јерови данас одају Бугарина или бугараша власника. Habent sua fata reformae. Кад је Вук удешавао српски правопис, мислило се више на потребу, да се српски језик у писму с места може разликовати од руског. У Бечу се такав правац радо гледао; Србима пак, који ни мало нису мрзили Русе, био је он драг по своме национализму, што на видик јасно износи свакоме Србину драге особине срства. Накрај крајева изашло је да се Беч баш није имао чему много радовати. Али гле како сад исте оне правописне одлике служе у балканским националним борбама другоме једном задатку, разликовању од бугарскога. На то нису ни мало мислили ни Вук ни његови саветодавци, и ако су они саопштењима о бугарском језику и штампањем огледа на том језику баш изазивали сепаратистички бугарски покрет с ванредним националистичким либерализмом. У томе сепаратистичком покрету данас Србима Вукова реформа а Бугарима њихови јусови и јерови служе као обележје, нарочито у Македонији. Ту та два правописа дају с места разликовати српску и бугарску дикцију. Велике теориске мисли о јединству Словена биле су Вуковим противницима плат-форма с које су нападали Вука и његову правописну реформу. Услед општега културнога напретка, јединство се Словена (може бити у другојачијем облику но што су га онда замишљали) није нимало заборавило, али се њега ради међу Србима није хтело попустити од Вукове реформе. Данас се хрве с бугарским националним сепаратизмом иста мисао, ограничена на јужно словенство Кад се помисли нѐ на државно јединство него само на заједничку радњу која би обухватала све од Дрине до Црнога Мора; кад се помисли да нема спора о Македонији но да би она барем морално, била у томе — лакше се дише, и дух полеће к политичким идеалима. Па кад се остави политика и пође се литерарној култури и помисли се како би било

кад би се једна књига читала и један књижевни језик говорио и на Дунаву и на Сави и на Марици и на Јадранскоме и на Црноме Мору — о, како се тек тада груди шире! На напомену да је то немогућно, одговара другојачије и историја свих литерарних језика, и француског и талијанског, и немачког и руског, где су дијалектичке разлике још веће но на Балканском Полуострву. Препоручујемо млађима тај предмет, јер он заслужује барем озбиљнију студију. Али се сад дижу с накосним и јетким одушевљењем плитке себичности бугарско јер и јус. Ни толико потребна реформа правописа, много консервативнија од Вукове, није могла да продре у Бугарској из непојамног страха да им језик не личи на српски. Један часопис, Български Преглед, био се почео у Софији штампати тим новијим правописом, па је обустављен. Византинци су свој јетки јогунасти и плитко-сепаратистички егоизам вешто накаламили племенима, која су била под њиховим политичким и културним утицајем. Ни добра смеса татарска није Бугаре одвукла од грчког свадљивог цепидлачења и себичне тврдоглавости. Па ипак ни она велика идеја не стоји са свим бесплодна. Бугарски књижевни језик развија се ипак негујући више западне бугарске говоре. Они кажу да је то зато што су они гласовно чистији и корену словенском ближе. А ми можемо казати да у тим говорима има или једнак или велики остатак српскога, тако да многи од њих, оштро узимљући, спадају у ону познату и широку прелазну зону међу српским и бугарским. Како му драго с тим, што нам је долазило на ум гледајући неме речи *Хотелъ Балканъ*, тек Вукова *јота* и Хаџићево *јер* бију сада на земљишту Балканскога Полуострва са свим другојачији бој но што је био онај који смо ми гледали у нашој младости у књижевности српској! И у том боју се данас богме не лије само мастило као у време блаженога спомена борбе наше, него се лије братска крв, пале се села, варварски се упропашћују породице и имања и борбу прати жучан јед, да му је тешко значење ухватити. Quousque tandem, да узвикнемо и ми јоти и јеру. Јер би већ крајње време било!

И нас, ето, тај стари спор одведе предалеко. Због „Хотелъ Балканъ“ одосмо далеко, предалеко, и заборависмо Скопље.

Али је свуда лако било опазити да је Скопље од времена железничке везе живо напредовало као град. Нешто има да се захвали и Хафус-паши, једноме од најодличнијих турских валија, који је око 6 година провео у Скопљу. Он је Вардару саградио обалу и тим улепшао улицу покрај обала његових, и данас најлепшу у граду. Он је речицу Сераву која од севера протиче кроз једну улицу, најнечистију и најнездравију пређашњега времена у граду, ставио под свод, те се и не види, и сад поврх ње иде улица с чистим равним путем. Подграђе с десне стране Вардара, где је и жељезничка станица, изградило се живо. Арбанаска кула, коју смо у белешкама од 1886 описивали и која се онда налазила готово у пољу, сад је опкољена кућама. У том је крају и нова католичка црква под аустријском заштитом. Она се лепо види, и њено звоно чује се у целоме томе подграђу и на здраву Марију и у другим приликама. Знао бих прилично и о том звону и о тој цркви, и о неким турским изгредима противу њега и о једном вали-паши (име сам му заборавио) који је на интервенцију барона Калича за задовољење Аустро-Угарске смењен као практиканат, али није потребно данас казивати све што знамо. Старијим се годинама и без тога пребацује излишна говорљивост. Да продужимо, дакле, што смо почели. Ваља само још на овом месту забележити, како је др. А. Гризебах 1839. јасно забележио на десној страни Вардара чисто поље, записавши јасно да Вардар опасује варош с јужне јој стране.[1]. То показује најбоље колико се с те стране варош увеличала.

И вредност је имањима сразмерно расла, што бива у варошима које напредују. Али опет зато у овом се граду бије старо и ново, и ново је непрестано далеко слабије од старога. Град наличи на неки слој онога што је старина наслагала, кроз који пробија ново као што би пробијале крепке младице нечега питомога кроз

[1]) Grisebach Reise durch Rumelien nach Brussa. Göttingen 1841, II, 228.

сено, сламу, лишће и остале остатке старога времена. Из гомиле кућâ, кућерака̂, зградица̂, и наслона̂, просте форме, ниских, опалих, с малим широким крововима, често неоправних, понајвише сиромашних, избијају овде онде сувремено зидане куће европскога кроја, висином изнад свега тога, са својим дебелим зидовима и великим прозорима. Са дивне терасе у кући д-ра М. Шушкаловића, с најлепшим погледом на околне горе, видите доле под вама, као неке парије, гомилу кућа и кућерака̂, авлија̂, споменик старе архитектуре и старога живота балканских варошиа с њиховим широким крововима и ниским прозорима, с њиховим танким зидовима, често од плетера и блата сграђеним. И то је свуда. Мало се види разлике међу богатијим и сиромашнијим домом. Сви изгледају више на скромна средства и на сиротињу но на богаство. То је, у осталом, мало изузимљући и сам Београд, и у осталим балканским градовима свуда без разлике. Балканско Полуострво нема данас градова једнога типа и једнога стила. Главно му је обележје мешавина. И да не знате да је то исто у култури, у живљењу, у оделу, и да вам сама по себи свуда не досађује мешавина и забуна услед бркања старога и новога и прелажења од једнога к другоме, ви бисте то познали по самој архитектури. Пријатно нас свагда дира онај источно-балкански тип, којим се град стапа са селом, где на улицама мало што има, где је с улица скоро сам зид, а унутра је врт и авлија с хладовином од винове лозе, цвећем, каквом воћком и другим биљним украсом. Како је поетичан и како привлачи тај скромни фамилијарни тип градскога станишта, сеоски облик у градском насељу! Је ли он од старих Грка и Византинаца, или је од Турака и Арапа не можемо сад расправљати. Али би нам, отворено признајемо, било жао, кад се не би посведочило да је тај тип станишта старији од турске најезде. Он би, барем, потпуно одговарао словенској природи, ако не, може бити, оној коју ће гвожђем и челиком утврдити сувремена скептичка критика, а оно оној коју је замишљало јадно старо време, на које је, доиста данас ударила и хала и врана. А ко зна, да ли оно, најзад, неће бити од свега тога и јаче и старије?

IV.

Скопље VI, XVI, XVII и XIX века. Споменик цара Јустинијана — водовод и Куршумли-хан. Стара гробља.

—

Кад мислимо на Скопље, нама је Србима најмилије сећати се славнога Милутинова краљевања, које је српску власт у Скопљу умело на дуже време да утврди и по том краљевања и цареваља славнога Милутинова унука Стефана Душана Силног, који је за Скопље везао најславније и најлепше дело своје владавине — проглашење законика, тога сјајног споменика средњевековног живота српског. На византијску славу тога града мало пажње обраћамо. Међу тим Скопље се у византијској историји везује за име најславнијега цара византијског, законодавца Јустинијана, познатога ктитора Свете Софије, непадмашнога споменика византијске архитектуре. Кодификатор римских закона Јустинијан родио се у неком селу Тавресију или Тауресију код градића Ведеријане (Бедеријане) недалеко од Скопља[1]). Још А. Михановић, Хрват који се у првој половини XIX века дуже бавио у служби аустријског консула у Солуну, познат по своме интересовању за археологију и за старе словенске рукописе, обратио је пажњу на села Таор и Бадер при планинама на јужном крају скопљанске равнице нагађајући да могу бити Тауресијум и Бедеријана. К томе се склањао и Хан, аустријски консул, и ако још нису изнесени стварни основи којима би се то утврдило. Јустинијан је, осим тога, утрошио много времена и снаге на подизање и оправку градова и варошиј по целом Римском Царству Из тих разлога узели смо преда се византијског историка Прокопија који у своме опису о Јустинијановим грађевинама опширније говори о Скопљу и о пределима око њега поводом тога што су Јустинијанова постојбина. Пошто речи Прокопијеве припадају времену тако удаљеном као што је прва половина VI века, оне имају ванредну знатност за то удаљено време. Говорећи

[1]) Hahn Reise von Belgrad nach Salonik. Denkschriften XI, 94. С мишљењем Хана потпуно се сложио и П. С. Јастребов. Гласник 57, стр. 38 и 9.

управо о многобројним грађевинама цара Јустинијана, византијски историк долази на скопљанску област овим речима: „Али и мени ваља почети од цареве постој„бине, те да она заузме прво место у моме казивању „као што је прва међу осталим покрајинама. Јер она „једина има да се дичи и слави, одгајивши и образо„вавши цара Римљанима, којега се дела не даду ни „речима исказати ни писмом описати.

„У Дарданцима европским што живе иза драчких „граница,[1] близу градића који се зове Ведеријана (по „ст. читању Бедеријана) било је село по имену Таври„спон (по старијем читању Тауреспон), одакле је родом „цар Јустинијан који је васељену васпоставио. То је село „он на брзу руку оградио четвртастим зидом, поставивши „на сваки угао по кулу и наредивши да буде и да се зове „Тетрапиргион (четири куле). А наспрам тога села по„диже најсјајнију варош и надеде јој име Јустинијана „Прима (латинским језиком Прва), те таким начином „награду издаде земљи која га је одгајила. Свима је „Римљанима приличило да заједнички изврше ову оба„везу, пошто је тај крај подигао свима општега спа„сиоца. Ту је (Јустинијан) сазидао водовод, набавивши „тој вароши на свагда и у изобиљу текућу воду. И „много друго је којешта извршио што му као осно„ваоцу вароши чини част и достојно је сваке похвале. „Није лако избројати божанске храмове, нити се могу „речима описати дворови великаша, ни величина дво„рана, ни лепота тржишта, ни улица, ни чесме, ни ку„патила, ни домови с продавницама. Просто да кажем „варош је велика и многољудна и у свему благоугодна „и таква да може бити столица свеколике оне области. „И потпуно одговара таквоме достојању. Илиријски „архијереј изабрао је ову варош као највећу по ве„личини међу осталима да му буде столица, те да се „и тиме подржи и дика царева, пошто се варош узноси „као његова постојбина, а он се опет слави да ју је „подигао. Довољно је да кажем што сам казао, јер се

[1]) Драчке границе су се свршавале источно од Охрида. По Ливију Шарпланини се на запад простирала Илирија, на исток Дарданија а на југ Македонија. По Ливију је Велес граница између Македоније и Дарданије. Гласник 57, стр. 38 цитат И. С. Јастребова.

„све потанко исказати не може зато што би сваки „опис морао изостати иза хвале која припада вароши „цара достојној.

„И градић Ведеријану сазидао је из нова и утврдио „га је много боље У Дарданцима је била од старине „и нека варош која се зове Улпијана. И њени су зи„дови били понајвише попадали, а нису ни ваљали, и „били су и пређе неупотребљиви. Цар је и њих све„колике поправио, и уредивши све како треба, надео „је тој вароши име Јустинијана Секунда, што ће ла„тински рећи Друга.

„Недалеко од те вароши подиже другу варош, које „раније није ни било, и надену јој име Јустинополис, „по имену чиче свога. И Средца и Ниша вароши, па „и Германа и Пауталеје зидови су се били такође вре„меном искварили. И њих је оправио и начинио да им „непријатељи не могу досадити. Међу тим варошима „подиже са свим из основа и три варошице: Крати„скару, Куимедаву и Румисијану“[1].

Навлаш смо узели цео извадак о овоме предмету из Прокопија, да би се јасно видело да је Јустинијана Прима у Скопљу.

Ради црквених повластица везаних од Јустинијанова времена за архијерејску столицу, калуђери су средњега века прогласили да је Јустинијана Прима била у Охриду, те да би се оним повластицама користила Охридска црква. Данас нико не сумња да је у Липљану јужно од Косова стара Улпијана, коју је, по наведеној белешци Прокопијевој, Јустинијан огласио за Јустинијану Секунду. Није сумње и о томе да под Дарданијом треба разумевати средишњу област Балканског Полуострва, која је у садашњем турском Косовском Вилајету, јужном делу Србије и неким деловима југозападне Бугарске. У томе што Прокопије са Јустинијаном Примом помиње Ниш, Средац (Софију), Герман (данас Цермен на Церманштици недалеко од Дупнице у водопађи Струме) и Пауталеју (данашњи Ћустендил) још јасније се види како Јустинијана Прима припада данашњему Скопљу. Иначе се само по себи види да

[1]) Procopii de aedificis IV, I, Editio Dindorfii vol III. Bonn 1838.

је казивање Прокопија увеличано. Као што се ни име Јустинијана Прима ни Јустинијана Секунда није одржало после смрти Јустинијанове (565), него су их потисла у мрак дотадашња имена Скопље и Липљан, тако је Скопље већ раније било велико место, и покушај Јустинијанов да томе великоме месту своје постојбине надене своје име просто је пропао као и толики други покушаји такве врсте. Али осим горе наведених доказа о вези Скопља с Јустинијаном, има и других не мање знатних.

Први је од тих споменика без сумње водовод скопљански, за који Прокопије бележи да га је Јустинијан (527—565) подигао.

Кроз цео средњи век помиње се тај славни водовод. Један млетачки путописац из времена око 1560 године помиње у Скопљу изван града прекрасан водовод пијаће воде на више од 60 сводова[1]). Енглески путник Браун који је кроз Скопље пролазио 1669 помиње „величан„ствен водовод преко речне долине на даљини од 2—3 „километра од града.“ Браун бележи „да је водовод „од камена на неких двеста сводова с једног брега на „други, преко долине, старина прекрасна, која много „дике чини овом месту.[2]“

Тај исти водовод стоји и данас, и он и сад служи варош водом која је доведена са северног краја Црне Горе. Сводова има преко сто. Неки су само од камена, али су они обновљени у новије време

Хан је први истакао везу белешке Прокопијеве с водоводом скопљанским. Он је забележио како је водоводом ухваћен поток са северног краја Црне Горе, са $2^1/_2$ часа даљине На четврт часа североисточно од вароши морало се претурити једно удоље, и то се, по римскоме начину, извршило редом сводова, који се оку из далека врло лепо представљају.

Они што су у средини, највиши, мере 3,25 м. висине 2,46 м. раснона и 2,15 м. дебљине стубова. Хан цени да је грађевина извршена небрежљивије него остале грађевине Јустинијанова времена.

---

[1]) Starine X, 253.

[2]) С. К. Академија, Споменик IX, 40—41. Браун има и доста добар нацрт водовода.

Стубови и сводови (око 120 у линији преломљеној на средини долине) зидани су римском четвртастом цигљом 5 сантиметара дебелом а око 30 сантиметара широком и дугачком. Озго је намештен канал за воду, широк 0,80 м., покривен[1]). Знаменито је што овај Јустинијанов водовод и данас врши службу коју му је славни основалац за Скопље намено.

Драгоцене су белешке о Скопљу од некога који је око 1560 год. пратио некакво млетачко посланство у Цариград. „Скопље је — бележи тај Италијанац — „велика варош, распоређена нешто по равници а нешто „по једном прекрасном брежуљку. Броји на 28000 кућа, „саграђених по њиховом начину од земље, али доста „добрих. Има четири прекрасне џамије с кубетима, „покривене оловом. Кроз средину вароши тече река „Вардар, увеличана неким водама које долазе с разли„читих места. Река Вардар долази из оближњих пла„нина и протиче врло тесном долином кроз опасне шуме „са свих страна. И на њој су два прекрасна и велика „моста од камена које су саградили некакви велики „турски људи за своју душу и за угодност путника. „Уз мостове су и гробови њихови. У вароши има веома „много кордована, и то им је главна трговина. Има „још много воска, и то се све износи преко Леша „(Alessio) у Анкону или у Млетке. Има у вароши много „Јевреја. Од хришћана[2]) има само Дубровчана. Наку„повавши земаља по најугоднију цену, они су посадили „многе винограде, те продају вино[3].“ Педесет година позније, 1610, прошао је кроз Косово барски католички архибискуп Марино Бици по службеној визитацији и забележио је да се у Скопљу броји на 40000 кућа. У извештајима католичким из XVII века не помињу се више никакви католици у Скопљу. Дубровчани који се спомињу у извештају од 1560 као да су били отишли некуда на другу страну[4]).

---

[1]). J. G. v. Hahn, Reise von Belgrad nach Salonik 2 Aufl· Wien 1868, стр. 107—108.

[2]). Разуме само католике хришћане.

[3]). Starine X. 252.

[4]). Starine XX. 120 и 125. У књизи Ферменција Acta Bulgariae ecclesiastica. Zagrabiae. 1887 помињу се викари скопљански, и пошто нису имали општине која би их издржавала, као да су били у највећој сиротињи.

А више од сто година након талијанског путописца од 1560 имамо из године 1669 или 1670 опис Скопља од Енглеза Брауна, који је тада уз једног аустријског посланика путовао к султану у Ларису. Још у белешкама од 1886 наводили смо нешто из Брауна. Овде га мислимо навести у целини ради занимљивости његових бележака. Он помиње да је „Скопље велико трговачко „место, највеће међу свима великим местима у оним „крајевима.“ За положај и Браун каже да је леп и веома пријатан. „Варош је подигнута на обали реке „Вардара, нешто на брегу, нешто пак по равници.“

Браун помиње да је у месту пређе био епископ а по том архиепископ (и мислимо да он том белешком разуме католичкога епископа), али да у тај мах (1669 или 1670) није већ било ни једнога ни другога, што се потпуно слаже с горе наведеним католичким извештајима. За град бележи да је веома леп и *врло добро насељен*, да је у граду тада становало 700 кожара који су чинили веома добру кожу у каменим коритима и да се та кожа продавала у свима страним земљама. О кожарској радњи у Скопљу и ми имамо нешто у белешкама из 1886 године. Сад смо се известили да се испод вароши још налазе камена корита у Вардару, одређена за кожаре.

Тамо имају у реци и нарочите рупе намењене тој потреби.

Браун још записује неколико веома занимљивих гробница и више веома величанствених кућа. Међу овима последњима је кућа кадијина и кућа некаквога емира, потомка Мухамедова, којему је отац био веома поштован у овим крајевима. У дворишту тога емира, бележи Браун, налази се чесма ванредне величанствености. Саграђена је у облику кастела (château), и вода избија у изобиљу, са неколико кула. Турски путописац Евли-Челебија који спомиње четири најчувенија сараја у Скопљу истога времена, за један каже да је „сарај Емир-Паше“, што лако може бити исти о коме говори Браун. Одличније су куће, продужује Браун, застрвене ћилимима, а таванице су им свуда издељене у троугле, квадрате и разне друге облике, па позлаћене и ишаране разним бојама. Али нигде у шарама нема никакве

слике ни животиње ни биљке Јавни трг, веома леп, покривен је оловом. Има и других веома лепих тргова, изван вароша и у вароши самој. Браун бележи да у Скопљу има веома много џамија. Истиче као најлепшу неку џамију на брегу Помиње како ту има некакав стари свод и испод њега речица. Речица ће бити Серава која са севера кроз Скопље протиче и која се помиње у старим споменицима. Близу те џамије Браун помиње кулу од дрвета са часовником и звоном. Са те куле, бележи Браун, могао је он веома лепо да прегледа варош.

То је без сумње она „Сат-кула из времена неверника“ коју помиње Хаџи-Калфа. Помиње је и Евли-Челебија, а њихова ће посматрања припадати времену којему и Браунова. За сат-кулу Хаџи-Калфа додаје како је то „највећа од свију сат-кула, још из времена „неверника: највећа од свију сат-кула, чувених у хри„шћанству. Она бије сате и дан и ноћ, и чује јој се „звоно на два часа унаоколо. Нарочит саџија брине се „да је све уредно у њој[1]“ И данас има у Скопљу *сат-џамија*, к истоку од наше цркве Св. Спаса, на супротном брежуљку, преко Сераве, недалеко од кумановског пута. Тако су ми барем казали неки Скопљанци, јер нисам доспео да и тамо отидем. Сат-кула стара, дрвена, о којој говоре Браун, Хаџи-Калфа и Евли-Челебија, не стоји данас. Она је у новије време замењена другом новом кулом. И та је, као и стара што је била, засебно од џамије, висока је на 10 метара, доста узана; доњи јој је део зидан каменом, а горњи је сад озидан циглом. Евли-Челебија помиње онога времена сат-кулу и у Сарајеву. За звоно на тој скопљанској сат-кули јавили су ми да је пукло, те му глас више није тако јасан како за XVII век бележи Хаџи-Калфа. Код сат-џамије обично се скупља јавни збор турски. Последњи је био пре неколико година против Хафуз-паше и ондашњег председника општине, и свршио се збачењем председника општине.

---

[1]) С. К. А. Споменик XVIII, 46. Марино Бици, барски надбискуп, чуо је 1610 за таки часовник који су на некој џамиској мунари наместили неки Французи и који је о звоно ударао часе. Марино Бици помиње како је то необично у Турској. Starine XX, 120.

Знаменит је и опис турског путописца Евли-Челебије, опет из XVII века, готово из истог времена из којега су и Браунове белешке, прилично опширан с нарочитим обзиром на оно што је за Турке занимљиво. Евли-Челебија помиње, на прилику, како је Скопље волео Султан Бајазит, син Муратов, и како је држао престоницу час у Дренопољу а час у Скопљу. И Евли-Челебија бележи како се Скопље налази на обе обале Вардара, али да је главни део града, украшен многим задужбинским зградама од тврдога материјала на левој обали реке. Евли-Челебија, којега се белешке везују за 1661 годину, записује за Скопље око 10000 кућа од тврдог материјала и црвеним црепом покривених. Јустинијанов славни водовод Евли-Челебија приписује, без икаква устручавања, турскоме војводи XIV века Иса-бегу. За трг бележи да у њему има 2150 дућана и да је „украшен зиданим зградама, сводовима „и кубетима; и подељен на разне чаршије.[1]“

Евлија говори о Куршумли-Хану, о коме смо неке белешке уврстили у наше записке из 1886. Он тиме тврди како се у средини XVII века у Куршумли-Хану још куповало и продавало. Јастребов тај хан приписује Јустинијану, и мучно да о томе може бити какве сумње.[2])

Византијски историк Прокопије на горе наведеном месту, где побраја шта је Јустинијан подигао у Скопљу, има реч *πωλητήρια* што управо значи дом у коме су смештене продавнице. Латински преводник Прокопија у бонском издању превео је *πωλητήρια* речима rerum fora venalium. Реч је старија од Византинаца и Бенселеров јелински речник је преводи немачки речју Verkaufsgewölbe, што још најбоље одговара етимолошком склопу јелинске речи.

Ово исто Скопље XVII века, о коме имамо толико бележака свршило је жалосно аустријским нападом од 1689, кугом и пожаром. Поплашени од страшне куге која је те године у Скопљу морила, аустријски ђенерали заповеде да се Скопље преда пожару, што је и

[1]). С. К. А. Споменик XLII, 27 и д. превод Д. С. Чохаџића.

[2]) Гласник 57, стр. 41—42.

извршено 17/27 октобра 1689. О томе се свему опширније говори у нашим запискама из 1886. Од тога ударца Скопље се није опоравило све до пред крај XIX века, када му железница са севера из Београда донесе везу са севером и отвори нове изгледе. Писци који су у првим десетинама XIX века путовали кроз Балканско Полуострво помињу га већ као некада велику варош, али му не бележе више од 2—3000 кућа.

Највиднији данашњи споменик некадашње величине Скопља налази се у многобројном гробљу којим је са свих страна окружена данашња варош. Учени немачки ботаник др. А. Гризебах, који је 1839 походио Скопље и пео се на Љуботен и на Кобилицу и којему су тада казали да Скопље не броји више од 2000 кућа, записао је неколике врсте о гробљу око Скопља које ћемо овде навести. „Морате се зачудити — пише Гри„зебах — силној маси турских гробова којима је, да„леко унаоколо, поље око Скопља покривено Овде „онде виде се из тога гробља византијске зидине и „останци старих портала. Изгледа да их је више но у „Скутарима спрам Цариграда, и ако овде нема чаробне „кипарисове шуме него је гô камењак. И други су ми „говорили да нигде на истоку нема толике гомиле гро„бова на једном месту. Приповедали су ми да су гро„бови из времена првих турских владалаца, када је „Скопље бројало на 1800 кућа“[1]).

V.

Црква Св. Спаса у Скопљу, српска и грчка. Грчке књиге у њој. Клепала место звона. Српско-грчки сукоб око те цркве. Поп Јован Бурко, његове књиге и његова автобиографија.

—

Онај стих народне песме „Неко куца халком на вратима“ који ми је у детињству при првом читању народних песама изгледао као нешто старо и поетично што више и не постоји у животу (јер се није налазило у месту где сам проводио детињство), у Скопљу

[1]) Grisebach A. Reise durch Rumelien und nach Brussa im Jahre 1839. Göttingen 1841, II, стр. 227—228.

је још чист натурализам, и нема ничега романтичног. Ту на сваким вратима халка, често потешка и подебела, са чвором на доњем крају, врши службу нашега савременога електричног звонцета.

И ми устависмо кола на малом тржишту пред црквом Св. Спаса, црквом српском и грчком, двеста триста метара испод града и вали-пашина двора, који је растављен од града само пространијим тржиштем. Клисар нас црквени није дочекао, и куцали смо узалуд док се не отвори порта црквена неким другим кључем, и ми уђосмо у порту, сличну старинским балканским дворištima. Разлика је била што је овде простор био испуњен гробовима митрополитâ, владика, свештеника и осталих знатних људи црквене општине. У северном крају од дворишта изгледало је да је кућа, с маленим прозорима, плаво обојена. К западу је по целој дужини авлије пространи трем, у коме такође има гробова. Ту се народ склања од зла времена. Ту се и ми склонисмо од врућине, докле донесоше кључ црквени. Из поменутог покривеног трема силази се к цркви по седам осам степена. Црква изгледа као подрум. Већа јој је половина у земљи. Она је тако сакривена и тако ничим не пада у очи нè с улице или из града него и из саме порте, да ви видите да сте у цркви истом кад сиђете низа степенице и пред вама се отворе врата црквена. Немогућно је објаснити од куда је то тако: да ли је за турскога времена нарочито тако начињено, у намери да се црква склони од турских очију или је црква још ранијега порекла, па је, не зна се чега ради, тако закопана. Како било, утисак цркве је повољан, благ, онако како треба да буде утисак једне богомоље. Црква није ни тако малена ни тесна као што би изгледало на први поглед особито гледајући из порте. На столовима за читање биле су грчке књиге, знак да је црква мешовита, грчка и српска. И ту тек, гледајући грчка слова наместо словенских, ви их гледате другим очима.

Као Европљанин, ви бисте их гледали с пуним поштовања пијететом као споменике старе културе и као слова једног народа толико заслужног за културу. Као савремени Србин, ви их онде, на земљишту то-

ликих спомена српске историје, морате гледати као знамење пакости, себичности и тесногрудости грчке. Мржња вас национална надима, и само културна дисциплина воље и руке ограничава вас од варварских поступака! Јер се никад ниједан Грк није нашао да оној неколицини скопљанских Грка докаже да није лепо кињити једноверни народ и изазивати га на јеткост и мржњу. Ниједан се Грк није нашао да се у тој цркви, достојно своје прослављене културе, поклони непобитним правима једнога народа. То боли и болети мора. И ви у цркви на томе освештаном месту, окрећете с одвратношћу очи од грчких књига и сећате се суза̂, болова и горчине свога народа. Мислите на Немањиће, који су као грчки непријатељи овоме граду сјајно име стекли у српској историји, и тужно помишљате на оно што скрива даља будућност! Пошто смо још прегледали старе резарије иконостаса, врло лепо рађене, оставили смо цркву и зауставили смо се пред гробовима митрополита Пајсија, Методија (Грка̂), Фирмилијана, Севастијана (Срба̂), који су се последњи као по некој несрећној коби у младости својој један за другим ту веома брзо поређали, и многозаслужног за српство и православље у Скопљу проте Јована Бурка. Госпођа Новаковићка свима по хришћанском реду запали свеће, а ми се поклонисмо њиховим гробним хумкама.

Мимо све реформе у Турској (којима је управо почињући од првог реформатора, султана Селима, већ претурило сто година) црква Св. Спаса нема никаквога звона. На једном чардачићу до уласка стоји клепало. Звоно с католичке цркве слушали смо, међу тим, сами. И то одсуство звона колико је знак и последица општега нереда и глупачког фанатизма који у Турској влада, исто толико долази од грчко-српске борбе.

Пошто црква није сиромашна него има прилично имања, деоба се почела онога часа кад се у Скопљу обособила српска општина поради школе још 1890. Онда су Грци искључили од служења јединог српског попа, покојног Јована Бурка, онда су варварски из те још једине православне цркве избацили црквене књиге и објавили да је црква само грчка, а Србима да је на вољи или да се Грцима поклоне или да иду к Буга-

рима. Што би се тиме од православне цркве искључило и силом одбило стотинама српских кућа у Скопљу и око Скопља, нису ништа марили оне неколике десетине грчких и цинцарских кућа у Скопљу које су овај спор водиле. Српској дипломатији је ипак пошло за руком да то сувише тесногрудо гледиште не нађе одобрења у Цариграду. Постављење митрополита Методија, 1891, за митрополита наместо Пајсија и постављење Србина, архимандрита Дионисија (потоњег призренског митрополита) као помагача митрополитова ублажило је мало оштрину сукоба. Али кад се спор око исте цркве у 1896 у почетку зиме смрћу митрополита Методија обновио, и кад је дошло до сукоба с Грцима око цркве, настала је још тежа фаза тога спора[1]. У тегобама око Фирмилијанова избора уступано је и што се није морало и што није требало уступити. Непрестане наше политичке борбе доводе и на министарске столице у Београду и на посланичке у Цариграду људе неспремне. При избору се њиховом редовно најмање гледа на спрему за посао а највише на друге, управо споредне обзире. И данас треба и плаћати и давати, и плаћању и давању никада нема краја, нити се зна на којој би се тачки Грци уставили, ако се још што има да иште. Како ми те послове водимо, Срби скопљански не могу да појме како то да се откупљује од туђинских позних досељеника оно што су стекли њихови стари. Доћи ће, ваљда, време, па ће и Срби скопљански научити како се не мора свагда знати што се потписује.

Кад поменух Јована Бурка, којему смо на гробу припалили свећу српскога признања, хоћу овде да се свечано поклоним његовој светитељској сталности. Кад је бугарска национална пропаганда истакла независност и повластице екзархатске, да би начинила тврду платформу за бугарски национализам, и кад је свој барјак развила и у Скопљу, маса је света за њом пошла, поведавши се за народном школом и за словенским језиком у цркви. Поп Јован Бурко то није учинио. Он је остао веран својој првој свештеничкој заклетви, остао

[1] Види о том ближе податке у књижици „Питање о обновљењу Српске Пећске Патријаршије и Охридске Архијепископије пред српском Народном Скупштином и на митингу Македонаца и Старо-Србијанаца. Београд 1896“.

је уз цркву својих праотаца, ма да су у њој заповедале и грчке старешине и грчка тесногрудост. Мањина је света остала с њиме; али је и он остао с њом трпећи име гркомана, које су им давали бугараши. Кад је 1890 тесногрудост грчка, опазивши буђење српске народности, одлучила од цркве (аргосала) попа Јована и избацила му књиге словенске, он је опет остао и при цркви грчкој и при језику словенском. И он је то чинио у време кад се једва могло помишљати да ће у митрополији скопљанској судити српски утицај. Али је поп Јован у сталности својој дочекао и то време. Кад му се примакла старост и кад је сваки дан ваљало очекивати час кад ће се позвати Богу на истину, поп Јован се молио Богу само да га подржи да дочека да он може освештати српску гимназију која се тада у Скопљу подизала. И Бог му је ту жељу испунио. Српску гимназију је освештао поп Јован Бурко. Искрено уверење божанствене му простоте поклонило се српскоме просветном знаку у стародавном Скопљу и уморне му од борбе очи на скоро су се за тим за навек склопиле. Мир пепелу његовом на родној му српској земљи а слава спомену његовом у народу српском!

Поп Јован није био обичан поп, него од оних ретких попова које за молитву призивају и иноверници. У невољама живота звали су га и Турци и бугараши (који се сами сматрају као друга вера од Срба). Познато је да је он пре но што се запопио био папуција у Скопљу. Садашњи кумановски намесник, човек веома трезвен, био је раније терзија. А има и сад попова, који као свештеници још раде занат.

Син поп-Јованов Тома Бурковић сад је професор у српској гимназији, а учио се у Москви у Духовној Академији. Он ми је донео да видим молитвене књиге поп-Јованове. То су молитвене књиге од разних болести и за разне прилике у животу. То су и признате и непризнате од цркве молитве од разних неприлика и болести којима су се служили старински попови. На послетку су се ћутке трпеле у употреби. Две такве молитвене књиге у џепном формату, које као да никада и нису у нарочитом зборнику штампане, исписао је поп Јован сам својом руком. Таквих књига и попова

има и по другим местима, и њих веома цени побожан и сујеверан свет. Бог зна ко у средњем веку, докле је писменост била јача, саставио је те зборнике, и они су се после као ретка књига, преписивали с колена на колено.

Поп-Јован је писао минејски, старински, као штампаним курсивним словима, покрупним, словенскога типа. И то је једна традиција старине Негде сам раније имао прилике да видим један његов запис тако писан. Тако су писане његовом руком црквене књиге којима се он служио, и тако исто и автобиографија. У автобиографији ће бити података о ширењу бугаризма у Скопљу и о борбама које су га пратиле; по том о другим предметима из његова бурног живота. Автобиографија није довршена. Тома Бурковић увераваше да је он зна целу из причања покојнога му оца. Замолио сам га да тај посао оца свога марљиво доврши и да гледа да се штампа у Београду. Поп Јован је писао скопљанским говором, и види се како је често употребљавао јоту, старајући се у простоти својој да и он пише онако како је обичај у књижевности српској. Како је јак утицај књижевности на све синове народа, у толико већи у колико у њима силније бије живи покрет национализма! А национализам су српски на овим странама дизали са свим другојачији покретачи него по другим српским покрајинама.

VI.

Српске школе по Македонији. Бугарски и грчки отпор њиховом подизању. Дволично држање и по том оставка митрополита Пајсија. Митрополит Методије и концесије Србима. Српска гимназија у Скопљу.

—

Из Светог Спаса отишли смо у Дечански Метох.

С тим метохом свезано је велико питање о новом подизању српских школа у Скопљу.

Познато је да су и Скопље и Ћустендил и Кратово с целим скопским санџаком припадали Пећској Патријаршији и да се у целом том крају држала српска традиција, писменост и школа од краја XIII, па до

после половине XVIII века без прекида. Кад се настави политичка државина на ову црквено-културну државину, испада да је српски утицај у северној Македонији дужи од свих других осим утицаја цариградско-грчкога. Српске су се, дакле, школе једине и налазиле у старије време у Скопљу и у околини Али кад је Ексархат ширећи национализам бугарски потискивао српске школе у Нишу, разуме се да није оставио с миром оне што су биле у Скопљу.

Наша дипломатија онога времена жалила се на оно потискивање у Нишу.[1] Нишевљани су се и сами добро бранили. Скопље је, међу тим, било у оно време комуникацијама самим остало оцепљено од Србије, која се за везу с Цариградом и Солуном служила највише паробродском комуникацијом. Једва се знало и где је а обично се мислило да је негде страшно далеко. С тога се и обрана српске народности од бугарског национализма и позније ново кретање питања о српским школама у Скопљу и по Македонији енергичније кренуло истом пошто се са Солуном отворио железнички саобраћај. Локомотива из Београда у Солун готово је из мртвих почела васкрсавати српско име по Македонији. Напуштена се права тешко повраћају, нарочито кад их је близак вам брат преузео или преотео. Већ су се генерације биле васпитале по плановима Ексархата. Повратак српских школа схваћен је као новина, којој се опирао свак. Грци и Бугари, у свему иначе крв и нож, сложили су се за час да спрече ново отварање српских школа.

Турци су се држали као што се свагда држе. Они не маре ни за какав хришћански покрет, и сматрајући под једнако за непријатеље све хришћане, њима је најугодније када се хришћани међу собом свађају. А ако треба ма против кога непријатеља турскога што било негативно радити, не одобрити, забранити, спречити, Турци су готови и не чекају да им се два пут каже. Међу тим, ако треба што позитивно учинити, триста вам мука треба да Турчина разбудите

[1]) Податци о овоме покупљени из службених извора могу се читати у делцу „Како је постала бугарска Ексархија. Посвећено српско-бугарском споразуму. Београд. 1897. Делце је то из пера ђен. Саве Грујића.

из његове тобожње сањивости. Неки стари драгоман у Цариграду, Француз или Италијанац, казао ми је веома озбиљно: „Немојте се, господине, варати што се Турци показују глупави; Турчина глупа нема!“ А у нас има народна реч како „Турчин лови зеца са волујских кола!“ Садашњи руски посланик на Цетињу а некадашњи драгоман г. Максимов није могао да се надиви овој српској речи и морао сам му је неколико пута понављати. А он је и добро знао Турке, и умео је с њима излазити на крај као мало ко. Многогоднишњи турски министар иностраних дела, а по том председник Државнога Савета Курд Саид-паша, државник веома вешт и хладнокрван, жалио ми се на Максимова као на неку напаст којој је мука одолети.

Грчки митрополит Пајсије који је пре рата био у Врању, оставивши тамо доста добар спомен, помогне нам 1889—90, као што је и дужан био, да опет отворимо школу у Скопљу. По патријаршијским повластицама у Турској то је било у његовој руци. Место за школу уступили су нам дечански калуђери у њиховом метоху. Дечански Метох у Скопљу био је наше последње неоспорно уточиште у данима веома тешким. Кад се 1890 затворила Србима и једина њима приступна црква Светог Спаса, ту се на отвореном чардачету у дворишту Дечанског Метоха склонила била српска словенска служба у Скопљу У Дечанскоме се Метоху и школа с благословом митрополита Пајсија, отвори и почне, али је радила само недељу дана.

Бугари су се бојали својој пропаганди и с разлогом, пошто су знали да је вековима Скопље припадало српској сфери интереса. Новоотворени непосредни саобраћај Скопља, Солуна и целе Македоније с Београдом; наша у исто време отворена пропаганда; трговачки уговор; консулати српски у Скопљу, Солуну и Битољу; штампање српских књига у Цариграду бацили су их у бригу. Скопљанска грчка општина и консулат грчки (представник атинске политике) нису имали никаквих конкретних интереса да бране, њихов би већи интерес био у искреном брањењу српских интереса на овом месту. Али тесногрудост грчка није могла да ситни егоистички интерес, инспирисан пакосном суревњи-

вошћу првог тренутка, жртвује некаквој вишој мисли. И турска власт, противно и непоречном праву и исто тако непоречним повластицама, под некаквим ситним изговором, забрани ту прву на ново отворену српску школу пакон недељак дана! Предмет се опет са скопскога земљишта потисне у дипломатске канцеларије Цариграда, Београда и Фанара. Годину две касније, школа се ипак отворила, и отворила се стално, да се више не прекида Тако увек пролазе рачуни ситне тесногруде суревњивости. Али то њима не помаже. Митрополита Пајсија који се у овоме спору млако и дволичнo држао, ма да га је као стари врањански владика веома добро познавао, наше су маневре одмах по том отерале с митрополитске скопљанске столице. Ми смо све тамне ствари његова живота почели објављивати грчки писаним дописима из Скопља у цариградским грчким новинама. Кад би који допис изашао у цариградским листовима, слали смо га у педесет ексемплара поштом из Цариграда у Скопље и онде разашиљали коме треба. Неповерење његове властите паствe са обе стране због дволичнога му држања и публиковање свију његових мајсторија у цариградским грчким новинама, на послетку нагнају седога архипастира те у лето 1891 одступи сам са своје столице. Пошто је у то време већ отворена била радња за уступање скопљанске и призренске митрополије Србима тиме што би се титулари постављали увек из српске народности, Свети Синод се послужи лукавством. Да се не би упражњено место Скопске Епархије одмах употребило за попуну митрополитом Србином, Свети Синод га попуни у исти мах кад му је објављено, опет Грком, митрополитом Методијем, који је знао нешто српски и словенски. Пошто их је за то г. А. П. Нелидов руски посланик ванредно оштро избруснo, Грци се стараху да остало поправе концесијама српској народности, не би ли само глава цркве остала Грцима. Тада је Митрополиту узет за помоћника Србин у лицу Дионисија, потоњег митрополита призренског. Митрополит се Методије и иначе држао све до своје смрти и пријатељски и коректно, и нека му је светао спомен. Радио је боље но што се по његову избору

могло очекивати. И школско се питање под њим расправило. И данас Срби скопљански имају четири основне школе српске у четири разна подграђа, Вишу Женску Школу састављену с Учитељском Женском Школом и Гимназију састављену с Учитељском Школом.

Овај последњи завод, Српска Гимназија, круна је српске просветне радљивости у овим крајевима. Да се још боље испољи оно што је постигнуто њиме, Српској је Гимназији подигнута нарочита зграда у хришћанском крају града с десне стране Вардара. Наш најактивнији конзул, покојни Вл. Карић, човек жучан и једак и тиме многоме тежак, али човек ванредно широких и дубоких погледа, велике енергије и родољубља, лак и неуморан у послу, смислио је мисао да се купи лепо и пространо место, наменивши га школи и цркви српској у Скопљу. На томе месту подигнута је позније, кад је управа митрополије била већ у српским рукама (од јесени 1897) лепа, добро смишљена и пространа зграда Српске Гимназије, неоспорно највиши и најузвишенији културни завод у Скопљу. Ми се Срби сви можемо дичити и поносити што он припада нашему народу и што је плод његове просветне радљивости.[1])

Српска Гимназија је у Скопљу заснована на широко као гимназија, учитељска школа и конвикт. За све те потребе предвиђени су сразмерни простори и организовани су са свим по савременим захтевима. Облик је зграде облик слова Г. У њој су слушаонице, спаваонице, умиваонице, купатило, болница, и пространа дворана за свечаности, вечерње забаве и позориште. Ученици се међу осталим вежбају као аматори представљању позоришних дела од којих турска цензура нема зазора. Тим начином, веома згодно смишљеним, Српска Гимназија делује на целу српску колонију као вечерња школа или вечерњи културни завод. Уз те просторе иде и пространа капела, посвећена Светоме Сави и лепо опремљена. У њој се сад чувају венци и остали надгробни спомени покојних српских митрополита скопљанских и призренскога — новога времена. Гимназија

[1]) Види о томе г. Свет. Ст. Симића чланак „Српске школе у Скопљанској Епархији. Подаци за годину 1895 96.“ Из „Дела“ 1897, и француски „Les écoles serbes daus l'Eparchie de Skoplia. Belgrade 1897“.

негује и уметности — музику и певање те тиме негује питомост и племенитост, две особине толико потребне народима балканским. Не могу се упуштати у оцену како посао иде у самој практици; како просветно особље врши поверену му узвишену мисију и колико за њу има спреме, воље, оданости и практике. Познат ми је с боље стране, по својој књижевној радњи, само директор Стева Димитријевић. Сви наставници нису ни били тамо пошто су биле школске ферије и школа се оправљала.

Међу тим веома је знатно питање избор особља на овако одсудној позицији у борби за српске народне интересе. У самој ствари требало би да су на овим местима најодличније наше наставничке снаге и по спреми и по карактеру А зна се врло добро да се и у томе као и у свему осталом данас истиче пре свега котеријски дух или доброчинство туђим новцем. Ко има дуже искуство у јавним пословима знаће како се често и не иште место зарад спреме која ће се у посао ставити но зарад плате. И тога ради се често о спреми не говори ништа као што се, ваљада, на њу мало и мисли, него се говори о сиротињи својој и својих сродних. Народни задатак, међу тим, тражи, да будући не иду на доброчинство но за посао народу у ствари извршен. Бог да прости где може да се састави обоје — и услуга сиротињи и служба народу Али ова друга веома често страда за љубав оне прве. Уз то Србин, на жалост, не мари да се одваја далеко од свог родног места и од својих навика, ако није авантуриста. И та сметња спречава бољи успех оваких завода.

Пространо двориште испуњено је гимнастичким справама, а по том маленим вртом за кухињску зелен и веома лепим цветником. Све је у доброј огради, и цео утисак, како зграде тако и врта, особито је повољан, пун отворености и светлости. Овај расадник српске културе у средишту Балканскога Полуострва видан је доказ за питомост нашега народа и за његову од старинâ хваљену пријемљивост за културу. Ту особину већ су познали и признали и образовани туђинци који живе у Скопљу. Из њихових смо кругова чули хвале српској скопљанској колонији што једини

јавни бал уз месојеђе који се даје у Скопљу, приређује та колонија Европски образован свет живећи у мешовитом и још старинском граду у средини Балканског Полуострва, уписује Србима у заслугу њихово старање око јавне зимње забаве, на коју су навикли Европљани.

Ни ни Српска Гимназија није дигнута ни лако ни без препрека. И с њом је било неприлика као и с првом основном школом. Под каквим год најмањим изговором, власти су спречавале њезин правилан развој — ма да се, на послетку, све повољно расправљало. Ни зидање зграде није се извршило глатко, и ако је она дигнута путем чисте приватне предузимљивости турскога урођеника а београдскога грађанина Голуба Јаљића. Опомињем се како је непокривена зграда, тек мало одмакла од темеља, морала да дуго времена стоји изложена киши, ветру и снегу и да изгледа на развалину, и како је опет српска дипломатија тога ради трчала по Порти и по Јилдизу у Цариграду, докле се после дужег прекида није нашла повољнија одлука.

VII.

Бардовачки чифлук. Оризиште бардовачко. Харемлик и селамлик-дворови. Економија и дохоци.

—

После подне 15-ог јула кренусмо се с колима из Скопља к западу у Бардовце, село и имање у кључу међу Вардаром (који долази са запада) и Лепенцем (који долази са севера), где се находи Авзи-пашин чувени Бардовачки Чифлук. Пут иде од Скопља к западу, тетовским друмом, паралелно са железницом али левом страном Вардара. Од Скопља ће имати око 8 километара. Колима се стиже за три четврти сата.

Чим се изађе из вароши, пут иде међу артилеријским касарнама и стајама смештеним као логор одмах к северо-западу на врсу иза града, с којега се може владати путовима са севера и од Качаника и од скопске Црне Горе. То је ваљда последња обранбена тачка Скопља. Скренувши са градског скопљанског брежуљка к западу и к Вардару у долину сретасмо читаву гомилу турских

ПРВА С.Д.М.Г.

коњаника с коњима које су доле у Вардару купали, па се враћаху. Људи су то груби, црни, прљави и непријатног утиска, расе са свим туђинске. Ваљда су од некуд из Мале Азије Једва дочекасмо да их минемо. У долини, опет на тетовском путу, стигосмо целу поворку наших кирџија с волујским колима натовареним свакојаком робом. То су комуникације од железничке станице к западу. Ми смо се већ находили у вардарској долини, а Скопље нам је било за леђима на истоку. Поглед је са тог места и к северу и к западу и к југу просто диван. У најближој околини на другој страни Вардара лево к југу види се на средини горских застранака село Нерези. Уза њ је манастир. И с њим су везане неке традиције о цару Урошу, Душановом сину, и о смрти његовој. Планински прослон кроз који се с југа пробија река Треска изгледа и величанствено и страховито као нека исполинска чељуст. К северу и к западу се уздижу Жедан, Шар-планина и Љуботен. Пошто смо се у тој панорами возили 5-6 километара к западу, ми окренусмо к северо-западу кроз њиве, обичним сеоским путем, к самим Бардовцима, не допревши до ушћа Лепенца које није далеко. Идући супротном, левом страном Вардара к западу, железница обилази ушће Лепенца и прелазећи Вардар мостом више ушћа упућује се после левом страном Лепенца к Љуботену, Качанику и Приштини. Железници је правије било да удари кроз бардовачко имање. На путу јој је било да удари на сам чифлук поред којега је, како се види из Гризебахових бележака од 1839, и старији пут ишао, али власници, по њиховим појмовима, нису то хтели допустити, и одбили су железницу даље но што треба уз Вардар да би је одбили на десну страну Лепенца. Тако гвоздена пруга ни локомотива није пробила кроз идилични кључ међу Лепенцем и Вардаром у ком су имања и чифлук бардовачки. Чудна разлика у схватању и у појмовима! Оно о што би се други отимао, чудновати су власници бардовачки избегавали свима силама и целокупним својим утицајем.

На њивама кроз које смо се возили засејано је било жито и кукуруз. За пиринач тешко је наћи подеснијег места од овог. Јаке водене струје Вардара

са запада и Лепенца са севера на руци су. Поља куд смо ми ишли узвишенија су, те се на њима сеје жито. Али ниже к западу, к ушћу река, зеленеле су се њиве на којима се од вајкада сеје пиринач. Д-р. А. Гризебах у 1839 бележи на томе месту оризишта. На оризиште у ком се сеје пиринач пуштају се водовађе у почетку маја и држе се отворене до почетка септембра. Оризиште са зеленим стабљикама пиринча изгледа лети као ливада текућом водом поплављена и хвали се пријатно зелено пиринчева усева. Кад с почетком септембра пиринач почне сазревати, вода се одврати на страну. Врањанац Тома Х. Микић, којега је отац Харитон био управник Бардоваца, саопштио ми је, по причању својих родитеља, како се по одвраћају воде у оризишту ухвати по неколико стотина ока јегуље, која у оризиште с водом из Лепенца уђе. Оризиште је у хатару Новога Села које је одмах до Бардоваца и имање је истога господара. Водовађама (реч је из старих српских споменика) којима је народ по овим крајевима ванредно вешт, јер им је теорија без сумње још од старих Грка и Римљана, ако није и од њих старија, начини се с обилатом водом која је на руци што се хоће, да се тако не би могло ни у Ломбардији којој Алпи шаљу моћне струје водене. Кад смо се примакли к чифлуку показаше нам уз млин за брашно на некој речици или на јазу од Лепенца, ступе за „тучење“ пиринча, удешене ваљда по механици старих Византинаца, ако не по још старијој. Све просто, грубо и пространо. Нова механика, тај данашњи цар Васељене, није овде још привирила. У већој количини пиринач се сеје у Кочанима на исток од Скопља, у долини Брегалнице. У Скопљу се само кочански пиринач и троши. Изгледа, нарочито по именима места̂, да је некада пиринач више сејан на Балканском Полуострву. Пиринач се пре Турака звао *ориз*. Око Скопља се на два места виде села *Оризар — Чифлик* и села̂ с именима Оризари, оризиште итд. има још по нашим крајевима. Реч *ориз* и сад се у Врањском Округу говори у живом језику место речи пиринач. Тома Х. Микић ми је саопштио да се 1877 за управе оца његова Харитона брало пиринча на 300-400.000 ока и

да се сејање пиринча није давало на наполицу, него се радило најамницима или надничарима (аргатима).

Мало даље одатле почиње ред великих стаја за земљорадничке работе. То су дугачке простране стаје, с многим просторима у сухоти. С њима су, види се, на овом или на оном крају станови за сељаке, чивчије. Ту су пространи чардаци за храну, копеви мањи и већи, кола, стока итд. Ту је летећа живина, гуске, патке, ћурке, кокоши, и изгледа вам да о њима нико рачун не води. Чивчије су хришћани, и рекоше нам да су недавно имали и српску школу за своју децу. Излазећи из села пред вама се у равници указује зид баште дворске, ограђен каменом. Пред њим су јаблани, који овде као и свуда по Балканском Полуострву обележавају веће имање и некакав господски стан. А по том се устављате пред самим градњем, управо кастелом (château) који много губи само тим што није гдегод на вису него у равници, па је чисто заклоњен садовима и зеленилом. Али с тим он има још нешто. Утисак тих, мирољубив, мало војнички—а и то је, ако не за садашње скроз промењено време, а оно за оно старо средњевековно или феудално балканско време од велике вредности.

Ми смо били пред кастелима, у којима се још и сад живи у Бретањи у Француској недалеко од Вал-Андре, на обалама западног Ламанша. И сад су тамо и јазови и мостови на ланцима за дизање и сва спрема за обрану као да ће опсада сутра настати. У Бардовачком кастелу има шеснаест кула за одбрану са мазгалима, или је зид обичан и без мазгала, као што ни изнутра нема ни скела за војнике, ни мазгала. Зид је тврд, веома добро одржан, и ваљда 5—6 метара висок. Место где је кастел са свим је равно. Около кастела нема никаква јарка ни шанца, него је поље. К вратима са надстрешницом прилази се као обично, и нема ни јарка ни моста. Није, дакле, с кастелом рачунато као с градом, на војничку какву ограду него на обичну одбрану и на затвор ради безбедности. И ми прођосмо с колима, и каваз краљевскога конзулата у Скопљу поче ударати халком на вратима, докле их чувар изнутра не отвори. Кастел

је распоређен у два главна одељења и у једно споредно. Одмах покрај врата, лево од уласка, кућа је стражарска а мало даље су лево простори за кухињу, велике пећи за хлеб и за симит, одаци за печива на ражњу, магацини за оставу пољских оруђа, и велико француско гвоздено огњиште са 9 или 12 отвора, набављено негде у течају прошлога века, докле су паше још седеле у тим својим дворовима. Главна два одељења кастела обухватају селамлик (мушко одељење) у оном истом одељењу у које уводе вратнице, и харемлик (женско одељење). Ово последње је са свим засебно, одвојено од првога као засебан кастел, с вратницама онаким истим као и на уласку. На њима је гломазна брава с теШким кључем који је дугачак као стари пиштољ. У селамлику је двор за господу а у харемлику двор за госпође. Између ова два двориштa је зид и у њему међу самим дворовима кула која се с једним и другим двором везивала затвореним ходником са горњег боја харемлика на горњи бој селамлика. Тако је кула као на средини моста. Тај мост-ходник је са стране селамлика још добро одржан, а са стране харемлика види се да је био, али га сада нема. Кад би паша из харемлика ходио у селамлик или обратно, пут му је био кроз кулу. Та кула је била ризница. Т. Х. Микић ми је саопштио да је још 1877, кад је отац његов тамо управљао, у кули било пуно разних ствари. Кула је имала више соба. У једној соби је била оружница. Било је највише ловачког оружја. У другој соби се чувало златно и сребрно посуђе. Ту се чувало и неколико златних светњака. У трећој соби се држао јахаћи и теглећи прибор, хамови, седла и остало. Ту се помиње парадна узда окићена златним мецидијама.

Двориште у којем је харемлик има покрај спољног зида, наспрам двора самог, доста велику кућу при земљи. У тој кући је, ваљда, живела женска послуга и радило се што госпођама треба. На кулама уз које је наслоњена једнокатна кућа, стоје и сад две три роде, по старом балканском обичају, и дају особени тип овоме станишту. Иначе је двориште харемлика чистије, спретније, травом обрасло. Цветници и ружичњаци су још ту, ма да се на свему прилично већ види

запуштеност. Одатле се после иде у врт, где је воће и где се харем лети забављао и шетао. Тај је врт доста велики и ограђен је зидом неколико метара високим, може бити вишим него што је онај око кастела. Дворови су, мушки и женски, једне величине. Они су саграђени по добро познатом плану дворова кнеза Милоша у Крагујевцу или његова брата у Шапцу или по плану пашинских дворова у Нишу (који је по освојењу откупио краљ Милан), у Лесковцу итд. Бардовачки су двори нешто мањи од нишкога, може бити у величини једнаки с крагујевачким кнеза Милоша или нешто већи од њих. Главна контура није паралелограм као у Нишу него квадрат. Доњи је бој узвишен од земље; степенице су за горњи бој веома благо изведене, простране и видне. Двориште или простор међу собама и узвишени му део спрам степеницâ за разговор и за седење, затворен самим прозорима и стаклетом, ванредно је лепо. Поглед је преко зида к југу и горама с десне стране Вардара. Сад је двор напуштен и намештај је из њега дигнут, али још није покварен, и све је оправно, тако да би се лако породица опет могла наместити за неколико дана. У двору су чесме на неколиким местима. Али воде већ нема у њима У главним собама су камини. Зидови су обојени. На појединим платнима насликани су (без какве особите вештине) неки градови и предели. Врата су такође обојена, и поједине табле окићене су насликаним венцима или китама цвећа За купање имају „амамџици“ (мали амами) у крају код старинске земљане пећи с лончићима. Нарочитога амама (као што има по турским дворовима у Цариграду) нисмо видели. У селамлик нисмо улазили, јер је у њему било неко турско женскиње. Казали су нам да је он саграђен са свим по истоме плану и начину као и харемлик. На истом имању не далеко од двора, има и извор киселе воде.

На врху двора харемлика има ћошка, на коју воде добре степенице. Она је сва у прозорима и с ње је поглед на цео чифлук и на околину на све стране. Док је била намештена, ту је било најлепше место за пушење, пијење каве и размишљање. И тај је простор

сада празан. Са ћошке се виде на крову ћерамиде. Оне су саграђене другојачије. Величином су два пут као ћерамида што се обично гради и скоро су равне, само посувраћене с оба краја. Иначе су сложене као што се и сад слажу ћерамиде на крововима. Тим путем се види и дивотна грађа којом су ове куће саграђене.

Говорили су нам и то како су, не далеко од садашњега двора, близу млина, где и сада има чесма, откопавањем ради тражења новаца откривене зидине које показују да су биле некакво станиште. То је сигурно или рушевина племићскога двора српског из старијега времена, пошто ми мислимо да је то имање у истом или мало мањем опсегу држало се још за српске владавине, или рушевине припадају старијем времену турске најезде. Ради смо били да то видимо и својим очима. Али кад смо дошли на то место, видели смо да су однете цигле, за које нам рекоше да су се још пре краткога времена ту налазиле, а копана земља да је заравњена, тако да томе откопавању нема више трага. Г. М. П. Куртовић ми саопшти да се у дворишту харемлика у Бардовцима налази уза зид прислоњен римски надгробни камен некој Јулији жени царинара.

Отишавши у Бардовце уз Вардар, вратимо се, пошав к истоку, низ приштевачки пут. У први мах смо се из Бардоваца возили ка скопској Црној Гори, гледајући по њеним удолицама и застранцима насеља и манастире старога српскога времена. Поље кроз које смо се возили просто је дивота. Водовађе су овоме народу тако под руком, да му је мокро где хоће а сухо где хоће. Водовађа залива дуван, залива купус, залива кукуруз. Под африканским сунцем оних дана и оку је пријатно видети бистру хитру воду како свој животворни утицај носи по мигу онога који ју је навео. Примичући се Скопљу и акведуктима сустигосмо једну гомилицу мусломана Арбанаса у белим ћулавима. Иђаху у Скопље. Људи окошти, сухоњави, здрави и крепки као кремен. Да вам око и памет стану пред оним што у човечанском соју дају ове горе. Производ им је исто тако диван и чврст као што су оне саме, као што је све што је у њима. Да се заплачете,

кад помислите на дивљину тих људи. Јер су то они што сретну и стигну Србина сељака, и отму му све што има, па често га и са животом раставе. Брука царству које у овом крају за ред одговара. Брука Европи која често ради недопуштених обзира на своје ситне интересе овај неред или штити или му кроз прсте гледа!

Ушавши у варош с горње јој стране, од артиљеријских касарни, кроз једну турску махалу, и сами смо имали прилике да видимо шта је турска мржња. Возили смо се у двојим колима. Напред су ишла кола у којима је седела госпођа Новаковићка, а с њом су били г. д-р. Тодор Недељковић, адвокат из Земуна, и г. Јев. Симић, писар консулата. На тим је колима седео каваз Јован (Врањанац родом) оружан револвером и магацинком. У другим колима седели смо ја и г. Мих. Р. Ристић, консул. Ја сам смотрио у проласку како из једне турске авлије изађе турско дете на улицу. Мало по том у предње седиште наших кола лупи каменица, бачена иза наших леђа, и одби се те паде на калдрму. Нејака рука није могла да допре до наших глава како је, ваљда мржња расе и вере намењивала. Тај случај нисмо хтели на ум узимати, али поступак детета и овде као и на другим местима показује шта мисле одрасли.

Г. Тома Х. Микић судија из Врање није ми (држећи се казивања и бележака својих родитеља) умео одговорити колика је величина Бардовачког Чифлика. Пре неколико година мислило се да тај чифлук купи нека немачка кућа с намером да онде оснује фабрику шећера. Агенти те куће, како се чује, премерили су чифлук (оно што припада Бардовцима као и оно што припада Новом Селу) и нашли су да он обухвата на 8700 хектара у једној арондираној целини. Изгледа да је та цифра претерана. Може пре бити да је толико дунума. С друге стране сам чуо да се тада као цена постављала цифра на 500.000 франака. Колики су доходци такође је данас тешко разабрати. Наследници не живе на месту. Мисли се да доходци дају неколико хиљада турских лира. Г. М. П. Куртовић ми је говорио да су неки бегови давали Авзи-пашиним наслед-

ницима по 800 турских лира (18400 франака) закупнине на годину, али они на то нису хтели пристати. Извор прихода су разне врсте жита и пиринач. Било је време кад се на чифлуку радило и машинама добављеним из Француске, о чему ће се после говорити.

Од године 1873 или 1874, када се један унук по кћери Авзи-паше, последњега наследнога господара Бардоваца, отровао из љубави за неком Францускињом, имањем су овим управљали настојници који су били само Турци. Од тада се без сумње, и почиње садашња запуштеност тога чифлука. Године 1877 за настојника је био постављен Србин Харитон Микић, родом Врањанац. У то време још се налазило на јаслима у чифлуку по 40 коња најбоље расе и неколико отворених и затворених каруца. Данас већ свега тога нема. Наследници од кћери Авзи-пашине у турским су службама у Цариграду и иначе куда служба поведе, и доходци им се тамо шаљу.

VIII.

Бардовачки наследни господари. Цртица из феудалне Турске и њен лом.

—

Феудалну Турску средњих векова, којој су прве ударце почели наносити још султан Мустафа III (1757—1779), те по том султан Селим III (1789—1809) разрушио је коначно у огњу и крви 1826 султан Махмуд IV (1809—1839) уништењем јањичара и осталога средњевековног реда.

И ако основни закони мусломански ништа не знају за наследна права у господарству, и ако се по тим законима све оснива на заслузи и на вољи или на милости султановој, и ако је по њима сваколика државна власт усредсређена у султановој власти, практика је, током векова, за љубав личних интереса све то обрнула другојачије. Лични интерес, та најмоћнија покретна снага у источном свету, створио је мало по мало у Турској оно исто феудно стање децентрализације и поделе државне власти на мање олигархијске групе и средишта, које су Турци у XIV веку на Бал-

канском Полуострву застали и које им је толико помогло при освајању полуострва. Земља по мусломанском праву царства, добила је тим путем лагане злоупотребе и новом традицијом, своје посебне власнике и господаре (аге); спахилуци, по основу своме земље дате лично на уживање у накнаду за војну службу, држали су се (већ одавно) из рода у род наследно у једним истим фамилијама. Што се учинило са мањим имањима, прострло се и на целе области. Некадашње старешине санџака (области), постављане на то место за своју заслугу, старале су се да се у тој служби утврде наследствено. И на свршетку XVIII и у почетку XIX века у Турском Царству су сви санџаци имали наследне господаре, који су из колена у колено управљали санџацима. Као и средњевековни европски феудални господари, они су, без обзира на султана, међу собом праве ратове водили, одмећући се често и од султана самог и слушајући га само колико су хтели. И султан Махмуд и његови наследници водили су с оружјем у рукама праве ратове да своје право поврате и овој злоупотреби за врат стану. И истом после читавог низа унутрашњих борби пошло је средишној власти у Цариграду за руком да с наследним господарима санџака и области посвршује и да постављање старешина и чиновника средишту поврати.

Немамо начина да докучимо ко је био први наследни господар Скопља и његова санџака, онда када се у њему после боја на Марици први пут установила турска власт. Кад се спореди опсег санџака у разна времена, види се, како се и опсег често мењао под утицајем разних господара и њихова утицаја или личних им погледа и потреба. У време кад је Хаџи-Калфа састављао своју географију Турске (половина XVII века) у санџаку су скопском били окрузи: Тетово (Калканделен), Качаник, Прилеп с округом, Мориово (јужно од Моглена). Окрузи Тиквеш, Велес, Струмница, Штип, Кратово и Врање припадали су још у Хаџи-Калфино време санџаку Ћустендилу. Кад је учени немачки ботаник др. А. Гризебах походио Авзи-пашу, наследнога господара скопског санџака, находили су се под скопском средишном влашћу окрузи: Скопље, Качаник,

Тетово (Калканделен), Кичево, Дибра, Ћустендил, Мелник, Струмица, Радовиште, Штип, Кратово, Куманово, Егри-Паланка и Кочани. Како се после XVII века то раширење скопске области извршило не да се докучити, али се то све 1839 још налазило под наследном влашћу Авзи-пашином. Гризебах је забележио да иста породица управља скопским санџаком од пре 200 година. По томе је раширење области њена заслуга и плод њених труда, а оно што бележи Хаџи-Калфа припада старијем од те породице времену. Гризебах сам бележи како је султан Махмуд Авзи-паши приделио неке округе који су се раније находили под Битољем. Уз то Гризебах бележи како се у целој тој области 1839 живело мирно и сигурно, осим крајева Дибре и Шар-планине, у којима су живели Арбанаси, за које Гризебах бележи да се само по форми находе под Авзи-пашином влашћу.

Утицај те господарске породице у султанову двору био је необично велики. Пређашњи паша, претходник Авзи-пашин, имао је само три године кад му је отац умро, али је одмах постављен за наследнога господара скопскога санџака, и пошто је умро у дубокој старости, догодило се да је он у овим крајевима заповедао као неограничени господар пуних 80 година. Док је био малолетан, власт су вршили рођаци његови. Држање власти у оваквим областима увек је зависило и од снаге обласног господара и од султана. Ако је султан био слабији, лакше су се обласни господари са својом влашћу од њега отимали. Онде пак где је обласни господар био умешан и енергичан, власт се његова лакше држала под ма каквим султаном. А сталношћу се све утврђује и снажи па и засебна обласна власт, чак и онда када јој се све што врши и не слаже потпунце са законима. Обласни господари оваквога стања морају бити справни и на војевање по заповести султановој, и на буну, кад се догоди да им је султана незгодно послушати. Најлепше је још када услугама круну вежу на захвалност. Власт и самосталност обласног господара увеличава се његовим наследним положајем и његовим имањем. И кад би наследни господар по каткад био збачен, онај који

би се поставио на његово место није се могао дуго одржати као туђинац поред јаке и богате наследне фамилије, која је у земљи силне везе имала. Тако се, на послетку, после извесног времена наследни господар опет у свој положај враћао.

Кад је султан Махмуд, у намери да оснује централистичку управу у Турској и да све конце у Цариграду састави, почео да ломи ове наследне господаре, покушао је да крене и скопскога наследног господара Авзи-пашу. Смисли да пашу постави на већу почасну службу у царству. С тога кад се негде после 1830 упразнило место румели-валије (главног заповедника војске у Европској Турској), султан поручи Авзи-паши да је вољан то место њему поверити, за доказ да султан уме да се користи одличним особинама његовим. Али ни ласкање ни частољубивост не намамише Авзи-пашу да остави своје наследно место, на ком се осећао сигурнији него на новом понуђеном положају. Он је сам пошао у Цариград, да султану Махмуду објасни свој отказ, и успео је у томе тако, да му је султан још и увеличао наследни пашалук неким окрузима, који су дотле припадали Битољу. Авзи-паша је увек био и остао у добрим одношајима према султану по своме уверењу и по своме начину рада, јер нити му је султан какву милост могао учинити нити је он од њега што очекивао. Изгледа да је пашалук припао у потпуно располагање султану тек после смрти Авзи-пашине, пошто Авзи-паша није оставио мушкога порода. Занимљив би био и начин овога феудалног наслеђивања у Турској. Видимо само да су се и пашалуци и спахилуци наслеђивали с оца на сина, али ближих података и одредаба немамо.

Кад је др. А. Гризебах, коме и захваљујемо за све ове податке, 1839 боравио у Скопљу и у Тетову, породица у којој се већ 200 година држало наследно господство над скопским санџаком, представљала се са три брата. Најстарији је Авзи-паша у Скопљу управљао санџаком, млађи му брат Абдурахман-паша боравио је у Тетову и држао је ту варош као своју апанажу. Најмлађи пак Хасан-паша, био је старешина над војском. Држали су 2000 људи у Скопљу а 1000 у

Тетову. Хасан-паша био је болешљив и с тога је избегавао влажан и топал скопски климат и живео је такође у Тетову. Мати Авзи-паше и Абдурахман-паше још је била жива у 1839 години. Била је отишла к синовима у Тетово и путујући сам у Тетово, др. А Гризебах је срео официре и гарду на 30 коњаника сјајно опремљених са двојим празним каруцама, који су стару хануму били отправили к синовима у Тетово. Сву тројицу браће похваљно, као добре управнике, спомиње и Ами Буе, који је видео два млађа брата и боравио код Абдурахман-паше у Скопљу[1]). Он најстаријега бележи Хамзи (Hampsi), као што су ми у Врању и Скопљу тако име његово изговарали, али сам се од Турака известио да имена *Хамзи* нема него да има Хамза и *Хъвзи*, што је ближе белешци дра А. Гризебаха. По томе сам се и ја тога држао. Авзи-паша није био у Скопљу кад је Ами Буе 1838 пролазио. У Ћустендилу, који је такође био под Скопљем, господовао је 1836 године, по белешци Ами-Буе, опет неки рођак ове скопљанске пашинске породице, Муртазен-беј. А. Буе бележи за њ да је un vieillard agréable.[2])

Авзи-паша је у 1839, по записци дра Гризебаха, имао 46 година, а већ је 20 година управљао пашалуком Он је, по томе, ступио на управу 1819 у својој 26-ој години. Ако је претходник му паша, за којега Гризебах бележи да је управљао санџаком, које малолетан које пунолетан, пуних 80 година, био Авзи-пашин отац, онда се Авзи-паша родио у његовој 53-ој години 1789, а отац му је управљао санџаком међу 1739 и 1819. Авзи-пашу самога Гризебах описује као слабуњава човека, бледа лица, благих, паметних очију. Разговор с њиме који је Гризебах забележио, показује човека начитана и мислиоца. Много је помињао Аристотела и Платона по арапским писцима, из којих му је било и остало знање. За Арбанасе је казао дру А. Гризебаху да су зли људи, али да им ни султан ни његов намесник ништа учинити не могу. Ако би им побили главаре, остали би онамо њихови синови и њи-

---

[1]) A Boué La Turquie d' Europe, Paris 1840, II, 446—447.
[2]) A. Boué, La Turquie, III, 187.

хове присталице, и том би се оштром казном они сами раздражили, да још горе раде; ако ли би с њима почели благо, не би се могло живети од њихова бешчинства и нереда. И Авзи-паша је навео некакво писмо Аристотелово на питање Александра Великог о сличном случају. Аристотел је Александру упутио питање: може ли он као цар променити нарав народима којима управља? Има ли он какву год моћ над ваздухом, над климатом, над валима морским? И као што њима ништа не може, тако не може променити ни добре ни зле наклоности у људи који су такође у вези с природом и с климатом. Бог их је тако саздао, па су такви. И Аристотел је саветовао Александру да против неког персијског непокорног племена, за које га је Александар питао, не чини ништа друго но да им постави за старешину по својој вољи јака човека туђинца, који ће оштро кажњавати свако злочинство, иначе оставивши људе да живе по својему, зато што их променити није могућно, а на штету би царства било кад би се искоренили. „Та су иста посла — завршио је Авзи-паша — и с нашим непокорним, грабљивим и зловољним Арбанасима. Ми смо туђини, постављени да над њима управљамо, и трудити се морамо да се за земаљску сигурност старамо кажњавајући свако злочинство које би они учинили. Али то зло у корену утући немогућно је!“ Кад би се барем ових начела Авзи-пашиних држао султан Абдул-Хамид, ми бисмо ипак могли бити задовољни, јер ми и не тражимо ништа више до оно што је Авзи-паша као дужност признавао.[1])

Др. А. Гризебах помиње чифлук Бардовачки и његова оризишта као главно имање Авзи-пашино. Не помиње га по имену, али га ставља на час даљине од Скопља у кључ међу Вардарем и Лепенцем, да никакве сумње бити не може да је реч о Бардовачком чифлуку. Помиње на чифлуку велику пола у дрвљу сакривену вилу из које су се дизали као минарета вршкови крова оловом покривени. У то време је — 1839 у лето — Авзи-паша проводио до подне у томе своме

[1]) Dr. A. Grisebach, Reise durch Rumelien und nach Brussa im Jahre 1839, Göttingen 1841, II, 230 и д.

имању. На чифлуку је имао четири жене и више од тридесет робиња. По том опису то нису садашњи дворови, јер они нису покривени оловом него ћерамидом. Биће то старији двор који је био наместо садашња два. Наша традиција, по саопштењу г. Томе Х. Микића и по казивању људи на чифлуку самом, тврди да је садашње дворове на чифлуку подигао Авзи-паша међу 1850 и 1860 годином. По нашем распитивању у Скопљу и у Врању Авзи-паша је умро не оставивши мушкога порода. Осим чифлука у Бардовцима и у Новом Селу Авзи-пашина је породица имала још чифлуке у Младим Нагоричанима код Куманова који се зове Црно Поље или Слатина. Г. М. П. Куртовић ми саопшти да се то имање пружа десно од друма Куманово — Крива Паланка и граничи се хатаром кумановске општине, села Пројевца, Шупљег Камена, Зубовца и реке Пчиње и да може хватати око 1000 хектара. Исти наследници имају имање од 3000 дунума (1 дунум 919·3 кв. метра) у селу Клечевцу у Кумановској Кази, чифлук Чауш-ћоле код Велеса и чифлук у Тетову. Сва су та имања припала кћери Авзи-пашиној, која се удала за Хаки-пашу. Хаки-паша је од те кћери Авзи-пашине имао сина Мехмед-беја. Пре 1873—74 он је управљао имањем у Бардовцима и набавио је био машине из Француске за обраду имања. С машинама је био дошао и неки Француз машиниста, и у његову се свастику Мехмед-бој заљуби, тако да се ње ради и отровао. Осим Мехмед-беја Хаки-паша је оставио још два сина. Рашид-бој је био у Цариграду члан Државног Савета, а сад је негде у Малој Азији валија. Г. Тома Х. Микић толико је знао о томе унуку Авзи-пашином, а о трећем не зна ни је ли још жив ни где је. О породу млађа два брата Авзи-пашина, Абдурахман-паше и Хасан-паше, не знамо ни толико. Ту би опет имало да се разбере о начину наслеђивања и о правилима по којима се у овим старим беговским породицама јединство имена чувало.

IX.

Српске традиције и сувремени српски покрет у Македонији.

—

Има још једно питање, на које није излишно бацити барем неколико врста. То је питање о српским традицијама и о српском покрету у Македонији.

Схвативши још међу 1858—1870 мисао о агитацији за оцепљење Екзархата од Грчке Патријаршије, или боље смисливши у то време да они уреде за своју народност религиозну пропаганду у облику Екзархата по примеру Грчке у Патријаршији, бугарски су родољуби смислили да у тај опсег обухвате што могу више балканских Словена, управо свеколико балканско словенство осим западне Старе Србије (од Косова даље к западу) и Босне и Херцеговине. Део Старе Србије у сливу Источне Мораве узели су такође у своје границе. Учени ботаник др. А. Гризебах је још 1839 забележио да је због мале разлике српскога и бугарског језика прелазна зона од једнога к другоме велика и да се језици један у други преливају. Бугари су у свом обележавању граница узели и оно што је чисто бугарско и свеколику прелазну зону, *без обзира на њену српску смесу*. Чим је Екзархат установљен, та се пропаганда одмах почела с великом живошћу и енергијом. Бугарским државницима служи на част што су смислили установу тако корисну за њихово народно буђење. Турски државници онога времена оштро су схватили да је у корист турску расцеп православних хришћана, Словена и Грка, који се том акцијом отпочињао. Они су с тога почели да тај покрет живо потпомажу. Кад су видели да иста акција наилази на отпор и код Срба у источној Старој Србији (Морави) и у Македонији још су се већма радовали, видећи да једним ударом не два него три непријатеља погађају. Једино оновремени српски државници нису видели куда води тај покрет и нису ништа озбиљно предузели да га барем по српским захтевима колико толико исправе. Разумевајући га махом по декламацијама намењеним јавности а не по стварним његовим намерама и следујући без резерве отвореноме бугарофилу ђенералу

Игњатијеву, ондашњем руском посланику у Цариграду, српски су државници помогли и да се искључи из тога покрета западна Стара Србија и Босна с Херцеговином (што је целом покрету одузело значај балканско-словенски па му оставило тип искључиво бугарски) и у главноме су помагали целу акцију, у ствари мало пријатељску српскоме народу. Да се онда оно исто тражило и за Србе и за Бугаре и да се покушало да се црквено-народној пропаганди поставе оправдане границе, избегле би се многе позније невоље међу Србима и Бугарима, посејане искључивом и погрешном радњом овога времена а на штету Срба. Значај бугарског покрета и српске погрешке увиделе су се кад је већ било са свим касно; кад су запиштале жалбе из непосредне близине Србије, из Ниша на прилику на бугарско изгоњење језика, књига и писмености српске[1]). Исто то што се чинило у Нишу, чинило се и даље к југу и у Врању и у Скопљу и готово по целој Македонији. Мени су старији људи у Врању приповедали како је из руског цариградског посланства поручивано онде људима да пристају за Бугарима и како се то слушало не с уверењем него из бојазни пред старијим, да се не би каква погрешка начинила. Уз примамљива обећања Екзархата о народном језику у цркви и у школи и о црквено-школској автономији нарочито су живо пристали већи просвећенији градови Македоније: и Скопље, и Велес, и Прилеп, и Охрид. И последица се тога види још и данас. Села и горски крајеви, конзервативнији као свуда, нису хтели да тако лако пристану за тим покретом, нити су пристали да се тако лако одвоје од онога што је држала праотачка вековна традиција. Турске власти, видећи да је бугарски екзархатски покрет противан и Грцима и Србима, потпомагале су га све више и више. Оне су у тај мах

[1]) „Како је постала бугарска екзархија Београд 1897“. Књижица та закључена је овим врстама: „Сваки искрен споразум могућан је тек онда кад се и „оправдани уступци учине с обадве стране. Да је Србија учинила Бугарима не„оцењене услуге у борби њиховој за њихову црквену самосталност, чак и „на штету својих народних интереса, то је сад јасно као дан. Узајамност и „правичност захтевале би да се сад Бугари колико толико сличним услугама „Србима у њиховој културној борби одуже.“ Да није одвише наивно, могло би бити добро! Тако каткад говоре и Бугари, али не раде никад.

схватиле екзархатски бугаризам као држање најповољније Турском Царству, и није им било неповољно да свеколико балканско словенство прими то назвање наместо српскога. Турци нове школе почели су готово искључивати име српско, синоним револуције по њиховом схватању, из свога царства. Око ондашње Кнежевине Србије подизао се кордон од черкеских села и ишло се на то да се српско име на Србе у кнежевини ограничи. Како су се државници из Србије у тај мах мало или нису готово никако ни служили лојалним средствима за заштиту српске народности, тиме су са свим помагали тежњама турским да име Србин идентификују са значењем противника Турског Царства а имену Бугарин, опет, да даду значење лојалног и одданог пријатеља!

При свем томе бугарска пропаганда, која у правој Бугарској није изазвала ниједног противника, сусрела се у источној Старој Србији и по свима деловима Македоније са знатнијим отпором који се ни до сад није дао савладати. Нашло се од Ниша даље к југу свуда људи који нису хтели да пристану уз бугарски екзархат.

Узроци тога отпора који је људе везивао више за туђу (грчку) цариградску цркву но за национално-словенски (бугарски) екзархат били су двоструки.

Живље српско национално осећање на северним странама Македоније и на источним странама Старе Србије спазило је анти-српску струју екзархата, и одмах је према њој заузело положај. На југу пак Македоније више је одлучивала ближа веза и оданост к старој цариградској цркви и бојазан од шизме. То схватање је свуда задржало многе одличне словенске куће да уз екзархат не пристану. И ма колико да је пре 1876 турска власт подупирала и штитила екзархат, овај последњи није могао никако успети да у Македонији са својом црквом споји више од 70 од сто македонских Словена. У свима областима Македоније одржало се све до данас барем 30 од сто Словена који никада нису хтели пристати с екзархатом. Као што смо већ горе казали, уз екзархат је пристало словенско становништво већих градова Македоније, одакле је под заштитом руске дипломације и агитација кре-

пута. Села су се одазвала различито. У скопљанском санџаку цела Црна Гора, с малим изузетком, и многа села ка српској граници, остала су са патријаршијом. Тога ради у самој скопској епархији броји се и сад на 10.000 кућа патријархиста или Срба. Исто тако села у Поречу јужно од Тетова, међу Тетовом и Битољем, одржала су се целом пласом изван екзархије а са патријаршијом. Осим тих крајева у масама, свуда има патријархиста у већем или мањем размеру, како у ком месту. У томе је стању био међусобни однопај екзархиста и патријархиста међу Словенима Македоније све до 1885 године. Српска национална пропаганда, прекинута са свим после рата 1876, једва се гдегде настављала.

Екзархатска мисао се међу тим, потврдила и једним чисто политичким обликом — сан-стефанским руско-турским миром од 19 фебруара 1878. Та политичка формула с места је постала политички идеал свима Бугарима без разлике. Пошто Руси, касније, нису показивали много журбе да после Берлинског Мира раде на остварењу сан-стефанске формуле, бугарска национална странка у Румелији 1885 учини крај владавини турскога намесника у тој области, наслањајући се више на Енглеску и анти-руске западне силе. Тим се први пут поремети она равнотежа коју је хтео на Балканском Полуострву да утврди Берлински Уговор.

Краљ Милан схвати да ова бугарска акција штети српске интересе у опште, и нарочито да је опасна по српско ширење јужним правцем и да може бити пресудно штетна за српске претенсије у Македонији. Идеје по себи тачне заврзу се у рат, неспретно смишљен, међу Србијом и Бугарском. Из разних узрока рат испадне лоше по Србију. Али идеја о чувању ранијих тековина и о обрани српских претенсија јужно од садањих српских граница почне се у толико више неговати што је рат несрећније испао. Оснивање друштва Св. Саве пада у то време. Одмах после рата, већ у јесен 1886, влада је на основици међународног права коју је Турској мало ко признавао, закључила привремену консулску конвенцију с Турском. Године 1887 већ су основани први наши консулати у Скопљу и у

Солуну. Најмоћније материјално средство јачег саобраћаја међу Србијом и Македонијом створили су 1888 отварање жељезничког саобраћаја и ступање у живот првога српско-турског трговачког уговора. Већ у јесен 1888 у Нишу су и по околини македонски трговци куповали брашно за потребу турских гарнизона у Македонији. Одмах за консулатима с тешком се муком отворила радња на васпостављању српских школа позатвараних нашим немаром или екзархатским и другим интригама. Идеја о уступању двеју грчких епархија, скопске и призренске, владикама српске народности кренута је такође у то време. Кад су краљ Александар (као непунолетан) и намесник Јов. Ристић 1890 путовали у Русију, издане су наредбе рускоме посланству у Цариграду да српски тај захтев код Васељенске Патријаршије потпомогне. У току 1890 чињени су и неки покушаји да се дође до споразума с Грцима. Али без успеха. Велики грчки државник Трикупис, који је тада био на управи послова, мислио је повољно о српско-грчком споразуму. Једне атинске новине (*Παλιγγενεσία*) тражиле су да се Срби одреку Битоља и Солуна, па да им се уступе владичанске столице у Скопљу и у Охриду. Али кад ускоро Трикупис на изборима изгуби већину, и те ствари стукну натраг без озбиљнијих последица[1]).

У то време беше искрсао спор међу Портом и патријаршијом о црквеним повластицама. Порта је тежила да повластице сузи, а патријаршија се старала да их у старом опсегу одржи. Руски посланик А. И. Нелидов, који је на Порти потпомагао Васељенску Патријаршију, беше смислио да од патријаршије, у накнаду за ту помоћ, потражи за Србе скопску и призренску митрополитску столицу. Грци су се 1891 лукавством извукли из прве прилике да поводом оставке скопског митрополита Пајсија изврше један део те концесије. Чим се у патријаршији објави оставка Пајсијева (негде у јулу 1891), Синод тога истога часа попуни место Грком владиком Методијем, те тим избегне да изврши обећање дато г. А. И. Нелидову. Али је

[1]) Отаџбина 1890, 101—102 стр. 597.

патријаршија ипак нешто и српским захтевима попустила, да би јој се врдање у избору митрополита лакше одобрило. У невољи у којој су се налазили, Срби су се користили и тиме.

Ни Бугари нису нимало равнодушно гледали ово појачање српског активитета. Они су опазили да борба није нимало завршена бојем на Сливници, и прихватили су бачену им у Македонији рукавицу. Туркофилска Стамбуловљева политика показала се већ 1891 у васпостављању и умножавању бугарских владика по Македонији. Софијска је влада тражила потпуно извршење екзархијског устава од 1870 и оних добитака који су били пре 1876 извршени па су после војне обустављени. Тако се од почетка последње десетине XIX века (од 1891) започиње у Македонији јака борба међу Бугарима и Србима и међу шизматицима и православним. Султан Абдул-Хамид и Порта врдали су међу те две странке, старајући се да се чим год откупе у Бугара за оно што би кад учинили Србима. Види се да се ни у Јилдизу ни на Порти није заборавила политичка оцена Али-паше из шездесетих година, да распра међу хришћанима може само Турској користи доносити.

Кад се на том пољу посвршивало што се чинити имало, Бугари 1895 пођу већ и корак даље. У ту годину падају први покушаји да се Македонија узбуни, те да се дође или до страног посредовања или до какве год акције која би, да би утишала немир, створила у Македонији стање слично ономе у Источној Румелији до 1885. За базу таквој акцији узимао се и члан 23 Берлинског Уговора. Кад би се пак једном ишчупала потпуна автономија или какво год автономно уређење Македоније, изашао би на видик и други део софијске политике: да се Македонија вештим ударцем спои с Бугарском. Али покрет од 1895 да се Македонија оружјем узбуни, није повео ономе што су Бугари мислили. Султан Абдул-Хамид се сети тада неизвршених српских захтева. На питања из Јилдиза у јулу и у августу 1895 одговори се из Београда, да ће се Србија према бугарском бунтовничком покрету са свим мирно држати, ако се српској народности у Турској (у сва три маке-

донска вилајета) даде право: да може, без сваке запреке подизати српске школе; да се Србима у Турској призна њихова народност те да се не трпају ни у Бугаре ни у Грке; да се српској народности, на послетку, уступе два владичанска места, скопско и призренско. У другим преговорима и разговорима Србија је тога времена у Македонији као свој део тражила владичанства Скопљанско, Велеско, и Охридско, сматрајући Призренско Владичанство као свој неоспорни део. Султан, доиста, прими све те захтеве, а извршивао их је онако како Турци извршују. Колико знамо, иста је измена захтева и уступака вршена и 1897, у време грчко-турског рата, којом приликом се српски посао у Македонији прилично напред кренуо. Ако се и не може казати да је Турска лојално и потпуно испунила своја обећања, мора се констатовати да је већи део српских захтева од 1895 данас извршен. Једино се услед њих могло доћи до садашње српске гимназије у Скопљу, најлепшега и најзнатнијега успеха српског у Македонији.

Бугари су са своје стране гледали да се бране каквим било средствима. У то време је почело с њихове стране убијање српских главних људи све више и више. Списак тих жртава и погибалаца броји се данас, на жалост, на стотине. Од године 1901 почела је њихова још живља револуционарна акција за автономију Македоније, увек с пређашњим рачуном. Познато је да ни сва словенска Македонија (која по самим бугарским статистикама износи тек 50% целокупног македонског насељења т. ј. округлом цифром на 2,000.000 становника 1,000.000) није прихватила екзархат. Кад се то узме на ум, одмах се види како бугарашка странка екзархиста чини по врло верним и марљиво израђеним статистикама покојнога руског конзула Ростковског тек две трећине целокупнога словенског насељења Македоније око 670.000 на 1,000.000) а само трећину свеколиког насељења Македоније (670.000 према 2,000 000.)[1] При свем том софијски су политичари смислили план да буном, прахом и пепелом, загуше те ситнице и да

[1]) Чланак „Једна статистика из средње Македоније“ Нова Искра 1899, стр. 250.

нагнају европске силе да Македонији одобре бугарску автономију. Да не би испало како ни сви Словени нису за њима, и како, тога ради, уза се немају ни половину свеколиког насељења Македоније, они патријархисте (Србе) почну са свим игнорисати. „Нема ни једног Србина јужно од граница Шар-планине и краљевине Србије" њихова је девиза. Да би се томе набавила стварна санкција, револуционари бугарски отворе нарочито од 1898 рат истребљења исто тако против патријархиста Срба и Грка као и против Турака.[1] Силне су жртве платиле животом ову фантазију бугарских револуционара. На бугарско тврђење да у Македонији и јужно од Краљевине Србије и Шар-планине ни једног Србина нема; на њихово изношење да су они што се сада називају Срби само плаћене и продане душе, на послетку се, по невољи и услед њихова несносног насиља, нашао начин да им се одговори онако како су то на југу Македоније и Грци почели чинити, с оружјем у рукама. Истоветни начин одбране сам се собом јавио и на једној и на другој страни, савладавши непријатно осећање да се тим покретом управо помаже Турској. Несправедљивост бугарскога страсног насиља нагнала је и Србе и Грке да преко тога обзира пређу. И доиста онима који с оружјем у рукама и насилним застрашивањем, огњем и мачем, насупрот стварној истини, истичу тврђење „Нема Срба у Македонији" не може се наћи други подеснији одговор до одговор с оружјем у рукама. Пошто се бугарска буна, почета 1902, још живље настављена 1903, није могла или није хтела утишати, а пошто никад није остављала на миру ни патријархисте — невоља натера патријархисте, и Србе и Грке да и они оружјем бране слободу вере и народности. „Година 1904 обележава низ невиних српских жртава у санцацима пећком, а нарочито скопскоме и дебарском, у казама кичевској, прилепској, „велеској и охридској. Срби су морали да организују „одбрану. Они су се удружили. Удружење има и свој „нарочити статут, чије су главне одредбе ово:

[1] Чудновато је да живљи покрет те акције пада у исто време када митрополија у Скопљу долази у српске руке.

„Циљ је удружењу да, поводом сувише учестаних „непријатељских насртаја на све што је српско у Ста„рој Србији и Македонији, ради на одбрани истим сред„ствима и путем којим Србе непријатељи нападају.

„Удружење, поред бриге о одбрани, припрема на„род на ослобођење од садашњега несноснога стања, „и то путем еволуције — потпомаже извођење рефо„рама, стално ради на грушисању српског живља и „на његовоме културноме и економскоме напредовању.

„Срби очекују од султана и од великих сила по„бољшање свога стања. Не могадну ли им ови обез„бедити мран живот и правилно слободно напредо„вање, Удружење ће прибећи и револуцији као сред„ству за ослобођење“[1]).

Акција на овај начин није остала без успеха. Читави срезови, нарочито Пореч и Кичево, одбранили су се од бугарашких насртаја, који све више тону у обично разбојничко четовање. Бугарска вика (нарочито по софијским новинама) да су српске чете прости турски измећари празна је као и остале фразе у којима се бугарска штампа дави. Наши се, у осталом, жале да су многи сукоби с Турцима дошли поводом поткази-вања самих бугарских присталица. А не мало је наших људи платило главом од бугарских четника поводом сумње да су они бугарске четнике поткази-вали Турцима. Турци су нападали и на српске чете из начела по коме не сме бити четâ у Турској, и било је и врло крвавих сукоба. Али је главни задатак тих чета, обрана од бугарске бесне самовоље и од насилнога наметања вере (или секте, религиозне партије), језика и народности. Што су се Срби тога средства латили, сва је одговорност бугарска, јер су их бугарски четници на ово средство просто нагнали. Али што је главно, и на најопаснијем пробном месту, на бојном пољу, где се глава и живот на коцку мећу, „ђе прах гори пред очи јуначке“ посведочили су сами Срби Македонци да у Македонији доиста има Срба

Ми смо се ове године видели у Крагујевцу с Мицком Крстићем, војводом из Пореча, многогодишњим

---

[1]) Српски Књижевни Гласник 1905 бр. 107 (XV. 69. стр.).

мучеником турских тамница. Он припада старијој нешколованој генерацији.[3] А видели смо се у Врањској Бањи с војводом Ђорђем Скопљанчетом, као неким врховним заповедником свију осталих. Утисак који је Ђорђе на нас учинио веома је повољан. Млад је и једва ће му бити много више од 25 година. Отац му је Скопљанац а мати Пећанка. Али он сам много држи на своје скопско очинско порекло. Рече ми да се навлаш прозвао *Скопљанче*, да би показао Бугарима да у Скопљанаца није замрла жица српска. Кад су Срби у јесен 1896 били принуђени да у Скопљу силом узимљу цркву и изгоне Грке из цркве Св. Спаса, Ђорђе је био тад ђак тек отворене српске гимназије у Скопљу. Он је био међу онима који су кроз прозор из дворишта у цркву скочили. Положај је такав, да се из дворишта може скочити у цркву унутра, јер је црква нижа. Изаћи пак није могао нико, јер су врата били посели Турци, у намери да спрече српско продирање у цркву.

Пробијање кроз прозор није се предвиђало. Кад су ђаци упали у цркву, почели су и свећњацима и рипидама и чим се могло изгонити Грке. Попи је грчки сав био исцепан и изубијан. Настане неисказани врисак. Кад Турци виде шта је било, отворе црквена врата да пусте Грке. Пошто је један ђак био рањен у главу, и лице је имао крваво, другови га с дивљом виком изнесу из цркве на рукама. Ђорђе је учествовао и у другим демонстрацијама те године. По том се учио у гимназијама у Солуну и у Београду. Говори по мало и француски, по том турски и арбанаски. Српски књижевни језик говори чисто. Одсудан је противник македонске автономије и Бугара, ради насилничког наметања. На моје питање одакле су му четници, одговорио је да су највише македонски урођеници, али да има и Србијанаца и Срба с других крајева. Ми смо сами видели у Врањској Бањи једнога младића Србина, родом из Сиска, Петра Момчиловића који се као син имућних родитеља, ипак заканио у помоћ српској браћи у Македонији. У сукобу с војском 27 и 28 ав-

[3]) М. В. Веселиновић, Брсјачка буна године 1880 у Битољском Вилајету и војвода Мицко. Прештампано из „Братимства“. Београд 1905.

густа 1905 на селу Гулинцима јужно од Козјака недалеко од села Страцина међу Кумановом и Кривом Паланком тај је Петар Момчиловић погинуо. Други људи су ми говорили да је Ђорђе Скопљанче човек веома погодна темперамента, веома хладнокрван и присебан у сукобима а веома срећан у бојевима. Једанпут се ипак ранио у руку.

* * *

Таквим се линијама у практици кретао скоро педесет година развитак два југословенска народа на Балканском Полуострву — Срба̂ и Бугара̂. Кнез Михаило и његови државници 1860—1868 осећали су опасност расцепа и старали су се да га предупреде неким договором међу Србима и Бугарима о евентуалној персоналној унији.[1] Али је договор тај остао без извршења. Народностима још повољна политика великих сила из средине XIX века (1848—1870) замењена је после француско-пруског рата мало по мало политиком сфере интереса, са свим супротном оној првој. Политика сфере интереса̂ и Турска сама оперирале су по потреби и са српско-бугарским антагонизмом, од којега се никада није водио довољан рачун. Антагонизам словенско-грчки и словенско-румунски рушио је до краја мисли које су биле основица политици кнеза Михаила у његовој поетичкој замисли рушења Турске уједињеним хришћанским силама Балканскога Полуострва а без европскога мешања Основица савремене европске политике јасно је казана мотивацијом којом је лорд Солзбери на Берлинском Конгресу предложио аустријску окупацију Босне и Херцеговине. Мотивација је та задахнута оштром словенофобијом. Енглески лорд је обратио пажњу како је прави почетак турско-руског рата у сукобу међу господарима и држаоцима земље у Босни и у Херцеговини и у томе што су они први мусломани а ови други хришћани. Да не би Србија и Црна Гора и даље тај сукоб *дражиле*, и ако би те две државе заузеле већи простор Босне и Херцеговине, да

[1]) М. С. Пирићанац, Кнез Михаило и заједничка радња балканских. народа Београд 1895, стр. 36. и д.

се не би на Балканском Полуострву створио *непретргнут низ словенских држава*, који би, после, тобоже, претио инородним расама даље на југу полуострва, лорд Солзбери је предложио да Босну и Херцеговину заузме сила која је својом снагом моћнија од Порте да то огњиште нереда у реду држи. Као што је познато, конгрес је ту улогу одредио Аустро-Угарској.

И српско-бугарски исто тако као и грчки аспиранти на Македонију требало би да непрестано имају на уму ову мотивацију која је на састанку Берлинског Конгреса од 16/28 јуна 1878 одлучила судбину Босне и Херцеговине. Несавладљиви и незајажљиви антагонизам балканских аспираната у Македонији одавно се бележи у јавности западне Европе.

Тај се политички феномен истиче као најозбиљнија сметња каквој год автономији у оним областима. Аустријско-руским споразумом, који је довео и до неких практичних корака, и који је усвојен и од остале Европе, тај је домаћи антагонизам још већма обележен. Бугарско поджаривање револуције и изазивање Срба и Грка у Македонији чак на оружану одбрану од њихове насилне пропаганде ни из далека не води ономе изласку који бугарске политичке теорије предвиђају. Али ни споразума нити може бити без потпуне искрености, нити се он може постићи без истинских стварних основа. Ту су сметње извршењу мисли кнеза Михаила. Јер међусобна обмана, превара и изигравање нису средства којима се иде к споразуму и к савезу. Декламовање је празна пена кад никаквих дела нема, и кад нема ни погодаба из којих би нешто боље постати могло! Изгледи су, дакле, суморни и тамни. Да ли народе балканске чека ропство у некаквом новом облику или спас боље будућности, питања су на која је, нарочито Србину, данас одговорити веома мучно.

ПАЦИФИСТИЧКИ ПОКРЕТ У XIX. ВЕКУ

и

ХАШКА КОНФЕРЕНЦИЈА.

од

СВЕТ. НИКОЛАЈЕВИЋА.

I.

На једној бриљантној страници своје „Республике“ [1] повлачи Платон разлику између ратова које грчке државе међу собом воде, и ратова које Грци воде с другим народима. „Непријатељство између крвно сродних племена није исто што и непријатељство између народа који нису тако везани. Оно је непријатељство само раздор, а ово је рат. Грци су међу собом пријатељи и савезници, а за варваре их ништа не веже. Зато, кад се Грци с варварима боре, казаћемо да су они природни непријатељи, и да је то непријатељство рат. Ако што слично буде међу Грцима, рећи ћемо да су Грци по природи пријатељи, али да је Грчка болесна, да пати од унутарње несложе, и назваћемо ово непријатељство раздором“. Полазећи са те тачке гледишта, Платон подсећа Грке да су браћа, да су њихови међусобни ратови гори од икаквих ратова, јер су братоубилачки; да ваља све да чине да међу њима не дође до рата. А кад се, ипак, зарате, онда нека не смеђу с ума да је то само тренутна размирица, и да ће се морати опет измирити, јер им као браћи ваља бити човечним за време трајања рата; ваља им се уздржавати од радња безбожних, ниских и сурових и т. д.

---

[1]) lib. V.

Кад се зна како је ратовање између грчких градова обично било сурово, без поштеде, без обзира на оно што би противнику било свето и драго, онда се може разумети колико је Платон по својим хуманим осећајима и мислима био далеко испред свога времена. Али при свем том што се он умео дићи изнад интереса области и града (cité), иза којих нису досезали погледи његових савременика; и ако је умео схватити интересе и захтеве племена и отаџбине, ипак није он имао ни ока ни осећања за још више интересе човечанства. Он зна за братство људи једног племена, али не схвата да може бити братства и међу људима различних народности. И за њега се свет дели на Грке и варваре. Грци су браћа, они не ваља да ратују; а ако ратују треба да су човечни и да мисле како ће се што пре измирити. Али су сасвим друкчији односи њихови према варварима; између ових и њих нема никакве родбинске везе, те је рат међу њима природан. И све што филозоф осуђује код Грка када међу собом ратују, као: робљење, пустошење градова, пљачкање мртвих, паљевине и т. д., све то одобрава својим сународницима кад с туђином ратују, и сматра за природно. [1])

И за Аристотела важе два права ратна: једно је за Грке кад међу собом ратују, и оно прописује човечност и уздржљивост (да се не ратује без нужде); а друго је за случај кад Грци ратују с варварима. У овом другом нема ни ограничења, ни правде, ни милосрђа за противника грчког. „Варвари су по природи, вели Аристотело, одређени да буду робови, и песник (Еврипид) је имао право кад је рекао да Грк треба да влада над варварима“. [2])

Неколико филозофских секата, које су се развиле из Сократова учења, успеле су да сузе ту тесногрудост, уздигавши се до тачнијих погледа о човеку и људству, и до ширих правних принципа

[1]) *Van der Rest:* Platon et Aristotel, 1876. p. 161.

[2]) Politique у преводу Barth. S. Hillaire, I. 26.

Стоицизам, нарочито у списима Епиктета, Сенеке и Марка Аврелија, дошао је до уверења о јединству рода људског и да су људи браћа, и унео преко правника римских шире погледе у грађанско законодавство римско[1]; а Цицерон поставља *доброчинство* као врлину која је по важности равна *правди*. Још више су од књига и филозофа учинили за сузбијање оне јелинске тесногрудости и за зближење народа, велики историјски догађаји, као што су били ратови Александра Великог; оснивање грчких колонија по Азији; оснивање велике Римске Државе, и олакшано мешање људи и народа у њој.

Па ипак, са свом напреднијом еволуцијом у погледима на човека и свет, која се извршила у последњим временима Старога Века, није ушла у међународне односе и у ратне обичаје никаква измена у смислу веће човечности и више справедљивости. Живот и стварност демантовали су племенитија осећања и мисли филозофа, као што се демантовао стоичар и правник Улпијан, кад је постављао начело „да је ропство против природе и да су по природном праву сви људи од рођења слободни“, а овамо је у законима, које је писао, одржавао робље.[2])

Остало се, дакле, увек на гледишту да је право победиоца неограничено, да је сила право.

Од Христове науке, којој је намењено било да са својим узвишеним начелима о општој љубави, милосрђу и братству, триумфује над старим моралом и тесногрудим погледима, могло се очекивати да ће благотворно утицати и на послове међународне и на начин вођења ратова; али је испало, да се нова вера, баш онда кад је прихватила помоћ световне власти, и примила њену заштиту, у IV. веку, морала прилагодити многом чему што је противно њезину учењу, и жртвовати доста од својих чистих и узвишених догми. Ништа није занимљивије него читати свете оце из IV. века, на пр. Климента Александријског, Августина, Амбро-

---

[1]) Велики јурисконсулти римски: Гајус, Паулус, Папинијан, Улпијан, били су сви стоици.

[2]) *Paul Janet:* Histoire de la phil. morale, 1858. к. I. гл. 4.

зија и друге, кад се упињу да докажу: како Христова наука није против робова, ратовања, сопствености и т. д. А кад се црквена хијерархија утврдила, и кад је црква доспела до великог богатства и силе, у оним дугим вековима, које испунише расељавање народа у границама Римске Империје, оснивање нових држава, борбе властеоске, крсташке војне, борбе цркве с државом о превласт; онда је њен утицај био велик и моћан, али је она за поправку односа међу државама и феудалним сењеријама врло мало учинила. Напротив, у ратовима које је црква водила, било је онолико, ако не и више, нечовечности и варварства колико и у ратовима које водише светски људи. Пример за то имамо у ратовима, које је црква дизала против Албижоаца, и који су се завршили готово потпуним уништењем тих побожних и скромних секташа. *Божји мир* (Treuga Dei), који је Урбан II. објавио на концилу у Клермону 1095., и којим се ратовања и свађе хришћанских владара, и властеле, нешто ограничавали (на пет дана у недељи), потекао је више из жеље, да се хришћански свет окрене против Ислама; а неколико лепих обичаја, који су били везани за борбе и ратовања у оним вековима властеоске анархије, и којима се ишло на то, да се заштите нејаки и стари, свештеници, жене и путници, постали су под утицајем ритерства.

Имало је да прође још доста времена; требало је да се људски ум ослободи од црквенског туторства; да мишљење напусти сколастичне методе, да се моралне науке издвоје из богословља; да борба за реформацију црквену изведе свет из ускога круга свакидања мишљења, и да му уздигне срце; да студије класичних дела, открића на пољу астрономије, открића нових светова и даљних трговачких путова рашире видик и разведре поглед у људи; да високе школе, уметност и штампарска радња приближе учене људе, уметнике и књижевнике из различних и удаљених земаља; да људи још и рођеним очима виде страхоте и пустоши Тридесетогодишњег Рата и т. д.; све је то ваљало да буде, да би се почела назирати и осећати величина Христове науке о општем братству људи

У доба јачих културних полета често се роде и смеле мисли, које лете за читаве векове испред свога времена. За савременике такве мисли немају другог значења, осим што им наглашавају да се приближава ново време с новим погледима, и да је мета новога покрета далеко испред њих. Такав су само значај за своје време могле имати и замисли Ђорђа Подјебрада, чешког, у половини XV., и краља француског Ханрија IV., на крају XVI. века: *о конфедерацији хришћанских држава*, у којој би свака од њих одржала своју самосталност, а један заједнички парламент или сенат расправљао на миран начин све распре, које би се могле изродити између појединих држава и лако дати повода ратовању. Могли су ти владаоци имати и каквих задњих смерова, као што им се и приговарало, али ни то — ако је у истини било — не умањава племенитост и хуманост њихових намера. Те мисли прихватили су учени људи и књижевност, да их никад више не напусте.

Човек, који је највише допринео да шири и човечнији погледи обујме међународне послове, и који је са вратница Новога Века показао пут племенитијим људским тежњама, био је Холанђанин *Хуго Гроције*. Својим делом De jure Belli et Pacis, које је штампано први пут у Паризу 1625. г., поставио је он основе новом *Међународном Праву*. Мало је књига у историји људској, које би се по важности могле мерити с том расправом. „Она чини епоху у науци, па и у политичкој историји Европе“.[1] „Видео сам, вели Гроције, у целом хришћанском свету такву слободу и разузданост у ратовању, каквих би се и сами дивљаци стидели; видео сам да се ни за шта, или скоро ни за шта улеће у војне, и да се ратује без икаква поштовања према божанским или људским законима, као да сама објава рата одвиличава све могућне страсти и злочине“. Па после додаје: „Нека закони ћуте кад оружје говори, али само они закони што припадају миру, закони грађанског живота, и земаљски судови, *али не и закони вечни, неписани, природни закони*“. Гроције своди, на најпотребније

[1]) *Hallam:* Introduction to the Literat. of Europe, t. III. cap. 4.

разлоге, из којих би се ратови могли оправдано водити; осуђује ратове, који се воде без важних побуда; саветује суверенима да избегавају ратове колико више могу, особито у случајевима сумњива права, и да за расправу спорова прибегавају *конференцијама*, *изборним судовима*, па и самој коцки.[1] Осуђује ратовање против јеретика и ратове за равнотежу, називајући их разбојништвима.[2] Тражи да се уговори и обећања, дата и непријатељу - нехришћанину, држе и поштују, противно учењу Макијавељеву. Права јачег у рату су, по обичајима народâ као и по природним законима, неограничена, али и *наша савест* и *морално осећање* човечанства имају да кажу, шта у рату може бити допуштено, а шта не. У III., последњој књизи свога дела, Гроције се племенитошћу осећања и ширином погледа уздиже високо изнад својих старих учитеља (Платона и Аристотела), и измиче далеко испред свога времена. Ми не можемо улазити у подробнију анализу овог богатог одељка његове књиге[3]; навешћемо само неколико мисли. Све, што се учини у једном неправедно поведеном рату, неправедно је и незаконито. Ма како био легитиман повод рату, не сме се ни у чему излазити из граница правичности и човечности. Жене, старце, децу, и све који нису ратници, треба увек штедети, а милостив ваља бити и наспрам оних, који су дали повода рату. Заробљенике не треба убијати, а услове, које градови предложе за предају, треба усвајати. Треба избегавати свако непотребно пустошење, као обаљивање дрвета, рушење кућа, нарочито оних које су украс градовима, јавних здања и свега што није у служби рата. Треба чувати споменике, слике, статуе, храмове, гробове; ове последње и из нарочитих виших разлога. Природно право не даје права на отимачину и већи плен, него колико да се накнаде ратни трошкови. И приватна сопственост треба да је заштићена. Робове забрањује хришћанска наука, и т. д. Завршујући своје

[1]) De jure Belli et Pacis, II. cap. 23.

[2]) II. c. 20.

[3]) Нарочито III. cap. 9. и 10.

дело, Гроције опомиње све државе и владаоце, да у име благих начела Христове науке буду у љубави, и да раде у свако доба на одржавању мира.

Колико смо већ одмакли од Старога Света!

После Гроција, многи велики филозофи и моралисти расправљали су питања међународног ратног права, а у смислу веће човечности. *Спиноза* је 1677. писао против ратовања у опште. Нарочито енглески квекери беху увек апостоли мира међу народима. *Уиљем Пен* је претеча доцнијег пацифистичког покрета. Дуги су ратови изазвали увек у Европи јаку реакцију у корист мира. Тако је било и после Утрехтског Мира (1714.), којим је завршен дуги рат око шпанског наслеђа. Француз *Сен Пјер* штампао је 1713. своје велико дело — у три свеске — *Пројект за стални мир* (Projé de Paix perpetuelle), у ком се прихвата мисао Ханрија IV. о конфедерацији европских држава (осим Русије и Турске, које писац издваја), с једним заједничким парламентом за расправљање међународних спорова. Појава тога дела изазвала је велико интересовање, али је, сасвим природно, нашла и на велико незадовољство од стране кнежева и оних који живе од ратова. Преведено је на све западне језике, и свуда је изазивало многе коментаре, допуне и критике.

Жан Жак Русо је усвојио и бранио мисли Сен-Пјерове. *Монтескије* (1748.) оснива, као и Гроције, право рата само на праву за одржање. „Живот је државâ истоветан животу људи; ови имају права да у природној одбрани убију, оне пак да ратују ради свога одржања. Право рата потиче, дакле, из нужде“ [1]. Све остале ратове, који би се водили из каквих других разлога, као зарад славе, користи итд., проглашава за неправедне и нечовечне. У вођењу ратова и експлоатисању победе ваља се управљати по *прописима природне светлости* — la loi de la lumière naturelle — који траже, да другима не чинимо оно што не бисмо хтели да се нама чини. То је, као што се види, узвишено начело Христове науке. Шира и племенитија

[1]) „De la nécéssité et du juste rigide“.

основа за међународне послове и за вођење ратова, не може се ни замислити. „Једна држава може поступати на четири начина с побеђеном државом: оставити је да живи по својим законима, узимајући у своје руке само вршење политичке и грађанске власти; дати јој нову политичку и грађанску управу; порушити јој и растурити друштво; или, најпосле, уништити јој све грађане[1]. Први начин одговара међународном праву кога се ми данас држимо, а последњи одговара више међународном праву старих Римљана. Остављам да се цени колико смо ми постали бољи. Треба одати хвалу нашем времену, данашњој свести људској, данашњој вери, нашој филозофији и обичајима нашим“[2]. Монтескије се не слаже с писцима Међународног Права који из онога начела, да самоодбрана допушта да се убије противник, изводе каква већа и шира права, као што би на пр. било право на робљење, на поништавање каквих привилегија противникових итд.

Сви француски филозофи XVIII. века заступају исто гледиште. Волтер осуђује свако ратовање. Становник са звезде Сиријуса,[3] у разговору с једним филозофом са Земље, — пошто му је објашњено како се око ситних ствари народи гложе и бију — узвикује: „Несрећници, може ли бити већег безнила од тога вашег? Дође ми да ногом растурим и уништим цео мравињак тих смешних убица“.

„Немој се трудити“, одговара му филозоф. „Они, сами себи раде о глави. У осталом, не треба њих казнити, него оне војводе које живе у својим палатама, шиљући отуда људе на кланице и заповедајући да се за то још Богу благодари“[4].

У Немачкој, *Емануел Кант* прихватио је поменуту идеју Сен-Пјерову, и разрадио је у свом знаменитом спису „Zum ewigen Frieden“, који је печатан 1795. г. Он је још раније у неколико расправа доказивао „да развијање људства природно води једном општем (за-

[1]) Уништити сва грађ. права људи.

[2]) De l' Esprit des lois. Livre X. c. 8.

[3]) Из познатог диалога Волтеровог.

[4]) *Leo Tolstoj:* Besinnet Euch, 1904.

једничком) грађанском друштву и потреби једног општег народног савеза ради одржања сталног мира", а у овом папису даје израза уверењу, да ће народи у току свога историјског развијања бити принуђени да ступе у федеративне односе који ће ограничавати могућност ратовања[1]). Тај спис великога мислиоца имао је јаког утицаја на јавно мишљење свога времена, када свет беше заморен дугим и страховитим ратовима (Ратови о Аустр. наслеђу, Седмогодишња Војна, Француска Револуција, Ратови Коалиције, Подела Пољске). Значајно је и то, што је Кант препоручивао да се после свршених ратова прописују *општа испаштања*, и да је сматрао као највећи неморал држати званична *благодарења* после победе, и певати химне победиоцима.

Савременик Кантов, познати енглески филозоф *Бентам*, био је ватрен поборник мисли, да се међународне несугласице и распре решавају путем изборнога суда (Арбитраже), и први је (1789. год.) изнео предлог, који је и данас једна тачка у програму Међународног Парламентарног Савеза: да се изради један међународни кодекс, који ће садржати узакоњене одредбе за регулисавање права и дужности свих народа.

Кант је остао кроз цео XIX. век велики ауторитет у свима испитивањима што спадају у опсег науке о моралу, праву, о односима међународним. Међународно Право није напуштало правац који су му дали Гроције и филозофи XVIII. века; а великим принципима правде и правичности, човечности и морала, које је наука тражила да се унесу у међународне послове, придолазило је нове хране и помоћи. Француска Револуција, декларацијом човечјих права, и права да свака држава самосталним животом живи, унела је начело: да су једнака права малих и великих држава у њиховим узајамним односима. Сви велики конгреси сила у XIX. в., поред послова због којих се састајаху, утврђивали су и по који нов принцип за будуће поступање у

[1]) *Alf. Fried:* Handbuch der Friedensbewegung. Wien, 1905. p. 226.

међународним односима. Тако је Конгрес од 1815. (у Бечу) прогласио за недопуштено трговање с црначким робљем, и прописао правила за пловидбу на међународним рекама. Конгрес од 1856. (Париски) усвојио је, на предлог енглеских представника, а у намери да се колико-толико отежа гажење у ратове, начела о *посредовању и добрим услугама* (вид. доцније). Кад је Гледстон чуо о том, казао је, да су цивилизоване државе тада „први пут осудиле ратове". 1864. год. закључена је на конференцији сила, у Женеви, знаменита конвенција о заштити и неговању рањеника у рату, а на другој конференцији која је држана у Петрограду, децембра 1868., забрањена је у рату употреба извесних експлозива. Конгрес од 1878. (Берлин) наново је узаконио забрану трговања робљем, итд.

Али јавном међународном праву недостају неколико важних услова да би могло, као што се жели, потпуно вршити благотворан утицај на међународне послове. На првом месту његова начела, одредбе и обичаји *немају санкције*; нема каквог вишег трибунала, као што су у појединим државама судови за грађанске спорове, који би решавао о конфликтима и споровима што се међу државама рађају, и који би имао довољно ауктoритета да прибави пошту својим решењима. Само онда, кад би се дошло до такве међународне установе, могло би се очекивати да ће у односима између држава и народа правда и правичност побеђивати, да ће право јачега бити ограничено, и да ће се поводи за ратове, ако не сасвим отклањати, бар у велико сузбијати. Из тог су разлога сви чувенији правници-интернационалисте у XIX. веку прихватили стару мисао Сен-Пјера и Канта о потреби једнога *међународног суда* за расправљање међународних спорова. Тако је — да само неколико имена споменем — *Карл Соломон Захарије* усвојио мисао Кантову, и разрадио је у својој књизи *Janus*. год. 1803.; а *Сен Симон* је 1815. упутио Бечком Конгресу посланицу, у којој је истакао потребу једног Међународног Парламента. У годинама после Француско-Пруског рата изашао је знаменити француски интернационалиста *Л. Лоример* с предло-

гом [1]), да се цивилизоване државе сложе, и да уреде међународну законодавну и извршну власт. *Ем. Лаблеј* предлагао је у једном спису, који је у своје време привукао велику пажњу [2]), да се установи један међународни суд за расправљање свих могућих међународних сукоба. *Блунчли* је у разним списима износио основе на којима би се могао установити један *Europäischer Staatenverein*, са својим заједничким *парламентом* и једним *Међународним Судом* пред којим би се мањи спорови пресуђивали. У новије време пробудио је у Немачкој велико интересовање за то питање *Евген Шлиф* својом књигом „Мир у Европи“ [3]), коју је штампао у Лајпцигу 1892.

Та се књига, како дубином мисли тако и другим особинама, издваја од великог броја оних брошура, којима је искључиви циљ да пропагирају идеју о међународном миру и којима је литература западних народа у XIX. веку богата. Особито је у кругу немачких пацифиста цењена [4]). Главније мисли Шлифове могле би се свести на ово: Модерна држава тежи да буде национална, или боље рећи индивидуална, и зато баш постојање једне претпоставља опстојање и других организама. Удружење држава не може се замислити без какве организације; оно, другим речима, претпоставља некакав *статут* (уредбу) по ком ће, између осталога, и пре свега другог, бити установљен орган који ће удружење, као такво, представљати према појединим члановима удружења. Тај статут је оно што се обично зове Међународним Правом (Völkerrecht), али би боље било звати га правом удружених држава (Staatengesellschaftsrecht). Свако конкретно удружење држава назива Шлиф, системом држава (Staatensystem), који би се назив могао заменити и каквим другим, подеснијим можда. Али те системе држава ваља разликовати од задруга државних, као што су Сједињене Државе Северне

---

[1]) У књизи Proposition d'un congrès international basé sur le principe de facto.

[2]) De causes actuelles de guerre en Europe. Bruxelles, 1873.

[3]) Der Friede in Europa.

[4]) *Fried:* Handbuch etc. p. 91—96.

Америке, Швајцарска, Немачко Царство. Њима је основа државно-правна, а онима *међународно-правна*. Статут таквог удружења државâ могао би бити замењен — у колико су у питању само материјална права појединих удружених држава, у колико је у питању утврђење правне сфере која свакој од њих припада — уговорима које оне међу собом закључе, или обичајним правом. Али, у колико су у питању формална права, конституисање органа удружења и утврђење његове компетенције, потребан је један заједнички уговор између свих чланова удружења (Staatengrundvertrag). Тај општи уговор мора бити сасвим јасан и одређен. У том уговору не би смело бити ни једне одредбе која би се ма у ком погледу дотицала самосталности појединих удружених држава. На путу интернационализма не сме се забасати у космополитизам.

У главне моменте таквог уговора спада конституисање једног *међународног суда*, који би радио по утврђеном поступку, и имао да решава о *правним расправама* које се могу изродити између појединих удружених држава. Али сва велика политичка питања — за чију расправу не би било ослонца ни у уговору ни у обичајима — морала би остати да се реше *путем силе*. Шлиф одбацује из таквог савеза свако тело са законодавним или сличним правима, а тако и свако тело које би имало извршну власт и које би имало да силом гарантује извршност решењима међународнога суда. Међу тим, по његову мишљењу ништа не би сметало удруженим државама да сваку повреду заједничког основног уговора, нанесену од стране које од њих, сматрају као заједнички casus belli. У том случају све остале државе — према оној од које потиче повреда — постају *апсолутни савез* (Absolute Allianz). И Шлиф, као и други, мисли да није нужно да се одмах све културне силе вежу основним уговором у један систем држава. Колико ће државâ испрва ући у један систем, није тако важно питање. Али по старом правилу, tres faciunt collegium, треба да у систему — заједници — има више од две државе, а то зато, да би, у случају кад једна од њих повреди уговор, имала против себе јачу снагу. Најпосле, основни уговор не

закључује се на вечита, него на извесна, одређена времена.

Као што се види, немачки јуриста не тражи *вечити мир*, *нити је сасвим против ратовања*. Лако је прозрети главну намеру његову. Он је практичан; и ни један од многих планова, који су од старине предлагани, за склапање удружења међу државама, и за установљење међународног суда, није тако остварљив као његов. У савезу држава, који он предлаже, *постепено* би се увлачила у правно расправљање пред међународним судом и виша, политичка питања; постепено би се увиђало, и уверење би јачало, да се на миран, правни начин могу решавати и питања која су обично ратове изазивала. С јачањем таквог уверења опадало би, може бити, оно прибојавање, због кога се у свима државама толико троши на војску и војне опреме.

Поред све дужне поште према заслужним ученим људима који су, с времена на време, износили предлоге и пројекте за конфедерисање културних држава и за установљење једног међународног парламента или суда, пред којим би се међународне размирице расправљале, мора се признати, да се у просвећеном јавном мишљењу света, није могло утврдити веровање: да је остварење таквих пројеката могућно. Оно, што се у том правцу писало и говорило, сматрало се као лепа утопија све до последње године прошлога века, кад су знаменити манифест Цара Руског од 24. августа (по новом) 1898. г. и Хашка Конференција, неочекивано, изазвали преокрет у мишљењу, отворили нове изгледе, и пружили лепших нада у осигурање мира и победу правног решавања међународних спорова.

О Хашкој Конференцији биће доцније говора, а сад да се вратимо на мисао за којом смо пошли.

Код слабих изгледа да ће се велике културне државе моћи — бар не скоро — сагласити да оснују какву институцију за решавање међународних питања, тражили су се други начини на које би се могло међу народима утврдити правно расправљање спорова, умањити или ограничити поводи за ратовање, а у исто време прибавити потребна санкција одредбама и наче-

лима међународног права. И није требало далеко ићи, нити нешто ново смишљати. Употреба *изборног судства* освештана је у грађанским законима свих народа, а није се ретко у прошлости — код старих народа и у Средњем Веку [1] — прибегавало таквом начину суђења и за расправљање међународних сукоба. Оно што је на првом месту важно код изборних судова, јесте *обликатност* њихових решења, на коју се парничари, по слободном самоопредељењу, обавезују самим пристанком да им њихову ствар реши изборни суд; а после, изборно суђење, ма да је за грађанске спорове несавршеније од суђења пред сталним земаљским судовима, за расправљање међународних спорова има још ова преимућства: што може решењима својим отклонити узроке вођењу ратова, бити јемство за одржање мира, и што ће увек, кад је спор између држава неједнаке војне снаге, у њему наћи правне заштите слабије и мање државе.

Тврдило се, чак и од стране правника великог ауторитета, да решењима изборних судова, у питањима међународних конфликата није довољно зајемчена обавезност; и да тај начин суђења међународних питања неће никад бити у широј мери усвојен зато, што нема изгледа да ће државе лако пристајати на ограничавање своје независности, и напуштати вршење једног од својих суверених права — а такви се уступци претпостављају пред изборним судовима. И једно и друго мишљење демантује историја. Проф. Лафонтен изнео је у једној својој књизи [2] 241 међународни спор, који су у току XIX. в. расправљени путем изборног суда, и констатује, да се још никад није догодило, да се једна од парничних страна није хтела покорити решењу суда. А није потребно доказивати да би држава, која би погазила своје добровољно дато обећање, учинила то само на велику штету свога моралног угледа.

Што се тиче онога другога тврђења, неоснованост његову могли би показати и следећи бројеви, из којих

[1]) Dr. *Mileta Novacovitch:* Arbitrages inrernationaux du XII-e au XV-e siècle. Paris, 1905.

[2]) *La Fontain* (сенатор и проф. у Белгији): Histoire sommaire et chronologique des Arbitrages internationaux 1794.—1900. Bruxelles, 1902.

се види како је у току XIX. в. начин изборног суђења улазио све више у употребу. Тако је, да узмемо за пример неколико последњих деценија,

1811.—1860. год.	решено	путем	изборног	суда	25 међународних спорова
1860.—1880.	»	»	»	»	51 међународни спор
1881.—1910.	»	»	»	»	111[1]) међународних спорова

Осим тога, то тврђење побија сасвим и факт, да су се — као што ћемо видети — за ових последњих пет година готово све западне државе исповезивале уговорима, и обавезале, да своје међусобне конфликте износе или пред нарочите изборне судове или пред Хашки Изборни Суд.

Ти најновији међународни уговори, као и установљење сталног суда за међународне спорове у Хагу, и свечана изјава од стране 26 суверена, који су потписали Хашке конвенције, да се међународни сукоби могу и мирним начином расправљати, и да изборно судство може доста допринети да се прошири област права и учврсте осећаји међународне правде[2]), јесу велики историјски догађаји, који крунишу успехом давнашње тежње човечанства.

Но да се процени, како је важан свеколики значај тих догађаја, треба се упознати и с оним, што их је изазвало (к њима довело), или убрзало.

Двоје је нарочито моћно утицало на вршење еволуције у мишљењу о односима међународним, и на снажење опште жеље, да се међу државама утврде правни односи, и да се ограничи употреба силе за расправљање њихових неспоразума и сукоба. То су, најпре, сам природни процес којим су културни народи — под упливом техничких открића, која су олакшала саобраћај, и финансијских, трговинских и других послова, који су их приближили — упућени на што јачу узајамну зависност. А после, и агитаторски рад различних међународних удружења, која се под именом *Друштава Мира* боре против ратовања и тешких војних намета, тражећи да се, зарад културног напретка и општег мира, што јаче утврде правни односи међу државама.

---

[1]) *La Fontaine*, p. 50. *Fried:* Handbuch, 104.

[2]) В. Конвенцију о мирном расправљању међународних спорова.

II.

Поставку Кантову да човечанство по законима свога развијања иде ка општој грађанској заједници, сјајно потврђује културна историја европских народа у XIX. веку. Велики технички проналасци и успеси, усавршене справе и машинерије за експлоатисање парне и електричне снаге, и широка употреба њихова у саобраћају и индустрији, извршили су револуцију у начину живљења људи и у њихову мишљењу о свету. Неколико статистичких бројева могли би показати како је данас велики саобраћај међу народима. 1820. г. било је у свету свега 6 парних лађа, 1900. имало их је 12.300. 1850. г. имало је 38.000 км. жељезнице, а 1900. 800.000. Данас сибирска жељезница веже Европу с обалама Жутога Мора, а у велико се ради на путу који ће просецати Африку од Александрије до Капштата. Како су се множила и гранала средства за саобраћај, тако је расла брзина путовања, а опадале цене подвоза. Прва парна лађа требала је у 1819. г. 42 дана да преброди Атлански Океан, 1860. прелазило се из Ливерпула у Њујорк за 11 дана, а данас се из Европе у Америку стиже за 5 дана. Првим жељезничким возовима требао је читав сахат да пређу 30 километ.; данас брзи возови хватају 87—100 километ. на сахат. Електричне жељезнице стављају у изглед још брже вожење.

У почетку XIX. века за пренос једног товара жита из Америке у Европу плаћало се 60 гроша; данас се толико преноси за три гроша. Упоредо с множењем саобраћајних средстава растао је и промет. 1898., само у Немачкој, жељезнице су носиле 692 милиона путника, и 301 милион тона еспапа. Поштански, телеграфски и телефонски саобраћај показује скоро баснословне цифре. Само у једној години, у земљама Поштанскога Савеза, експедовано је на поштама 32 милијарде пошиљака. 1898. г. примиле су у тим земљама телеграфске станице близу четири милијарде депеша, а исте је године говорено на телефонима близу три милијарде пута.

Разгранати путеви, брза и јевтина вожња, олакшан општи саобраћај, колосална производња индустрије, дигли су светску трговину до јачине коју никад

није имала. Најудаљенији народи приближили су се и исповезивали интересима, а подела рада коју је изазвала међу народима утакмица на светским тржиштима, довела их је све у узајамну зависност Ни један народ није данас потпуно независан. Један је другом потребан; сваки од свакога зависи. Цена злата у Буенос Аиресу утиче на курс у Европи; од жетве у Тексасу или јужној Русији зависи како ће наш Стижанин продати своју пшеницу и пошто ћемо ми јести хлеб. Особито су данас народи јако повезани зајмовима, дуговима, и различним финансијским пословима, а те везе чине, да лични интереси читавих маса људи из једних држава зависе од тога, хоће ли бити мира и правилног развијања у другим, често удаљеним државама у чије су зајмове или предузећа уложили своје уштеђевине.

Као у материјалном, тако и у духовном погледу све се више учвршћују везе између народа. Научна открића, истине научне и тековине културне постају одмах заједничко благо свега човечанства. За боље књижевнике и песнике, за велике уметнике и правце уметности, нема више граница народносних. Карактеристична су за данашње време удружења која се склапају ради научних испитивања, усавршавања или одржања какве заједничке установе, ради сузбијања заједничких невоља, или зарад лакшег успеха у каквој заједничкој борби. За време париске изложбе 1900. год. држало је у престоници Француске Републике своје конгресе 300 међународних удружења.

И круг заједничких интернационалних интереса све се више шири, у колико се напред иде. Међународни су односи данас тако многоструки и велики; мешање и општење грађана различних држава тако пространо, да су се народи најразличнијих раса, народи културни, у велико изједначили у мишљењу, у погледима на живот и свет, па и у осећајима. Јуначка борба Бура у јужној Африци против завојевача, Енглеза, освојала је симпатија и у гудурама наше Шумадије, као у Француској и Немачкој; а страхотна погибија људи за време Руско-Јапанског рата потресала је до дна душе и наша осећања. Цела је истина, дакле,

да културне народе веже нека врста сродства. То се сродство очитује у истоветним и заједничким хуманитарним тежњама, осећањима и идеалима народâ. На глас да племените намере Цара Николе II. очекују на Хашкој конференцији извесне тешкоће — пок. кнегиња Вишневска, председница друштва Alliance universelle des femmes pour l' éducation, поднела је тој знаменитој конференцији, а у корист руских предлога, петицију коју је потписало два милиона матера из свих крајева света. Међу потписницама су биле и управне чланице нашега Женског Друштва. Том свестраном интернационалисању мислй и осећаја, служи и штампа свих земаља. За журналистику се вели да је данас постала силом, коју прошли векови нису познавали. Требало би можда то друкчије казати: штампа је у толико моћна, у колико је орган једне *силе*, која одиста никад није била тако велика као данас. Та сила јесте *просвећено јавно мњење*, у ком су сви културни народи сложни; које се уздиже изнад сваких тесногрудих погледа људи и народâ; које се буни против неморалности, насиља и неправде, ма где се и ма од кога вршили.

Јавно мњење је, могли бисмо још рећи, узвишени међународни трибунал, чија решења нису истина друкчије обавезна, осим колико их таквим чини неодољивост моралности и правичности коју садрже — али трибунал коме данас већ морају полагати рачуна велики и мали народи.

Природно је и разумљиво, да су данас, кад је међународни живот толико развијен, ратови тежи и опаснији но што су некад били; и да су војни терети сада, кад је међу народима велика утакмица у индустрији, трговини и другим културним пословима, много штетнији и несноснији. И што човечанство више напредује у правцу којим греде, биваће и већим опасностима изложено, ако се не нађе начина да се војни терети смање, а поводи за ратне сукобе ограниче. Тежина војних терета осећа се нарочито у индустријским земљама, па, ако би и постојало оно, што браниоци великих војних буџета увек и свуда тврде: да новац, који се на војску и војну опрему троши, остаје већином у земљи — мора се при свем том признати да би

народи много напреднији били, да би беда̂ и невоља̂ много мање у свету имало, кад би се бар половина од 12 милијарди, колико европске државе (по статистици проф. Хикмана) годишње троше на војску, улагало у какве корисније установе, и у послове од којих би живот човечји постао угоднији и лакши. А колика је тек штета, коју култура трпи од тога што јој касарне стално отржу безброј младића од разних корисних послова; и што се, у ратовима који би могли бити отклоњени мирном погодбом и споразумом (као што су н. пр. били: кримски, француско-пруски, бурски, па јапанско-руски рат) стотине хиљада најлепших, најздравијих и за рад најспособнијих младића шиље на кланице!

Нико није тако драстично описао опасности којима је културно напредовање народа изложено због великих војних терета, као сам Цар Руски, суверен најмоћније државе, у својем манифесту од 24. августа 1898.

„Како се, вели он у том знаменитом акту, финансијски (војни) терети стално пењу и народно благостање у његову корену погађају, то су духовне и физичке снаге народа̂, рад и капитал, скренуте с пута њихова природног опредељења, и троше се на непродуктивне начине..... Национална култура, економско напредовање, производња вредности, спутани су и заведени у своме развијању. Економске кризе потичу већином од система, кога се државе придржавају, да би *војнички биле што спремније*. Наша је војска постала данас терет који гњечи народе, и који они све теже сносе... Јасно је да ће ово стање, *ако се и даље продужи, одвести на страшан начин и самој катастрофи*, коју цео свет жели да избегне, и на чијем догледу трну људи од страха“.

Што се тиче ратова, они су у данашњим приликама, опаснији него што су раније били, не само зато, што производе веће и шире потресе због разгранатијих и интимнијих међународних односа, него и с тога, што данас ратови услед савршенијег оружја и измењене тактике, дуже трају и веће масе људи прождиру. Чувени руски хирург Пирогов, кад је угледао бојна поља

1870. год., узвикнуо је: „Шовинисти који раже народе на неслогу, и да се бију, заслужују да се проклињу, и све човечанство треба да благосиља краљеве који не жуде за крвавом славом“.

Данас је оружје много савршеније, а дејство његово, у пуном смислу речи, ужасно. Ратови су данас права кланица. Извештаји с последњег бојишта говорили су о „каши од људскога меса“. Тако је страшно дејство данашњих пушака и топова. Учени Рус, *Блок*, штампао је 1898. своје велико дело „О Рату“ које је привукло живу пажњу целога образованог света[1], и у којем је на основу осмогодишњих исцрпних студија изнео: да би данас ратови између великих културних сила имали у економско-финансијском погледу тако страшних последица за све народе, и били тако убитачни и крвави, да он сумња да би се данас лако осмелила која држава да изазове ратове. По његову мишљењу, саме огромне спреме ратне које с године на годину јачају, и све веће усавршавање ратне технике, довешће дотле, да ће *рат постати утопија*. Из свега реченога може се видети, да агитаторски рад *Друштава Мира*, који је данас у свима западним земљама од врло јаког политичког и културног утицаја, није дело само некаквих занесењака и утописта, као што се то по кад-што каже, него да потиче из дубоких разлога којима је корен у културном стању и данашњим међународним односима.

Рад ових друштава постао је пространи од велике важности нарочито после Француско-Пруског рата, али неће можда бити без интереса неколико кратких бележака из историје њихове до 1871. год.[2] Прво друштво мира основано је било у Њујорку, 1815.

---

[1]) Немачки је превод тога дела из 1899.: *Der Krieg*. Uebersetzung aus dem russischen. Der zukünftige Krieg in seiner technischen, wirtschaftlichen und politischen Bedeutung. In sechs Bänden. Berlin.

Један извод на француском језику штампан је у Паризу 1899. под насловом: Evolution de la guerre et de la paix. Три свеске.

[2]) Види *Ducommun*: Precis historique du mouvement en faveur de la paix. Bern, 1899.

Журнал, Conférence Interparlementaire, Bern. За 1895.

Fried: Handbuch der Friedensbevegung etc.

Моју брошуру: О учешћу Србије у Међународ. Парлам. Савезу. Београд, 1897.

Један од оснивача његових био је и Ченинг, знаменити моралиста и покретач питања о ослобођењу Црнаца. За овим првим, основана су ускоро још неколика друштва у Америци и сва су саставила, 1828., једно велико удружење, које се назвало *Америчко Друштво Мира*, а које и данас постоји с управом својом у Бостону. 1816. склопило се прво енглеско *Друштво Мира* (Peace Society) и до данас није престајало. 1830. засновано је такво удружење у Женеви, а 1841. у Паризу. Међу првим члановима и вредним радницима у том друштву у Француској, налазимо Сен-Симона, Фуријеа, Ламартина, који је 1841. писао своју познату *Марсељезу Мира*; а у Енглеској, знамените политичаре и економисте: Ричарда Кобдена, Џона Брајта, Хенрија Ричарда, и др. Год. 1843., с једнога скупа друштва мира који је држан у Лондону, разаслата је владама од 54 државе молба: да у међународне уговоре које закључују, уносе одредбу по којој ће бити обавезане да се у својим споровима обраћају владаоцима неутралних држава за посредовање (изборни суд). — У септембру 1848. састао се у Брислу *Први Међународни Конгрес Мира*. Заслуга зато припада неколицини чланова енглеског Друштва Мира, који су путовали по Европи и агитовали, и Кувреру, белгијском економисти и публицисти, који је највише учинио да се мисли Друштава Мира популаришу у његовој отаџбини. Конгрес је усвојио ове четири резолуције: I. Конгрес изјављује да је ратовање противно вери, правди, човечности и међународном праву. II. Конгрес тражи од влада да у међународним споровима прибегавају изборном суђењу. III. Конгрес изјављује жељу, да се састане једна скупштина од чланова парламената свих народа, да изради један међународни кодекс који ће важити за све државе. IV. Конгрес позива владе, да приђу, једновремено, почесном смањивању војске и војних терета.

Ови захтеви и жеље остаће, у главном, и увек, у програму Друштава Мира. Августа 1849. састао се у Паризу *Други Конгрес Мира*. Председавао му је Виктор Иго, а били су на скупу, између осталих, и Кобден, Бастијат, Жирарден, и Боденштет (из Берлина).

Августа 1850. држан је *Трећи Конгрес* у Франкфурту на Мајни. Био је сјајно посећен од књижевника и политичара из Енглеске, Белгије, Француске и Немачке; многи знаменити људи тога времена послали су Конгресу изјаве о својој оданости великим идејама човечности. Међу овима били су Александар Хумболд, Виктор Иго, Бастијат, Варихаген Ензе, Арнолд Руге. Старац Хумболт писао је тада: „цела прошлост потврђује, да у животу народа, дуге чежње, управљене каквом племениту циљу, налазе најпосле, под заштитом неке више силе, своје задоволење". Конгрес је донео неколико резулуција у смислу оних од 1848. год., само с више мотивације.

1851. састао се *Четврти Конгрес*, у Лондону, за време изложбе; а 1853. *Пети Конгрес*, у Единбургу.

Овим је завршена прва серија међународних конгреса мира. Установљавање друштава ишло је за тим, за дуго година, доста споро. Али су мисли и жеље, како су на конгресима формулисане, продирале све више у кругове просвећених и племенитих људи; а и шира књижевност почела их је прихваћати и популарисати. И ако је тај пацифистички покрет био још слаб и ограничен, према оном како ће се доцније развити, опет није остао без утицаја на политику и културне послове свога времена. У парламентима, у Енглеској и Сједињеним Државама Северне Америке, изношени су у више маха предлози да се уведе изборно судство за међународне конфликте. И ако сјајне беседе једног Кобдена, који је 12. јуна 1849. говорио, у Доњем Дому, у корист међународног судства, и једног Џона Брајта, који се 1854. ватрено борио против Кримскога Рата, и против сваког ратовања, нису биле крунисане успехом, то је значило само, да прилике нису још биле развијене и спремљене за тако велике мисли и истине. У животу људи корача се спорије него у царству мисли. Признато је, да је заслуга Друштава Мира, што је 1856. Париска Конференција Великих сила усвојила употребу *посредовања* и *добрих услуга*, да би се колико је могућно спречавало ратовање; што племените жеље *Ханрија Динана*, да се у ратове унесе човечности, нису остале само у

његовој књизи „Souvenir de Solferino“, него су их прихватиле све цивилизоване државе, и на конгресу од 1864. у Женеви, закључиле „Уговор о побољшању судбине рањеника у рату на суву“ [1]; што још 1867. није дошло због Луксембурга до рата између Француске и Пруске, него је спорно питање мирним путем расправљено на Конференцији у Лондону.

Те исте године (1867.) заснована су два важна међународна удружења. Једно је *Лига Мира*, у Француској, које ће доцније постати *Друштво за Међународно Судство* (Société pour l' Arbitrage entre nations). На челу је овога удружења од почетка до данас, *Фредерик Паси* (рођ. 1822.), сенпор пацифиста, човек који је урадио више но ико други за ствар мира и утврђења правних односа међу народима. Као професор политичке економије, у Паризу (од 1866. г.); као заступник народни у парламенту (1881.—89.), као публициста, агитатор и организатор Друштава Мира, он је био увек, па је и данас, у својој дубокој старости, неуморни апостол слоге, правде и мира. Његови списи, у корист мира и правног решавања међународних спорова, многобројни су; а пише с оном елегантношћу и класичном лепотом стила, каквим се одликовала старија генерација академичара француских.

Друго је друштво било *Лига мира и слободе* (Ligue internationale de la paix et de la liberté), које су на скупу у Женеви основали Виктор Иго, Гарибалди и Шарл Лемоније, филозоф и сенсимониста [2]. Оно и данас ради на пропагисању мисли о конфедерацији европских народа, а одржало је неколико нередовних конгреса. Председник првога, из 1867.г., био је Гарибалди. Данас му је на челу — као председник његов од 1891. год. — *Емил Арно* (рођен 1864. у Француској), правник и журналиста [3]. Он уређује друштвени ор-

---

[1]) То је знаменита *Женевска Конвенција*, на основу које су установљена друштва Црвенога Крста. Она је допуњавана 1868. (на Конференцији у Петрограду) и 1872. (у Бриселу).

[2]) Његова жена Елиза има велике заслуге за организовање васпитања радничког женскиња.

[3]) Сарадник је журнала „Siècle“, „Independence Belge“, и др.

ган, „*Les Etats unis de l' Europe*“; а списима[1], као и радом на различним конгресима Друштава Мира, стекао је великих заслуга за пацифистички покрет.

У редовима оба ова међународна удружења, као и осталих друштава мира, било је увек, па и у ранијим годинама, људи с великим и знатним именима у књижевности, на различним пољима науке, и у политици; а тим удружењима нису изостајале симпатије ни ширих просвећених кругова. Али, ах, опет би се могло само поновити оно што је горе речено, да развијање људства спорије иде од мисли!...

1870-та година видела је страховити рат два народа који у образованости и култури стоје испред осталога човечанства. Стање које се после тога рата, као последица његова, утврдило у Европи, није било утешно за пријатеље мира. У понижењу Француске, која се морала раставити од две своје лепе и важне провинције, и у охолости победитељке Немачке, било је обилно хране за опасан шовинизам, с обе стране Рајне. Уз то ни савези у које се доцније, 1879. год., издвојише велике силе, нису могли довољно оснажити опште уверење, да ће у њима бити јемства за дуготрајан мир и за утврђење правих односа међу народима, зато, што су се интереси самих држава савезница у гдекојим важним питањима укрштали, и што се, нешто у тој околности, а нешто и у суревновању савезних група (Руско-Француски, и Тројецарски Савез), као и у страховању једне од друге, увек налазило разлога за увећавање убојне снаге које је опет само собом носило опасност по мир. Издатци на војску и флоту пењали су се стално, из године у годину, у свима државама, и достигли огромне суме[2].

Али ни рат од 1870.—71. године, ни политика „свеја че војне спреме“, која је после тога настала у европским државама, нису помели пацифистички покрет

---

[1]) Споменути ваља спис „Les traités d' Arbitrage permanent entre peuples“, 1895.

[2]) Ево неколико бројева, да се види колико су се буџетски издатци на војску, у шест великих држава, само у току једне деценије попели. Тако се утрошило на војску:

у његову ширењу. На против, баш сам тај рат са својим последицама, дао је човечанству нових и јачих побуда да истраје у борби против употребе силе за решавање међународних сукоба. Зар се и распра која беше повод томе крвавом рату, није могла решити мирним путем?

Одговор на то питање био је онај силан и разгранат пацифистички покрет који је настао у европским државама за време самога рата, и одмах после његова свршетка, — а који је нашао израза у савременој књижевности, парламентима, и у оснивању нових и многих друштава мира. Тако су редом основана друштва мира: у Холандији 1870., у Белгији 1871., а у Енглеској годину дана раније велико радничко удружење за мир (International arbitration Ligue). Затим, у Милану 1878. г.; 1880. пак, основано је у Русији „друштво за међународну правду", а у Лондону — друштво за арбитражу (International Arbitration and Peace society). На послетку: у Данској 1882.; у Шведској и Норвешкој 1883.; у Франкфурту на Мајни 1886. г., и т. д. Поред ових, основаше се у брзо у истим земљама и друга пацифистичка удружења. Из листе коју је публиковао „Међународни стални биро мира" у Берну, марта ове год., види се да таквих друштава има данас: у Немачкој 3, са 75 подудружења широм земље, у Аустрији 8, у Белгији 1, у Данској 1, са 73 подудружења, у Шпанији 2, у Француској 34, с масом пододбора, секција, делегација, у В. Британији 14, у Мађарској 1, у Италији 23, у Норвешкој 3, с 40 подудружења, у Португалији 3, у Румунији 1, у Русији 1, у Шведској 3, с 30 секција по земљи, у Швајцарској 5, с 30 пододбора, у Северној Америци 20, у јужној Америци 6, у Кајиру (Египат) 1, у Персији 1.

	1883. год.		1903. г.	
У Енглеској	675,250.000 фр.	(Од тог на флоту 260,250.000),	2628,000.000	(флота 781,000.000)
„ Француској	843,250.000 „	(„ „ „ „ 238,000.000),	1017,250.000	(„ 306,750.000)
„ Немачкој	458,500.000 „	(„ „ „ „ 33,739.000),	1200,000.000	(„ 257,500.000)
„ Русији	798,500.000 „	(„ „ „ „ 109,000.000),	1237,500.000	(„ 321,000.000)
„ Италији	310,300.000 „	(„ „ „ „ 105,000.000),	381,600.000	(„ 116,600.000)
„ Аустрији	279,750.000 „	(„ „ „ „ 23,750.000),	350,750.000	(„ 39,000.000

Осим тога, у друштва мира треба рачунати и безброј различних књижевних, просветних, радничких, кооперативних, ђачких, женских и других удружења која су, у овим последњим годинама, изјавила да ће потпомагати пацифистички рад, и ступила у везе с централном управом Друштава Мира, у Берну. Таквих удружења има доста у свима западним европским земљама. У Француској их има на две стотине.

Но да се вратимо на ближе године Француско-Пруске рату. 1873. основано је и важно удружење правника и интернационалиста, *Institut du droit international*, у Гану, у Белгији. На првој његовој скупштини били су Блунчли, Хефтер, Лоример, Калво, Холцендорф, Манчини, Лавлеј, Камаровски, а у листи његових чланова налазимо све чувеније и одличне професоре права, и државнике из свих западних земаља. Оно је чисто научно друштво, са задатком, да се бави израђивањем међународног јавног и приватног права. У свом часопису, Revue de droit international, и на својим конгресима, оно разрађује питања из међународних правних односа, даје своје мишљење о појединим специјалним питањима, која се истакну у међународноме животу, стара се да хуманистичке погледе и тежње савремености, и напредњија начела, своди у правила и одредбе удесне за примену у животу народа, и помаже да правда и хуманитет, у сваковрсним односима народа и држава, односе победу. Већ 1875. год., конгрес тога друштва израдио је више нацрта (формулара) за уговоре, који би се могли склапати у циљу увођења изборнога судства за решавање међународних несугласица, и доставио их је владама свих европских држава. Рад је тога друштва плодан, а велики ауторитет његових управљача увек је био препорука мислима и тежњама његовим.

Конкретан пример једне парнице, која је у то доба расправљена путем изборног суда, дао је новога импулса пацифистичким тежњама, особито у парламентима. То је тако звано *Питање о Алабами*, које је остало за увек важно у историји и у међународном праву. Још за време Северо-Америчких грађанских

ратова (1861.—65.), Енглеска је саградила, по наруџбини, Јужним Државама један капер (лађу) који се звао Алабама, и који је северњацима нанео велике штете. Северо-Америчке државе сматрале су да је Енглеска таквим поступком изашла из границе неутралности, и тражиле су да им се плати оштета. Дуго година водили су о том преговоре; и сами учени правници нису се слагали у питању граница неутралности. Најпосле су се обе државе сагласиле да спор изнесу пред један изборни суд на решење. Изборни суд састављало је пет судија које су наименовали, сваки по једнога, врховни представници држава: Италије, Енглеске, Бразилије, Швајцарске и Северно-Америчких Сједињених Држава. Суд се састао у Женеви, 15. децембра 1871. год., и донео је 14. септембра 1872. *једногласно* (осим енглеског представника) решење, којим је Енглеска осуђена да плати Сједињеним Америчким Државама 63 милиона марака, на име оштете. Енглеска се покорила пресуди, и тако је отклоњен рат који је, судећи по многом чему, могао бити велики и страшан.

Примери су врло често јачи од опширних расправа и сјајних беседа. Решење Америчко-Енглескога спора био је један нов сјајан доказ како се и озбиљни конфликти могу, само ако се хоће, расправити правним начином, и избећи ратовање. И као што се могло очекивати, питање о изборном судству прихваћено је сад у парламентима енергичније и с бољим изгледима на успех. Већ у јуну 1873., изнео је у Доњем Дому, у Енглеској, Хенри Ричард, један од најстаријих и за пацифистичке идеје у Европи, најзаслужнијих људи, предлог који је био још 1856. износио: да се упути влада: на ступање у преговоре с другим државама о том, како би се међународни спорови износили пред изборне судове. Тај предлог, и ако му се Гледстон нешто мало одупирао, био је сад усвојен већином гласова (98 против 88). Идуће године, 17. јуна, усвојио је и Конгрес Сједињених Америчких Држава једну резолуцију истога смисла. Талијански парламент примио је новембра 1870. једногласно предлог Манчинијев: да се у различне међународне уговоре уноси одредба (тако звана clause compromissoire), по којој ће несу-

гласице или спорови, који би долазили од неједнаког тумачења или неједнаке примене тих уговора, бити изношене пред изборни суд; и да се закључују с државама, које на то пристану, нарочити уговори по којима ће се, у опште, различни спорови решавати путем изборног суда. У холандској скупштини усвојена је, 1878. год., резолуција у корист изборног судства. Шведски парламент је, 1874. г., молио у адреси краља да учини кораке код других сила, да се установи један сталан међународни суд, а белгијски је парламент 1875. препоручио влади да у међународним споровима прибегава начину изборнога суђења.

Год. 1875., расправљен је путем изборног суда спор Португалије и Вел. Британије око неколиких острва у заливу *Делагоа*. Судија је био председник Француске Републике. Решењем тог сукоба отклоњен је рат који је већ на прагу био. Можемо рећи, да од овог времена питање о међународном изборном судству није више скидано с дневнога реда ни у једном парламенту западних држава. Али се у парламентима и у парламентским круговима кренуло необично живо агитовање у корист изборног судства, тек 1887. год., када је у Конгресу Сједињених Америчких Држава усвојен предлог (сенатора Шермана и посланика Хила) у корист таквог судства за међународне спорове, а председник Републике овлашћен да у згодним приликама улази у преговоре с другим силама, које стоје с Републиком у дипломатским односима, ради закључивања уговора за расправљање међународних спорова путем изборног суда. Ово решење Конгреса изазвало је право одушевљење у пацифистичким круговима. Особито се сад живо радило у парламентима, у Француској (Фред. Паси), и Енглеској (Рандал Кремер), да се дође до таквих уговора између тих држава и велике Северо-Америчке републике. Истина, тај рад француских и енглеских пацифиста није онда, па ни за дуго после тога, имао успеха, али је био важан из другога разлога. Он је приближио парламентарце, пацифисте, из те две земље, и изазвао оснивање једног новог међународног удружења које ће, енергичније и с бољим изгледима на победу, прихватити борбу у име опште

мира и утврђења правних односа међу народима и државама. 31. октобра 1888. г., састали су се у Паризу, у сали једног хотела, 10 чланова енглеског, и 30 чланова француског парламента; а намера им је била да се посаветују и договоре, како би се могле Енглеска, Француска и Сједињене Америчке Државе везати уговорима, да своје међународне спорове расправљају путем изборнога суда. Сложили су се, да се идуће године, када ће Француска прослављати стоту годину од Велике Револуције, а за време изложбе у Паризу, састане једна конференција, на коју ће, осим парламентараца из Француске, Енглеске и Сједињених Америчких Држава, бити позвани и људи из других европских законодавних скупштина, а за које се већ зна да су наклоњени пацифистичким идејама.

Тако је постао *Међународни Парламентарни Савез.* Кад је Гледстон сазнао о решењу француско-енглеских парламентараца: да се сазове конференција од посланика свих земаља — рекао је: „31. октобар 1888. године, историјски је дан.“

III.

Међународни Парламентарни Савез (Union Interparlamentaire) дао је пацифистичком покрету, на Западу, нове снаге, учинио га — ако је реч удесна — озбиљнијим, и отворио му нов пут којим ће брже до циља доспети. И до тада су, видесмо, пацифистичке тежње с времена на време налазиле одзива и у законодавним телима, изазивајући у њима по коју резолуцију у корист мира и увођења изборног судства за решавање међународних размирица. Али су такве резолуције махом, осим у Италији за време министарства Манчинијева, остајале само у парламентским записницима. У међународним пословима врло се тешко напуштају старе рутине, а увођење ширих погледа и нових начина запиње увек о питање: ко ће почети? У Међународном Парламентарном Савезу пак, биће од сад јемства, да ће у том погледу боље ићи, јер ће предлози у корист мира и међународне правице, имати за себе у сваком парламенту организоване групе посланика;

а ове групе опет, добиваће моралне помоћи од целога Савеза, као и отуда, што ће се исти предлози једновремено износити у свима парламентима. Важно је и то, да је Међународни Парламентарни Савез свео свој програм само на неколико практичних и остварљивих захтева; и да су се, у исто време, многобројна друштва мира саставила у једну велику заједницу, која ће од сад имати своје редовне, годишње, скупштине. Тако се од 1889. састају сваке године *Светски Конгреси Мира* и *Конференције Међународног Парламентарног Савеза*. Између та два Савеза извршена је одмах подела рада. Међународни Парламентарни Савез задржао је за поље своје акције само парламенте, а Друштвима Мира остало је да распростиру пацифистичке мисли у масе народне, и да дејствују на јавно мишљење. Сходно ширем пољу рада, шири је и програм у Друштава Мира, али су главнији пацифистички захтеви у програму обе групе подједнако заступљени.

На првом састанку Међународног Парламентарног Савеза, држаном 29. јуна 1889. у Паризу, Жил Симон, који је отворио рад, изразио је жељу, *да такве конференције, што се сад добровољно састају, буду што скорије одмењене званичним конференцијама дипломата*. Ни он, и ни један од пријатеља мира који су том скупу присуствовали, није се могао надати: да их од такве званичне конференције неће растављати више од десет година! Што се на сазив Хашке Конференције није дуже чекало, највећу заслугу имају та два велика удружења, Међународни Парламентарни Савез и Уједињена Друштва Мира. Њихов рад од 1889.—1899. године, био је припремни рад за ову знамениту конференцију, те је потребно да се о истоме, ма и у најкраћем обиму — какав у осталом и краткоћа овог написа захтева, — говори. Међународни Парламентарни Савез имао је у том времену (до сазива Хашке Конференције) девет својих конференција, а Друштва Мира имала су осам конгреса.

Прва конференција Међународног Парламентарног Савеза (Conférence Interparlemantaire) држана је, као што је речено, у Паризу, 29. и 30. јуна, године 1889.

Председавао је Фредерик Паси, а било је на скупу 98 скупштинара, из Белгије, Данске, Шпаније, Сједињених Америчких Држава, Француске, Енглеске, Мађарске и Италије. Многи парламентарци и политичари, из разних земаља, изјавили су написмено своје симпатије и оданост начелима Савеза. На овој конференцији утврђен је програм за рад Савеза. Програм је био кратак и садржао само једну тачку: *захтевати и радити, да се међународни спорови решавају путем изборнога суда.* У току времена унеће се у тај програм још само две-три жеље. „Потписани чланови из више парламената“, вели се у једној изјави конференције, „сакупљени на међународну конференцију, у Паризу 29. и 30. јуна 1889. године, у намери да се договоре о начинима којима би се могли побољшати међународни односи, а посебице, на које би се могло усвојити, да се међународне тешкоће расправљају и отклањају путем изборнога суда (arbitrage) и споразума..... констатују, с једне стране, да у данашњем стању Европе (мисли се на огромне војне терете, и војске) лежи узрок општега страдања, несигурности и опасности, и да то зло у интересу свих народа треба лечити; а с друге стране, да је арбитража, која се већ и до сад, у доста прилика, показала удесна за расправљање међународних несугласица, *најподеснији начин, а и најбоље средство*, да се сукоби отклањају; јер изборно судство оснажава у народима дух правичности и умерености. Ништа од изборног судства не може више допринети, да се што пре доспе до времена, које сви жудно очекујемо: — када ће се моћи, без штете по независност и достојанство ма и једнога народа, приступити једновременом скидању војних терета под којим сви народи посрћу. А већ се са свију страна потврђује, да се у овом смислу опажа јак покрет у јавноме мишљењу, и у свима земљама“.

На тој конференцији усвојене су још две-три резолуције, све у корист изборнога судства. Док се не дође до могућности, да се закључују општи међународни судови који ће обухватати све случајеве могућих размирица и сукоба, конференција изјављује жељу (у III. резолуцији), „да се у све специјалне уговоре, као што

су уговори о трговини, пловидби итд., уноси нарочита одредба о конституисању изборног суда за расправљање несугласица које би могле доћи од неједнаког тумачења и примењивања истих уговора«.[1])

Друга Конференција је била у Лондону, 21. и 23. јула 1890. Присутних је било 200 скупштинара, из Енглеске, Немачке, Аустрије, Белгије, Данске, Француске, Грчке, Италије, Норвешке, Холандске и Шведске; а преко хиљаду посланика, књижевника, политичара и државника послали су писмене изјаве и честитке. Међу овима беху Гледстон, Фирхо, Бартелеми Сен Хилер, Клемансо, Фалијер, Крисп, Андраши, и др. Многа лепа реч пала је на тој конференцији о братству народа, о њихову заједничком културном позиву, о потреби мира, и о потреби да се утврде правни односи међу државама. Наново се, у резолуцијама, препоручује арбитража за расправљање међународних спорова. „Чланови интерпарламентарне конференције, у интересу мира и добрих међународних односа, препоручују наново, да се закључују уговори, по којима ће се народи, без штете за своју независност и самосталност, обавезати да подносе изборноме суду све распре које се буду међу њима изродиле. Тамо, где закључивању таквих спорова може још бити сметњи, конференција препоручује, да се бар за поједине случајеве спорова тражи посредовање и изборни суд; и очекује од чланова Савеза да ће у својим земљама, индивидуално и колективно, употребити сав свој утицај, како у законодавном телу, тако и ван њега, да се начела која су овом резулуцијом оглашена примене у практици Док се не буду закључивали општи уговори о арбитражи, конференција препоручује да се у уговоре о трговини и друге, унесе одредба (clause arbitrale) о изборном суду«[2]).

Год. 1889., на једном панамеричком конгресу, у Вашингтону, било је усвојено у начелу, да се за спорове

---

[1]) Све резолуције Међународног Парламентарног Савеза из год. 1889—1899. налазе се скупљене у *L' Union Interparlamentaire* 1889—99. Kristiania. 1899. и у *Resolutions de l' Union Interp.* Bern, 1900.

[1]) II-га резолуција.

који се могу изродити између појединих америчких држава, уведе *облигатно изборно суђење*. Лондонска конференција поздравила је тај догађај једном резулуцијом.

Трећа конференција је држана у Риму, 3.—7. новембра 1891. На скупу је било до 500 људи, из седамнаест држава. И Српска Народна Скупштина била је заступљена. Конференцију, која је у Капитолу држала седнице, отворио је лепом беседом Бјанкери, председник талијанског парламента. И Краљ, и влада, и народ, надметали су се да покажу како високо цене начела и рад тог великог и важног међународног удружења. Варош је била окићена заставама свих држава, а свечаност отварања конференције увећана је и војним парадама. Ова се конференција занимала унутарњом организацијом Савеза; а између резулуција које је усвојила једна се по важности нарочито истиче. „Конференција у интересу правде и мира изјављује жељу, да у будуће *све парламентарне државе* буду заступљене на свима међународним конгресима сила“. О значају ове резолуције, коју је предложио Маркоарту, бив сенатор, из Шпаније, и човек који је врло заслужан за организовање пацифистичкога покрета у Европи, ја сам већ једном говорио [1]). Овде ћу додати још, да је велика заслуга Међунар. Парламентарног Савеза што су на Хашкој конференцији могле и мале државе, а међу њима и наша отаџбина, бити заступљене.

Четврта конференција је била у Берну, у Швајцарској, 29. и 30. августа 1892. На скупу је било 107 чланова, а ако 500 скупштинара из разних земаља изјавили су писмено да пристају на закључке конференције. Међу другима био је и председник Норвешког министарства. Конференцију је отворио Швајцарски министар спољних послова, *Дроз*, сјајном беседом, у којој је говорио о важности Савеза, о користи његових годишњих састанака. У резолуцијама које су усвојене на овој конференцији, поновљене су жеље да се у међународне уговоре уносе одредбе — clauses compromissoires — о изборном суду. На истој конференцији је решено да се установи *Управни Одбор Савеза*

[1]) *О Учешћу Србије у Међународн. Парл. Савезу.* Стр. 76.

— (Bureau Interparlementaire pour l' arbitrage international), са седиштем у Берну.

На банкету (који је влада Швајцарска давала, у Интерлакену, у част чланова конференције, казао је председник републике *Шенк* ове речи: „Ми се поносимо, и срећни смо што видимо код нас чланове европских парламената. Али ћемо поноснији и срећнији бити онога дана, кад се представници свих народа, снабдевени званичним пуномоћијама, скупе да потпишу један општи уговор о установљењу сталног изборног суда. И тај ће дан доћи!“

Пета конференција састала се у Хагу, у Холандској, 4—8. септембра 1894. На скупу је било заступљено петнаест европских парламената са 152 члана. Конференција је држала своје састанке, под председништвом сенатора *Рахузена*, у Биненхофу, палати законодавног тела Холандије, а отворио ју је, значајним говором, ондашњи министар унутрашњих дела, *Ван Хутен*. Холандска краљица изјавила је конференцији своје симпатије, и лепе жеље за њен рад. Међу другим људима који су поздравили састанак парламентараца, био је и Виљем Гледстон.

На овој конференцији одобрени су *статути међународног парламентарног савеза*, како их је Управни Одбор израдио и предложио, и донесено је неколико резолуција, у којима су исказане жеље: „да се силе сагласе и реше, да се сазове један међународни конгрес који ће имати да проучи питање, како би се путем изборнога суда могли расправљати међународни спорови европских држава“![1] „Да се на једној међународној конференцији европских држава призна за једно начело међународнога права, неприкосновеност приватне сопствености на мору, за време рата“.[2]

Од свих питања којима се бавила ова конференција, истиче се по важности на прво место питање *о уређењу једног сталног међународног изборног суда*, којем би се сви народи, кад им буде потребно, обра-

[1]) То је III-ћа резолуција те конференције.

[2]) IV. резолуција.

ћали. На састанку делегата Међународног Парламентарног Савеза (Савезова Béha), који је држан претходне године (1893.) у Бриселу, решено је, да се то питање покрене на овој конференцији, и одређен је *Стенхоп*, члан Доње Куће, у Енглеској, за репортера његова. Стенхоп је изнео своје мишљење о том питању у једном пространом мемоару.[1] У том свом напису говори он само о важности и потреби једног *међународног средишног суда у Европи*, како је Гледстон тој замишљеној установи дао име, али се није усуђивао да улази у детаље његова уређења. У мемоару се предлаже, да се изабере одбор од шест лица који ће израдити пројект за организацију сталног међународног суда, и тражи се, да се при изради тог пројекта поштују извесна начела у којима ће бити гаранције за независност и самоопредељење сваке државе. Резолуција, којом је конференција усвојила тај предлог, гласи: „Пета Конференција Међународног Парламентарног Савеза одређује комисију од шест чланова, од којих ће један бити администратор Управног Одбора (Д-р Гоба). Он ће имати да спреми за идућу конференцију пројект за уређење једног сталног међународног изборног суда (Coure permanente internationale d' arbitrage), који ће решавати о размирицама између народа, који на то пристану.

У том пројекту морају бити очувана ова начела:

1, Неприкосновеност националне независности.

2, Пристанак сваке државе на стални међународни суд, потпуно је факултативан.

3, Све државе које на то пристану, морају бити потпуно равноправне пред сталним Међународним Судом.

4. Решења Суда морају имати силу извршних решења“.

Још, и о једној занимљивој анегдоти! У току живе дебате коју је изазвао Стенхопов предлог, рекао је један скупштинар из Немачке, да „Немачка Царевина неће *никад* узети у озбиљно разматрање предлог о установљењу једног таквог Међународног Суда, јер ће

[1]) Rapport de Mr. Stanhop sur l' organisation d' une coure internationale permanente d' arbitrage.

се чувати да не буде смешна". На то је узвикнуо *Паси*: „Никад не ваља казати *никад*". Стари борац имао је право. После пет година само, биће она мисао Међународног Парл. Савеза о сталном међународном изборном суду усвојена и остварена на конференцији сила, у истоме граду, у Холандској.

Шеста конференција је држана у Бриселу, 13.—16. августа 1895. На скупу је било представника из петнаест држава. Угарски парламент су заступали Алберт Апоњи, ђенерал Тир и Мавро Јокај. Седнице су држане у просторијама Сената, у Palais national, а отворио их је министар радиности, Нисенс. Краљ Белгијски је телеграфски поздравио скупљене парламентарце. Председник кенференције био је *Декам*, сенатор и познати професор на Универзитету у Гувену. Најважнији посао конференције, било је претресање пројекта за уређење међународног изборног суда, који је израдила комисија изабрана у Хагу. Пројект је једногласно усвојен, а главније одредбе његове — у 14 тачака — биле су: Државе, које на то пристану, на основу једног међународног уговора установљавају Суд, пред који ће износити на решавање своје спорове. Свака уговорна држава одређује по две судије, на пет година. Суд бира себи председника на годину дана. Суд има свој биро. Извршење судских одлука поверава се части парничних држава (à l'honneur et à la bonne foi) итд. Тај пројект је, по решењу конференције, њен председник доставио владама свих држава, с једним својим пространим мемоаром. У по неким државама званично је саопштен и у законодавним телима.

Конференција је још овластила председника, да испита: не би ли се нашле две или више држава, које би узеле иницијативу да на основу тог пројекта, установе суд пред који би износиле своје међународне спорове?

Још је ова конференција изнела, у једној резолуцији, мишљење, да се мора признати *стална неутралност* свакој држави, која то прокламује одредбом свога устава. За тим је, најпосле, конференција решила да се изјави захвалност француском парламенту, што је једним решењем позвао своју владу да учини предлог

Сједињеним Америчким Државама за склапање уговора о изборном суду.

Седма конференција Међународн. Парламентарног Савеза састала се у Будимпешти, 23. септембра 1896. У то је време Угарска прослављала хиљаду година свог државног постојања, и имала национ.ну изложбу. На скупу је било око 300 чланова из петнаест европ. држава. Министар унутараш. дела, *Перцел*, отворио је седнице конференције поздравом од стране владе и народа угарског, а председник конференције био је *Дезидер Силађи*. Овој је конференцији присуствовао и један изасланик Цара Руског, који је имао да поднесе извештај свом суверену о раду и тежњама Савеза. Конференција је усвојила више резолуција у корист уношења изборног судства у међународне односе, и уређења једног сталног изборног суда.

Чланови конференције били су гости угарског парламента за све време свога бављења у Мађарској.

Осма конференција састала се у Бриселу 8.—12. августа 1897. Председавао је председник парламента *Бернерт*. Конференција је у једној резолуцији изразила своје задовољство што су, у претходној години, предлози у корист међународног изборног судства усвојени у парламентима Вел. Британије, Француске, Швајцарске, Аустрије, Белгије, Данске, Норвешке и Шведске. У другој једној резолуцији наново је изјављена жеља, да се бар које две државе споразумеју у питању установљења међународног суда.

Год. 1898., противно оном како се желело, није се могла састати конференција; али када је, 24. августа исте године, објављен знаменити манифест цара Николе II. о потреби сазива једне конференције сила која ће решити о разоружању и другим питањима, и када је изгледало да ће замисао Руског Суверена наићи на сметње и тешкоће — онда се састало Вéће Међународн. Парлам. Савеза, 30. септембра, у Бриселу. На том састанку је решено, да се пошаље Грофу Муравјову адреса честитања и захвалности; и да се позову парламентарне групе (у свакој држави *парламентарну групу* састављају скупштинари који су чланови Међународн.

[1]) Писац овога рада имао је такође срећу да присуствује тој конференцији.

Парламентарног Савеза свих земаља, да учине са своје стране све што могу, како би се племените намере Цареве оствариле у што ширем смислу.

Девета конференција састала се 2. — 7. августа 1899. у Кристијанији, у Норвешкој. Била је сјајно посећена. Норвешка влада указала је све могућне олакшице европским парламентарцима, само да их што више дође. На уласку у Кристијанијски фјорд дочекала је госте једна ескадра државне флоте, и допратила у град. На конференцији председавао је председник норвешког парламента, *Лунд*: али прави домаћин, који је у име норвешког народа примио госте, био је велики национални песник, *Бјернстјерне Бјернсон*. Конференција је држала своје седнице у раскошној парламентској палати, — Стортингхузу.

Хашка Конференција, која се беше 18. маја састала, баш је тих дана завршила свој рад. Последња њена седница била је 29. јула, тако да су чланови Међународн. Парлам. Савеза, истом кад су стигли у Кристијанију, сазнали за њене закључке и решења. Ма како да је дело те знамените конференције било непотпуно, те, у оним првим данима, могло изазивати код многих подцењивање и самог онога што се постигло — ипак је оно у кругу чланова Међународ. Парламент. Савеза примљено с одушевљењем и захвалношћу; јер се ту из давнашњег искуства добро знало: с каквим тешкоћама имају да се боре широки погледи и хумане тежње кад нагињу да потисну из међународних односа старе навике и утврђене предрасуде. На том пољу врло се споро напредује; с тога су и најмањи успеси, тековине од велике историјске важности. Међународни Парламентарни Савез имао је разлога да буде задовољан још и зато, што је Хашка Конференција усвојила његову мисао о установљењу једног међународног изборног суда, а држала се у главном и пројекта, који је израђен на његовој конференцији у Бриселу, 1895. На Хашкој Конференцији учествовало је и неколико одличних, и заслужних, чланова Савеза, који су представљали своје земље, као: Бернерт, Декам и Рахузен.

Природно је било да се ова конференција у Кристијанији имала највише да бави проценом Хашкога

дела, и питањем шта би ваљало чинити, и на какве начине радити, да се на том не застане, него да се на путу, на ком то дело означава почетак напретка, корача даље. Конференција је, на првом месту, једном адресом захвалила Цару Руском, чијом је иницијативом конференција силâ била сазвана, честитала му успех, и дала израза свом задовољству што је пројект Међународног Парламентарног Савеза за уређење међународног изборног суда усвојен у Хагу. Затим је конференција другим резолуцијама позвала парламентарне групе да у својим земљама раде: да се конвенције, које су закључене на Хашкој Конференцији, ратификују; да се принцип изборног судства уноси у различне уговоре; да се закључују општи међународни уговори за расправљање спорова пред Хашким Судом. У једној резолуцији исказана је жеља да се што скорије сазове и друга конференција силâ, на којој ће се дело прве усавршити, и друга питања, која су у кругу пацифиста изношена, расправити. Ти дани у Кристијанији беху дани свечаности. Парламент и народ норвешки удружили су се с представницима свих европских држава, да прославе победу велике идеје о братству и равноправности нарôдâ. Заставе свих држава лепршале су се по кућама и брдима око града, а химне свих народа сливале су се у једну молитву која је преко фјорда, на далеко одјекивала. Бјернсон је у просторијама франкмасонске палате држао ватрен говор о том како ништа не може спречити да морал и истина на крају победе. А тих дана чуо се и слабачки глас представникâ из Србије. Један је[1] на састанку, у Стортингхузу, говорио, да српски народ у победи принципа које заступа Међународни Парламентарни Савез, налази јемства за успех у својим културним и националним тежњама; а други је (Г. Светозар Гвоздић), у Лаурику, на банкету, који је општина те дивне приморске варошице давала, у лепој беседи изнео, како се и његова отаџбина труди да на путу културног напредовања не изостане иза других напреднијих земаља, и како за то има права на симпатије и моралну помоћ просвећеног света.

[1]) Писац ових редова. Вид. његов говор у Comte Rendu de la IX. Conférence.

Као што се из свега могло видети, на конференцијама Међународног Парламентарног Савеза, узимали су увек живога учешћа и званични представници власти, у земљама у којима су оне држане, па и сами суверени указивали су своје симпатије Савезу. У гдекојим државама саопштавају се званичним путем законодавним телима решења која се доносе на конференцијама овог међународног удружења. Француска, Португалија, Данска, Норвешка уносе у своје државне буџете годишњу помоћ управи Савеза, а у неким земљама, парламенти сами бирају оне који ће их представљати на конференцијама Међународног Парл. Савеза, и одређују им путни трошак. Све то показује како се јако цени рад овог удружења, како се много на њ полаже.

Као што је речено, Међународни Парламентарни Савез имао је, и има увек, моћног савезника у Друштвима Мира, чији је утицај на јавно мишљење, у свима земљама, постао много јачи и шири, од кад су се сва различна таква удружења везала у једну заједницу, и добила (1891.) једну средишну управу, у Берну (Bureau international permanent de la Paix), а њихови конгреси мира почели се редовно, сваке године, састајати. *Сједињена Друштва Мира* броје своје конгресе од 1889. год., а имала су их, до краја 1899. осам. Први се, под именом општега конгреса мира (Congrès universel de la Paix), састао у Паризу, 23. јуна 1889.; други у Лондону, 18. јула 1890.; трећи у Риму, 11. новембра 1891.; четврти у Берну, 22. августа 1892.; пети у Чикагу, 14. августа 1893.; шести у Анверсу, 29. августа 1894.; седми у Будимпешти, 17. септембра 1896; осми у Хамбургу, 12. августа 1897. Године 1898. није се могао састати конгрес, као што је било решено, али је Управни Биро, кад је објављен знаменити манифест Рускога Цара, нашао за потребно да сазове на брзу руку, у Турину, 12. септембра, један повећи скуп пацифиста, ради договора о организовању агитације у корист предлога Царевог да се сазове једна конференција силâ. Скуп (Assemblée générale de la Paix) био је сјајно посећен. У опште су конгреси Друштава Мира увек велики; по неки је имао преко хиљаду представника из разних земаља.

Врло је важно што су централне управе оба велика пацифистичка удружења на једном месту, у Берну, те се могу узајамно помагати, и споразумно, по једном плану, радити. А срећа је и то, што обе управе (бирои) имају за администраторе, или секретаре, људе широких погледа, и који су душом и срцем одани великим пацифистичким идејама. Ја мислим нарочито на Др. Гоба и Елија Дикомона. *Шарл Гоба* (рођ. 1843.), члан швајцарског вéћа (Nationalrat) и директор просвете у кантону Бернском, један је од људи који највише заслуга имају за Међународни Парламентарни Савез. Он је администратор управног бироа од како је овај установљен (1891.), и душа је свега рада овог удружења. Он води преписку с многобројним парламентарним групама; сазива састанке Управе (вéћа); стара се о организовању годишњих конференција, израђује извештаје о раду појединих парламентарних група и Управе, које подноси конференцијама; брине се о извршењу резолуција и решења која се доносе на конференцијама, о њиховом публиковању итд. *Ели Дикомон* (рођ. 1833.) је, од почетка једнако, почасни секретар управног бироа Уједињених Друштава Мира Још од 1862. год. Дикомон је вредан радник на пословима пацифизма и члан разних Друштава Мира у својој отаџбини, и ван ње. Од 1867. подпредседник „Лиге мира и слободе“, он је више година, заједно с К. Фогтом, уређивао журнал који издаје то друштво (Les Etats unis de l' Europe); данас уређује орган Управног бироа Друштава Мира (Correspondance bi-mensuelle). Он је учествовао готово на свима конгресима који су се састајали од 1889. до данас, и управља свеколиким пословима који су, по статутима Уједињених Друштава Мира, поверени централној управи; води преписку с разним удружењима и појединим њиховим представницима; утврђује у договору с другим члановима Управе (члановима „Комисије“) дневни ред за конгресе; стара се о извршивању конгреских закључака и резолуција, итд. Дикомон је писао и више списа у корист пацифистичких идеја.

Оба ова заслужна човека наградио је 1902. г. норвешки парламент једном Нобеловом наградом.

Ограничен простор, који је овом напису у напред одређен, не допушта нам да се на раду Сједињених Друштава Мира, од 1889.—1899. г., ни онолико задржавамо колико смо се задржали на пословима Међународног Парламентарног Савеза, те ћемо, зато, из пространог програма тог светског удружења, навести само неколико најглавнијих питања, која су на његовим конгресима, за тих десет година, расправљана и решавана.

На свима конгресима у овој деценији истицано је, на првом месту, питање како ће се међу државама утврдити правно расправљање размирица и сукоба, и доношене су резолуције у којима се тражило и препоручивало, да се у различне међународне уговоре уноси одредба (clause compromissoire) о изборном суду; да се закључују општи уговори о примени арбитраже на све могуће случајеве међународних сукоба; да се установи један међународни суд. У свима тим питањима су Друштва Мира притицала у помоћ Међународном Парламентарном Савезу. На конгресима су, даље, прокламована начела о братству и солидарности свих народа; о равноправности малих и великих; о праву сваке државе да се њена неутралност поштује, у време ратова, кад она то прокламује; о заштити слабијих раса с којима европски народи долазе у контакт у својим колонијама. Конгреси су тражили да се изради један општи кодекс за питања приватног и јавног међународног права; да се у свима великим државама приђе почесном разоружавању и скидању војних терета; и апеловали су на свештенство, учитеље, мајке, књижевнике, омладину, журналистику, да се придружују пацифистичком покрету, и да помажу сваки у свом кругу рада: да идеје о братству народâ и општем миру трјумфују. Једном резолуцијом, која је усвојена на конгресу у Берну 1892. г., „Конгрес позива сва европска друштва мира и њихове привржене, да истакну као главни циљ своје пропаганде *Унију европских држава*, и позива сва друштва на свету, да износе, нарочито у време политичких избора, потребу да се дође до једног међународног конгреса, пред који ће се износити на решавање сва међународна питања,

како би се сваки конфликт на основу закона расправљао, а не силом". На доцнијим конгресима мисао о једном међународном *конгресу* уступила је место мисли о једном међународном *суду*.

На конгресу који је био у Лондону 1896. год. изјављена је жеља *„да се велике државе споразумеју, те да се што пре сазове једна конференција сила која ће наћи пута, којим би се могло предузети опште и постепено разоружавање"*.

Међународни Парламентарни Савез има на три хиљаде чланова,[1] а сједињена друштва мира могу бројати своје чланове у неким земљама на десетине хиљада, а у по неким већим државама и на стотине хиљада, те је разумљиво што је удружен рад та два велика међународна удружења морао дати јаког импулса пацифистичком покрету. Агитације у корист мира, а против ратовања, биле су, у ово време, у свима западним земљама јако развијене. Брошире и књиге у корист мира и правног расправљања међународних спорова штампане су у масама; зборови, конференције, јавна предавања држана су на све стране. Готово у свима парламентима изношени су сад с успехом предлози о међународном изборном судству. 16. јуна 1893. год., поднели су у Доњем Дому, у Енглеској, Рандал Кремер и Џон Лебок једну петицију од два милиона потписа, са својим предлогом: да се позове вдада да прихвати предлог председника Сједињ. Америчких Држава за закључење уговора о арбитражи. И Гледстон (тада министар) је усвојио предлог, и у једној сјајној беседи указао на велике штете које култура има од војних терета, и на потребу да се установи један суд за међународне конфликте. Речи Гледстонове одјекнуле су у парламентима свих држава, а конференција Међународног Парламентарног Савеза, која је била идуће године (1894.) у Хагу, прегла је, као што се видело, да разради ону мисао о једном међународном суду. *Либер*, посланик у немачком Рајхстагу, говорећи, у фебруару 1893., о Тројецарскоме Савезу, рекао је, „да би био леп и велики задатак нове поли-

[1]) Comte Rendu de la XI. Couférance. Vienne, 1903. p. 235.

тике, који би је дигао високо изнад пређашњих триумфа, ако би се имало мудрости и снаге да се од Бизмаркова начела силе пређе на начело права"[1], а у Баварској устао је, децембра 1894., *Вертхајм Розенштајн* (Reichsfürst), да у првој комори брани мисао о изборном судству и установљењу једног међународног суда, и казао је „да би такав суд био завршетак и круна правног реда (Rechtsordnung) који траже разум, хуманост, и хришћански морал".

1897 год., Норвешки парламент је наново адресом молио краља да се заузме код других сила како би се дошло до једног сталног међународног суда. Краљ је, том приликом, усвојио предлог, и рекао, „да је у изборном судству победа цивилизације".

Тако је мисао о потреби једног међународног суда, и о расправљању међународних спорова путем арбитраже, била већ задобила доста бранилаца у свима европским парламентима, и имала безброј привржeника у свима редовима западних друштава, онда, кад је руска влада изашла са знаменитим манифестом од 24. августа 1898. год. у „Петербуршком Правитељственом Веснику".

IV.

Ипак је *Царски Манифест*, — под тим је именом тај акт ушао у историју — изазвао велико изненађење. Нико му се није надао с оне стране с које је дошао — из апсолутистичке Русије, и од владаоца који има највећу војску на свету. Разумљиво је да је корак младога цара Николе II. наишао у образованим слојевима и у редовима пацифиста на најживље одобравање, као и то, да је у званичним и војним круговима у западним државама предусретан с резервисањем и неповерењем. Мислило се, да руска влада има каквих задњих намера, и свашта се нагађало. Али су величина Русије и ауторитет њеног суверена били, и за те кругове, неодољива препорука манифесту; а нису могле остати без утицаја ни простране манифестације

[1]) Fried, p. 287.

које су тада организовала друштва мира, у свима државама, у корист племените мисли Цареве.

Данас се већ зна и историја како је Цар дошао на мисао да се сазове конференција мира. Виљем Стед (рођ. 1849.), енглески журналиста и велики агитатор за ствар пацифизма, био је, 1898., примљен у аудијенцију код цара Николе, и изнео је у једном спису[1], да су на цара упливисали да прихвати жеље пацифиста, нарочито дански Краљ и Јован Блок ког је цар, по препоруци Витеа, примио више пута на разговор, и чије је дело „О Рату“ с интересовањем читао. Споменуто је и то, да се о раду и тежњама Међународног Парл. Савеза упознао из извештаја свога нарочитог изасланика који је присуствовао на конференцији Савеза у Будимпешти; а вели се да је и књигу Сутнерове „Доле оружје“, која је печатана 1890. и постала убрзо врло популарна, цар радо читао.

Царев манифест је, три дана пре но што је објављен у званичном листу, саопштен у виду ноте свима страним представницима који су акредитовани код Петроградског двора. Због велике важности његове исписаћемо га цела у преводу.

„Одржање општега мира, и редуковање, колико је могућно, прекомерног оружања, које је теретно свима народима, истичу се у садањим приликама свега света као идеал којем би ваљало да су управљене тежње свих влада.

„Хумане и великодушне наклоности Његовога Величанства, Цара, мога узвишеног господара, поклоњене су потпуно овој ствари.

„У уверењу да је овај узвишени циљ у складу с најважнијим интересима и оправданим тежњама свију сила, царска влада мисли да би садањи момент био врло згодан за истраживање, путем међународног договора, најбољих начина на које би се свима народима осигурали благослови стварнога и трајнога мира, а пре свега поставиле границе у поступном развијању садашњег оружања.

---

[1]) La chronique de la Conférence de la Haye, 1899.

„У току последњих двадесет година жудње за општим умирењем оцртавају се нарочито јасно у осећањима цивилизованих народа. Одржање мира истакнуто је као главни смер међународне политике. У име мира повезивале су велике државе међу собом моћне савезе; а да би што боље осигурале мир, развиле су своје снаге до размера до сад невиђених, и продужују и даље да их увећавају не запињући ни пред каквим жртвама.

„Сви ти напори, ипак, нису могли бити крунисани благословеним резултатима жељеног умирења.

„Како се финансијски (војни) терети стално пењу, и народно благостање у његову корену погађају, то су духовне и физичке снаге нарôдâ, рад и капитал, скренуте с пута њихова природног опредељења, и траће се на непродуктивне начине. Троше се стотине милиона да се набаве страховите справе за рушење, које се сматрају данас као последња реч науке, а које ће већ сутра због ма каквог новог открића на овом пољу, бити осуђене да изгубе сваку вредност. Национална култура, економско напредовање, производња вредности спутани су и заведени у своме развијању. Економске кризе долазе већином од система ког се државе држе, да су војнички што спремније (armement à outrance). Наша је војска постала данас терет који гњечи народе, терет, који се све теже сноси. Јасно је да ће стање, ако се и даље тако продужи, одвести, на страшан начин, и самој катастрофи коју цео свет жели да избегне, и на догледу које људи трну од страха.

„Овом непрекидном оружању поставити границу, и тражити средства да се зло које целом свету прети отклони, то је највећа дужност која се данас намеће свакој држави. Прожето овим осећањем, Његово Величанство изволело је заповедити ми, да свима владама, које имају своје представнике акредитоване на Царскоме двору, предложим, да се састане једна конференција која би имала да се занима овим озбиљним питањем.

„Ова би конференција, с божјом помоћу, била срећан увод у век који се отвара. Она би скупила у је-

дну силну моћ напоре свих држава које искрено желе да велика мисао о општем миру триумфује над елементима немира и раздора. Она би, у исто време, утврдила њихов споразум заједничким освештањем начела правде и правичности, на којима почива безбедност држава и благостање нарôда“.

12./24. августа 1898. год.

Гроф Муравјов с. р.

У другом циркулару, што га је Муравјов под 30. децембром (по ст.) 1898. саопштио посланицима страних сила, при Петроградском двору, изнесен је, у неколико тачака, *програм*, ког би се конференција имала да држи. Карактеристично је, да се овим актом сужава поље рада које је по манифесту ваљало да буде доста шире, да се сад мање даје но што се стављало у изглед. Изгледало је као да је влада руска дошла до уверења да се у манифесту сувише зауктала, и да јој је ваљало повући се полако назад; као да је изгубила од одушевљења за ствар мира којим је манифест био прожет.

Узроке овој промени треба тражити у ондашњим политичким приликама, када су односи Енглеске и Француске (због питања о Фашоди) постали одједном врло затегнути, и изазвали увећање војне спреме и у тим земљама, и у Немачкој; а можда још и у јачем тренутном утицају каквих конзервативнијих струја на меродавне кругове у Русији. Али је интересантно да се у редовима пацифиста, у Европи, умело правилно судити о разлозима који су диктовали циркулар грофа Муравјова од 30. децембра 1898., и да је ту одушевљење за Цара и његову племениту намеру остало непомућено, док се у званичним круговима, и међу браниоцима рата, сада, после тог циркулара, мислило, да се о предузећу руском може говорити као о ствари која је у главном пропала, или бар да се на конференцији, ако се састане, неће доћи до каквих важнијих и озбиљнијих резултата.

Просвећено јавно мишљење културних народа није допустило да се таква предсказивања обистине.

Пошто су овим актом обележене границе у којима ће се кретати рад конференције, то ћемо и њега цела исписати у преводу.[1])

„Кад ми је, у августу ове године, мој узвишени господар препоручио, да упутим предлог владама које имају своје представнике на двору у Петрограду, да се састане једна конференција, којој ће бити задатак да изнађе најбоља средства којима би се осигурали свима народима благослови стварнога и трајнога мира, а пре свега зауставило прогресивно развијање садашњег оружања — беше изгледало да не стоји ништа на путу, да се у блиском времену оствари овај хуманитарни план.

„Топао пријем, на који је наишао предлог Цареве владе готово код свих сила, могао је само ојачати то очекивање.

„Ценећи високо симпатичне речи којима су састављени писмени одговори већине сила о њихову пристанку да се конференција састане, царски је кабинет нашао такође живог задовољења у сведочанствима топлог одобравања која су му упућивана, и која му још увек стижу од свих класа друштвених, с разних крајева земнога шара.

„Али при свем том што је у јавном мишљењу јака струја у корист мисли о општем миру, — на политичкоме хоризонту се, у последње време, извршила осетна промена. Више држава предузеле су нова оружања, упињући се и даље да увећавају своје војне моћи. И пред овом неизвесном ситуацијом могло би се питати, да ли силе сматрају, да је садањи момент погодан за међународну дискусију о начелима која су изнесена у манифесту од 24. августа (по новом) 1898.?

„Надајући се ипак да ће елементи растројства што узбуђују политичке сфере уступити, ускоро, место једном тишњем расположењу, које ће осигурати успех предложеној конференцији, царска влада је мишљења да би силе могле одмах приступити предходној измени мисли, а у циљу —

[1]) Превод је с енглеског, из књиге W. *Evans Darby:* The Peace Conference at the Hague, 1899.

I. Да се без одлагања траже начини, на које би се зауставило прогресивно јачање оружања на суву и на мору. — Решење тога питања је у толико потребније, што је у изгледу да ће оружање узети нове и много веће размере.

II. Да се припреми земљиште за дискусију о питањима могућности: да се ратни сукоби отклањају мирним средствима која су на расположењу међународне дипломације.

„Ако би силе сматрале да је садањи момент удесан, да се на тој подлози једна конференција састане, онда ће без сваке сумње бити корисно да се владе сагласе у питању програма, ког ће се конференција у свом раду држати. Предлози који би имали да се изнесу на међународни претрес на тој конференцији, могли би се, у општим цртама, свести на ово:

1, Споразум, да се за једно одређено време не појачава садања ефектива војних, сувоземних и поморских, снага, или да се не повишују њихови буџети. Да се учине припремна испитивања о начинима на које би се у *будућности* могло извршити, како смањивање снага тако и речених буџета.

2, Да се забрани, у војсци и на флоти, употреба ма какве нове врсте ватреног оружја, и нових експлозива, или каквог новог барута, који би имао силније дејство од оних који се сад употребљавају за пушке и топове.

3, Да се у рату ограничи употреба страховитих експлозива којих већ има, и да се забрани бацање пројектила или експлозива ма какве врсте с балона, или на какве сличне начине.

4, Да се у ратовима на мору забрани употреба торпедских лађица, или гњурачица, или других сличних направа за рушење;

5, Да и за поморска ратовања вреде одредбе женевске конвенције од 1864., са допунама из 1868. год.

6, Да се неутралишу лађе и чамци који се употребе за спасавање људи из воде, за време битке, и кад битка престане.

7. Да се изврши ревизија декларације, о питању закона и обичаја ратних, која је израђена на конференцији у Бриселу 1874., а остала до данас нератификована.

8. Да се у начелу усвоји употреба *добрих услуга* (bons offices) *посредовања*, и *факултативне арбитраже*, у случајевима за то повољним, а у циљу да се отклоне оружани конфликти између народа; да се дође до сагласности у погледу на начин како ће се примењивати те добре услуге, и да се утврди једнобразност у употреби њиховој.

Разуме се, да сва питања која би се односила на политичке односе држава, и на стање ствари какво је утврђено уговорима, као у опште сва питања, која не долазе непосредно у програм који су владе усвојиле, морају бити потпуно искључена из саветовања на конференцији.

„Желећи, Господине, да будете добри обратити се својој влади за инструкције по предмету овога мога саспштења, молим вас, у исто време, да је известите, да у интересу велике ствари, која је мом узвишеном господару толико на срцу, Његово Величанство сматра да не би требало да се конференција држи у престоници које од великих сила, где се велики политички интереси концентришу, јер би то могло бити на штету посла у ком су све земље на свету подједнако заинтересоване“.

Гроф Муравјов с. р.

Рекао сам како су у процењивању овога програма била подељена мишљења у свету. Дуже се на том нећемо задржавати. Додаћу само, да се у редовима пацифиста највише полагало на тачку 8., јер је она стављала у изглед да ће њихове хумане тежње, ма у мањој мери, бити званично признате и освештане у међународним односима.

Програм који је руска влада у овом акту изнела, усвојен је у начелу од свих држава; и по претходноме споразуму с двором Петроградским, упутио је Холандски Министар спољних послова, својим циркуларом од

6. априла 1899., а преко посланика те земље који су код страних дворова акредитовани, позив на све владе које је, према углављеном споразуму међу вел. силама, требало позвати: да пошаљу своје делегате на конференцију која ће бити отворена 18. маја т. г. у Хагу. У позиву је утврђено да ће свака држава, ма колико изасланика одредила, имати само један глас на конференцији.

Одређенога дана скупила се конференција у престоници холандској. Заступљено је било 26 држава, и то: Немачка, Белгија, Аустро-Угарска, Кина, Данска, Шпанија, Сједињене Америчке Државе, Мексико, Француска, Енглеска, Грчка, Италија, Србија, Јапан, Луксембург, Црна Гора, Холандска, Персија, Португалија, Румунија, Русија, Сијам, Шведска и Норвешка, Швајцарска, Турска и Бугарска. Изасланика, дипломата, војних лица, правника, било је преко стотину. Између других били су ту и чувени интернационалисте-правници: Мартенс, Ламаш, Хвајт, Декам, Бернерт, гроф Нигра, Лео Буржоа итд. Краљица Вилхелмина уступила је свој чаробни дворац Huis ten Bosch (кућа у шуми), да конференција у њему држи своје састанке.

Први састанак конференције отворио је, 18. маја, *Бофор* (De Beaufort), холандски министар спољних послова, лепим поздравом. На његов предлог усвојено је једногласно, да се депешом поздрави Цар Руски, и изабран је за председника конференције *Стал* (De Staal), представник Русије, амбасадор руски у Лондону. Затим је на предлог председника одушевљеном аклама-цијом решено, да се поздрави и млада краљица Холандска под чијим ће окриљем радити конференција. Овај први састанак трајао је 25 минута.

Другога дана, 19. маја, састали су се делегати у стану председникову, у Староме Хотелу Делену, и ту су се споразумели, да се поделе у три секције или *комисије*, од којих ће свака имати да проучи по једну групу тачака из усвојеног руског програма, и да по истима донесе решења, која ће у облику уговора или простих резулуција бити саопштена на Конференцији. Тако је једна комисија, која са назвала *првом*, имала пред собом прве четири тачке из програма: о огра-

ничењу војне спреме, о забрани новог ватреног оружја, о ограничењу употребе експлозива, и о забрани подводних лађица. Председник ове комисије био је Бернерт, државни министар белгијски. Ова се комисија, која је имала 43 члана, поделила на два одбора од којих је један био за питања сувоземног, а други за питања поморског ратовања.

Пред *другом* комисијом, којој је Мартенс председавао, биле су 5., 6., и 7. тачка програма. И она се поделила на два одбора: један је био, за проучавање питања о проширењу Женевске конвенције и на поморске војне; а други, за проучавање питања о ревизији Бриселске Декларације од 1874. Ова је комисија имала 58 чланова.

Трећа комисија (састојала се из 51 члана), којој је председавао Лео Буржоа, имала је пред собом најважнију тачку из програма, тачку 8., о питањима како би се ратни сукоби између држава могли отклањати.

Главни рад је био у комисијама; а у пленарним седницама Конференције, којих је било свега осам, и које обично нису трајале дуже од пола часа, примане су без даље дискусије конвенције и резолуције како су тамо, у комисијама, састављене и израђене.

Друга седница Конференције држана је 20. маја. Прочитани су одговори Цара Николе и краљице Вилхелмине на поздраве који су им били послати.

Трећа седница, била је 20. јуна; усвојене су одредбе једне конвенције о примени Женевске конвенције на поморске ратове, како их је израдила Друга Комисија, и изабран је одбор који ће израдити *закључни акт* — акт који ће обухватити све конвенције и одлуке које Конференција усвоји. Председник тог одбора био је гроф Нигра.

Четврта седница, била је 5. јула. Усвојене су, као проширење Бриселске Декларације, одредбе једне конвенције о законима и обичајима ратним.

Пета седница, 21. јула. Усвојене су резолуције које је донела Прва Комисија; и прочитан је нацрт Закључног Акта.

Шеста седница била је 25. јула. Усвојена је конвенција о арбитражи с њеним додацима, како су изра-

ђени у Трећој Комисији; и примљен је Закључни Акт, како га је стилизовао нарочити одбор.

Седма седница Конференције држана је 28. јула. Расправљено је којим ће редом представници сила потписати усвојене конвенције и Закључни Акт; и у ком ће реду конвенције, резолуције и друга решења бити у Закључном Акту.

Закључни Акт и све прилоге његове потписали су делегати 29. јула изјутра.

Осма последња седница Конференције била је 29. јула 1899., после подне; трајала је око пола сахата. Председник је у краткој речи изјавио у име Конференције захвалност Краљици Холандској, Њеној влади, председницима и известиоцима комисија и различних одбора, и нагласио велику важност дела, које је на Конференцији свршено. После тога, прочитано је писмо, које је Папа под 25. маја писао Краљици Холандској, и у ком свети отац даје израза својим топлим симпатијама за ствар мира, и за рад Конференције. Гроф Минстер је у име Конференције захвалио председнику на труду и мудрости којом је руководио седницама и радом Конференције. Још је говорио барон Естурнел о успесима Конференције Хашке, и у племенитом одушевљењу прорицао, да није далеко време, кад ће се почети редовно састајати парламент нарôдâ. За тим је председник ударио чекићем о сто, и тако завршио радове овог знаменитог скупа.

Закључни Акт (тако се обично зове *Хашки Уговор*), који обухвата све што је Конференција решила, и који су делегати сила потписали 29. јула 1899., садржи: три конвенције, једну резолуцију, три декларације, и пет жеља (voeux). У приступу његову каже се: „На низу састанака, на којима су горе речени представници сила били потпуно прожети жељом да остваре у што је могуће широј мери племените мисли узвишеног покретача, и интенције својих влада, Конференција је израдила за потпис пуномоћника текст конвенција и декларација, које се овде наводе и вежу за овај акт“.

Сад долазе по реду:

I. Конвенција о мирном расправљању међунуродних спорова, (текст).

II. Конвенција о законима и обичајима рата на суву, (текст).

III. Конвенција о примени Женевске Конвенције на поморско ратовање, (текст).

IV. Три декларације којима се државе-потписнице обвезују:

1, Да забране *за пет година* бацање пројектила или експлозива са балона, или на какве друге, нове, сличне начине.

2, Да се забрани употреба пројектила који просипљу загушљиве и смртоносне гасове, и

3. Да се забрани употреба танади, која се у човечјем телу шире или спљошњавају.

V. Резолуција, која гласи: „Конференција налази да, у интересу увећања материјалног и моралног благостања човечанског, ваља јако желети, да се ограниче војни терети, који су толико тешки свету“.[1]

VI. Жеље (voeux), које су готово све изазвали руски предлози, а које је, из различних разлога, Конференција оставила да се о њима у будућности реши. Жеља има пет:

1, Да се на једној нарочитој конференцији, коју би требало што пре сазвати, подвргне ревизији Женевска Конвенција.

2, Да у програм једне друге конференције, која би требала да се састане што раније, уђе питање о правима и дужностима држава које остану неутралне за време ратова.

3, Да питања о топовима и пушкама за поморско ратовање, која су изношена пред Конференцију, узму поједине владе у проучавање, с намером да се она сагласно и једнобразно реше на којој будућој конференцији.

4, Да поједине владе, узев у обзир предлоге који су изношени на Конференцији, саме проуче питање

---

[1]) La Conférence estime que la limitation des charges militaires qui pèsent actuellement sur le monde est grandement désirable pour l'accroissement du bien-être matériel et moral de l'humanité.

да ли је, и у колико, могућно доћи до сагласности: да се изведе ограничење војне снаге на суву и мору, и смањење буџета за флоту.

5, Да се предлог о заштити приватне сопствености, у ратовима на мору, остави на процену и решење којој будућој конференцији.

6, да се и предлог за регулисање питања о бомбардовању пристаништа, градова и села, за време поморског ратовања, резервише за коју идућу конференцију сила.

Као што се види, у једном од најважнијих питања, управо у оном, ради којег је Цар Никола и желео да се састане конференција сила, у питању *постављања границе сталном увећавању војне снаге и војних буџета*, није се дошло на Хашкој Конференцији ни до каквог позитивног споразума. Узалуд су руски делегати на састанцима Прве Комисије, пред којом је било то питање, постепено сужавали своје захтеве, и застали, најпосле, на предлогу, да се бар за које кратко време, и ради пробе само (код сувоземне војске за пет, код поморске за три године) не пењу војни буџети; њихов глас је остао усамљен. Још је међу силама било сувише неповерења, и ривалности; а може бити да је за ствар било штетно и то, што је одбор Прве Комисије, који се тим питањем бавио, био састављен већином из лица војне струке, те је било, као што је рекао један дипломата на Конференцији, као кад би се очекивало од чизмара да ће укинути чизме.

Али је ипак нешто учињено и у овом погледу, и то нешто није било мало. На предлог Леа Буржоа усвојена је једногласно она *резолуција*, коју горе исписасмо, а којом се *званично*, од свих сила, констатује и признаје, да материјални и морални интереси човечанства прешно захтевају ограничење војних терета; а после је, у виду *жеље* (вид. горе под бр. 4), остављено владама, да саме проуче питање, како би се дошло до споразума међу државама, да се смање војске и њихови буџети. Тим су све силе потврдиле, да су жеље Цара Руског, исказане у манифесту, умесне[1];

[1]) „This indeed is a sufficiently strong endorsement of the Tsar's Rescript, and an ample justification for his appeal". *E. Darby*: The Peace conf., p. 56.

и питање о ограничењу оружања и војних терета није просто одложено на неизвесно време, него ће оно, после тих резолуција, у парламентима свих западних држава, бити стално на дневном реду. Енглески представник на Конференцији у Хагу имао је право кад је казао, да од тад неће ићи лако с увећавањем војних буџета.

Кад је реч о раду Прве Комисије, не треба подцењивати ни остала њена решења која се у Закључном Акту налазе под именом *декларација* и *жеља*, и којима се ишло на то, да се колико-толико ублажи суровост и дивљаштво ратова. А не треба заборавити, да велики напредци — као што је згодно казао председник те комисије — нису никад дело једнога дана, и да је свакако врло утешно гледати, како се цео цивилизовани свет трудио да их оствари[1]).

Друга Комисија била је срећнија. Споразум сила у питањима која су пред њом била утврђен је двема важним конвенцијама, којима се у вођење ратова уноси више човечности, и обуздавају људске страсти у оним приликама, у којима је паметним и племенитим осећајима човечјим најтеже да се чују. Једном од тих конвенција, као што је већ речено, распрострта су начела Женевске Конвенције (о неговању рањеника) од 1864. г. и на поморске ратове; а другом је, полазећи од основе утврђене на Бриселској Коференцији 1874. год., унесено више одређености и човечности у законе ратне (о поступању са заробљеницима, о објављивању непријатељства, о армистијама итд.). Процењујући те две конвенције, овако су се изразиле Norddeutche Allgemeine Zeitung (1899. г.): „Ко год процењује укупне резултате Конференције, мора признати, да су само проширење Женевске Конвенције на поморске ратове, и јаснија одређеност закона и обичаја ратних, за себе велики успех цивилизације, који ће Конференцији осигурати угледно место у историји . . . . Решења Хашке Конференције, којима се ограничава и хуманизира ратовање, јесу драгоцени аманет који век што умире,

[1]) Бернертов извештај о раду Хашке Конференције, у Compte Rendu de la X. Conférence Interparlamentaire. Paris, p. 78.

оставља веку који настаје; аманет, који ће донети трајне славе племенитоме сазивачу Конференције, Цару Николи II.[1])«.

Али од свих питања којима се Хашка Конференција имала да бави, најважније је оно, које је руски предлог, тачком 8., истакао, и које је било пред Трећом Комисијом. *Конвенција о решавању међународних сукоба мирним путем*[2]), која је у тој комисији израђена, надмашава по важности сва друга решења, и све друге закључке Конференције. Она у историји људској чини епоху; њом се постављају широки и јаки основи за међународно судство; уносе у међународне односе и послове неколико нових принципа, а хумани и широки погледи који су у свести људској изодавна постојали, своде се у правила и одредбе Међународног Права.

На овом знаменитом међународном акту застаћемо мало дуже.

На састанку Треће Комисије, 28. маја, изнео је *Стал*, у име руске владе, потпун и разрађен пројект о *посредовању* и *међународном изборном судству* (арбитражи). У случајевима озбиљних сукоба, силе се обраћају — en tant que les circonstances l'admetraient — другим силама које су незаинтересоване, једној или више њима, за посредовање или добре услуге; или се те силе саме понуде да посредују (члан 6.). Арбитража се износи као *најјаче и најправедније* средство за регулисање међународних распри (чл. 7.) и препоручује се државама у свима спорним питањима. Изузимају се ипак распре које би задирале у част народну и у виталне интересе држава (чл. 8.). Али има међународних конфликата за које је руски пројект тражио да арбитража буде облигатна. Такви су сукоби (наведени су у чл. 10.) чисто јуридичког карактера, као на пример кад је питање о новчаној накнади какве штете, коју једна држава или њени грађани имају да исплате другој држави или њеним грађанима; после, сукоби који би долазили од неједнаке примене или неједнаког тумачења уговора и конвенција о опште културним

[1]) *Darby*, p. 59.

[2]) Convention pour le Réglement pacifique des conflits internationaux.

институцијама и пословима, као што су конвенције поштанске, железничке, санитарне, уговори о поморском и речном саобраћају, уговори трговачки итд. Но државе могу закључивати уговоре којим ће заводити обавезну арбитражу за све врсте распри за које оне нађу да се могу, и да их ваља решавати путем изборнога судства (чл. 11.). Уз руски пројект ишао је још и разрађен кодекс поступка за изборно судство.

Представник Вел. Британије, лорд Паунсфут, прихватио је са захвалношћу пројект руски али је одмах поднео, у име своје владе, и једну допуну истог, којом се предлаже да се установи *један сталан међународни изборни суд*. И представници Сједињених Америчких Држава, и Италије, имали су спремљене пројекте за уређење *посредовања*, *апеловања на добре услуге* и арбитраже. Сви ти пројекти поверени су једном нарочитом одбору — Gomité de rédaction — који је истог дана, 26. маја, изабран, и у који су ушли: Декам (Председник); Лорд Паунсфут, гроф Нигра; Асер (Холандија); Естурнел, Ламаш, Мартенс; Цорн (Немачка), Одије.

У седници Комисије од 5. јуна, изнео је редакциони одбор *нацрт* пројекта за једну конвенцију о решавању међународних сукоба мирним начином; а у седници 7. јула, изнесен је и дефинитивно израђен пројект. Тада је Трећа Комисија морала одложити своје састанке до 17. јула, а из овог разлога. Руски пројект био је, у првом моменту, једнодушно примљен у Комисији, али су се наскоро и ту разбудиле сумње и неповерења, те се у једном тренутку чинило да ће цела ствар пропасти. Опозиција је дошла од стране Немачке. Њен представник, проф. Цорн, устао је против сваке обавезности у питању међународног изборног судства. Због тога су се морала тражити од влада нова упутства. Проф. Цорн је ишао у Берлин да се лично посаветује с меродавним факторима. Немачка, ипак, није хтела напустити своје гледиште, с тога се морало попустити и у питању оних случајева за које је пројект конвенције, по руском предлогу, захтевао обавезно изборно судство. Истина, тим је откупљен пристанак Немачке на установљење сталног изборног суда, чему су немачки делегати из почетка, такође,

били противни, али је, зато, обраћање изборном суду, у свима приликама међународних размирица, и за све случајеве, *остало само факултативно*.

25. јула усвојен је дефинитивно, у Комисији, и на Конференцији, тај знаменити међународни уговор, под именом, *Конвенција о решавању међународних спорова мирним путем*, а 29. јула, као што је речено, потписали су га, кад и Закључни Акт и остала решења Конференције, представници свих држава које су на конференцији биле заступљене. Српски представници, из страха (неоправданог, по мом мишљењу) да ће по том уговору извесне велике силе добити и законске прилике да се, у случају сукоба наше државе с којом другом, на штету њеног независног самоопредељења, мешају, потписали су конвенцију с учињеном (у протоколу) резервом код извесних тачака.

Ова конвенција, као и све друго што је ушло у Закључни Акт, ратификована је у свима државама и ушла у зборнике домаћих закона. Колико ми је познато, то није урађено само још у Кини, Турској и Србији.

Конвенција о решавању међународних сукоба мирним путем има 61 тачку, и дели се на четири одељка (Titres): о одржању општег мира; о пријатељским услугама, и посредовању; о међународним анкетним комисијама; о међународном изборном суђењу. Први одељак има само једну тачку, и она гласи: „У намери да колико је могућно спрече употребу силе у односима између држава, силе-потписнице пристају да употребе све своје старање како би обезбедиле решавање међународних спорова мирним путем“. А последњи одељак, који има три главе, садржи одредбе о установљењу Сталног Међународног Суда (Coure permanente d' arbitrage), и разрађен Поступак за Изборно Судство.

Конвенција има и један *увод* (Préambule) који нема никакве јуридичке обавезности, као што је нема ни наведена тачка из првог одељка, али који има, засебно, великог историјског значења, зато што ту све цивилизоване државе, сагласно, признају, да међу културним народима има солидарности, и да је нужно да се у међународним односима прошири област права. Тај увод гласи:

„Задахнути чистом вољом да допринесу одржању општега мира;

„Решени свима силама помагати да се међународни сукоби мирним путем расправљају;

„Признајући солидарност која међусобно везује чланове друштва цивилизованих народа;

„У намери да прошире област права и учврсте осећај међународне правде;

„Уверени да установа једног сталног изборног суда, свима приступачног, у крилу независних сила, може успешно допринети томе резултату;

„Узимајући у обзир користи једног општег и правилног уређења судског поступања у међународним споровима;

„Налазећи заједно с Узвишеним Иницијатором Међународне Конференције Мира, да ваља утврдити једним актом међународног споразума начела правде и правице, на којима почивају безбедност држава и благостање народа;

„Желећи закључити на ту сврху једну конвенцију, наименовали су за своје пуномоћнике (долазе по реду суверени и имена њихових делегата), итд.“

Главнији моменти из конвенције могли би се, по Дербију[1]), на ово свести:

1, Државе, које су потписале конвенцију, сагласиле су се да силе, које би дошле у какав сукоб, траже добре услуге и посредовање других сила.

2, Да ма које од сила, које нису у распри, узму на себе дужност (иницијативу), да саме понуде своје добре услуге и посредовање оним силама које су дошле у озбиљан конфликт.

3, Да свака од сила, које дођу до рата, повери своју ствар у руке које пријатељске неутралне силе, која ће узети на себе да буде њен посредник, и да, у року, који неће бити дужи од 30 дана, покуша да се отклони рат, или да се заврши ако је отпочео.

4, Оне налазе да је корисно, да се путем међународних анкетних комисија, које би непристрасно

[1]) Darby, p. 60.

испитале факта, расправе и отклоне тешкоће, у случајевима кад силе не могу дипломатским путем да изравнају какву распру, и кад нису вољне да ствар изнесу пред изборни суд.

5, Споразумеле су се, да се установи један *Сталан Изборни Суд*.

а) Кад девет сила буду ратификовале Конвенцију, онда ће представници (опуномоћени министри и посланици сила-потписница Хашког Уговора, који су у Хагу акредитовани, саставити, под председништвом холандског министра спољних послова, стални *Административни Савет*, који ће наименовати један сталан *Биро* за суд, и њим управљати.

б) У току од три месеца, пошто се ратификација Конвенције изврши, наименоваће свака сила компетентне судије (Arbitres) — највише по четири — на шест година, чија ће се имена увести у листу изборних судија, и који ће састављати суд.

в) Сваке две силе које су у завади, и које се реше да своју распру изнесу пред суд, бирају по две судије с листе чланова суда. Четворица, тако наименована, бирају онда једног председника; и тако конституисан суд улази у разматрање и решавање ствари.

6, Силе су се споразумеле и усвојиле један потпун закон о поступку изборног суда.

7, Оне узимају на себе дужност, да завађене државе, кад већ настане опасност да ће се заратити, опомену на одредбе ове Конвенције, и да их позову да своју ствар повере Суду.

8, Силе резервишу себи право да, и пре но што се ова Конвенција ратификује, могу закључивати међу собом сепаратне уговоре по којима би обавезно било, да свеколике своје распре, за које пристану, расправљају путем изборнога суда.

Овом конвенцијом унесено је у Међународно Право неколико нових начела, а некима која су већ била призната, дато је још више важности, и утврђени су начини на које ће бити лакше остваривана у међународним односима.

Тако су и дотле државе које дођу у сукоб, могле тражити од пријатељских сила услуге и посредовање,

али је тек овом конвенцијом први пут стављено у *моралну дужност*, како завађеним државама, да траже посредовање, тако и неутралним државама, да саме понуде своје добре услуге; и утврђено је, да се ни тражење посредовања, не може сматрати као понижење, ни нуђење услуга, као акт непријатељства.

И дотле се, као што је горе речено, у доста прилика, и изодавна, прибегавало изборноме судству за решавање међународних несугласица, али је овом конвенцијом први пут *званично*, и од свих културних држава, признато, да је изборно судство — арбитража — „најуспешнији и у исто време најоправданији пут за решавање спорова који нису дипломатским путем расправљени“ (Одељак IV. чл. 16. Конвенције)

И установа *Сталног Изборног Суда*, и усвојење једног нарочитог Изборно-Судског Поступка, јесу нешто сасвим *ново* у Међународном Праву.

Ново је и оно што је у Конвенцији прописано за међународне анкететне комисије (то је усвојено по предлогу руском); и оно, да државе, кад дођу у какав озбиљан сукоб, могу изабрати, свака по једну силу, којој поверавају задатак да ступи у непосредну везу са силом коју је друга страна изабрала, ради отклањања рата (II. одељ. Конвенције чл. 8.).

Ново је и то (чл. 27. Конвенције), да је на силама-потписницама Хашког уговора дужност да државе, између којих се изроди какав оштар сукоб, опомену на одредбе Конвенције коју су потписале, и посаветују их да се, у вишем интересу мира, обрате Сталном Изборном Суду.

Истина је, да ни једна од тих одредаба ове конвенције није формално обавезна, ни у колико се тиче сила које су у сукобу, ни у колико се тиче сила које су неутралне; да је обраћање изборноме суду остало за све прилике и случајеве, *само факултативно*; да је нуђење и примање добрих услуга, посредовања, истражних комисија, ограничено реченицама као што су ове: „Колико буду то прилике допуштале“, „Кад то околности допусте“, „Кад државе (завађене) буду нашле да је то могућно“, итд. Али би се безразложно сумњало у искреност суверена који су уче-

ствовали на Конференцији, у Хагу; неправедно би се одузимала важност њиховим племенитим изјавама и *моралним обвезама* које су на себе узели, ако би се због тога хтело подцењивати Хашко дело. А што је, можда, још главније, игнорисао би се значај *јавног мишљења* које је — као што је то Леон Буржоа, у једној сјајној беседи на конференцији, казао — постало јака сила, и које *ће оштро бдити да се поштују начела освештана Хашким Уговором.* Ми улазимо у време — ако већ нисмо сасвим у њему — кад поједини народи морају озбиљно водити рачуна о јавном мишљењу и о моралним осећајима света; старати се, у свом властитом интересу, да не долазе у опреку с човечанством, и чувати се, да не заузму непријатељски положај према њему.[1]

Хашка Конференција свакако није задовољила у пуној мери очекивања пацифиста, али је ипак она један велики корак напретка. Њено је дело један белег у прогресу људском и у развићу Међународнога Права. Назад се више не може, а напред се мора ићи. Проф. Лист, један од великих аукторитета на пољу Међународног Права, оценио је био Хашку Конференцију као „врло знаменит напредак"; а специјално, о Конвенцији за решавање међународних сукоба мирним путем, изразио се учени правник у једном својем предавању на Универзитету у Берлину, 1. фебруара 1901. године, овако: „Важност ове Конвенције се доста подцењује; али, и ако је у њој остала по нека празнина, она ипак пружа онолико колико се у садашњим приликама највише постићи могло. А не би се, баш да је том конвенцијом прокламована и обавезност изборнога судства, богзна колико више добило. Најважније је у целој ствари што је израђен и усвојен један *формалан поступак за изборно судство*, са свима појединим одредбама; и да један *Суд*, који увек може радити, *стоји на расположењу* . . . . . Тежње да се мирним, правним начином, расправљају међународни сукоби, и да се отклањају ратовања, не могу се више сматрати као празне утопије. У заједничком међународном суду

[1]) Nations which refuse to regard the public opinion ond the moral sense of the world, put them selfes in the wrong ond come to be regarded as ihe common enemies of mankind. *Darby*, 59.

имамо представљену правну заједницу којом су све државе везане. Заиста, с овом Конвенцијом о изборном судству настала је нова епоха у историји развића Међународног Права. Може још више година, па и деценија проћи, док се на делу не покаже важност свега што је на Конференцији у Хагу стечено, али ће ипак од установљења Хашког Суда полазити нов период Међуноаднога Права« [1]).

Хашка Конференција је велики историјски догађај не само по оном што је уредила и поставила ради отклањања, ограничења и хуманизирања ратовања, него још и са других гледишта. То је било први пут да су се народи с различних страна света, у лицу својих представника, састали да се саветују и решавају о питањима општег значаја, и заједничкога интереса. А тај састанак неће бити једини, ни последњи. На против, и Хашка Конференција је у свом раду, и при доношењу својих решења, полазила увек од поставке да је она само *прва* у реду таквих скупова. На такав начин Хашка Конференција је почетак једног новог политичког уређења, које ће бар културне народе постепено одвести у сталан велики савез. Мисао о конфедерацији држава, и о једном међународном парламенту, није више, после Хашке Конференције, проста утопија.

Важно је и то, да је Хашка Конференција освештала начело, да су мали и велики народи потпуно равноправни, и да се у будуће, „ни на званичним конгресима и конференцијама, ни пред међународним ареопагом неће чинити разлика између слабога и силнога. Част припада српским делегатима, а нарочито Г. д-ру Вији Вељковићу, што су изазвали да Конференција код овог питања разбије сваку сумњу и зебњу, ако би је могло бити [1]). Не може се довољно оценити колико тим добијају мали народи, као што је и наш. После Хашке Конференције они могу с више поуздања гледати у будућност, само ако не изневере културни позив који им је у заједници народâ намењен, и не оглуше

---

[2]) Fried: Handbuch der Friedensbewegung, p. 211.

[1]) После једног сјајног говора Г. Вељковића, код 9. тачке из Конвенције у седници III. секције, 22. јула 1899.

се о принципе морала које виши интереси свих цивилизованих народа захтевају да се поштују.

Износило се с извесних страна да Хашка Конференција није зато постигла никакав успех, што одредбе њене „Конвенције о мирном расправљању међународних спорова“ нису обавезне; а да се то што јаче аргументује, и да би се доказала истинитост давнашњега тврђења: да без ратова не може бити, да је ратовање „елеменат у уређењу света“, као што је казао Молтке, или „Закон Света“, као што пише Бринетијер[2] — указивало се на крвави рат на Даљном Истоку, који је букнуо фебруара 1904. између две велике силе, које су потписале речену конвенцију и узеле на себе дужност да поштују њене одредбе.

Изашли бисмо из граница у којима овај напис треба да остане, а може бити да бисмо се нашли и на пољу на ком је мишљење једнога *српског* књижевника без интереса и важности, ако бисмо хтели улазити у дискусију о питању: да ли свет може бити без ратова? Али је потребно указати на једну заблуду која је и код западних народа још доста распрострањена, а које се, на жалост, и по који велики писац, као што је на пр. један Бринетијер, не уме да ослободи. Јер свакако је то заблуда кад се тврди да је пацифистички покрет управљен против свакога ратовања, да он пориче у опште нужност рата.

Било је увек, а има и данас, људи великих не само по срцу но и по уму, који о човеку и његовим природним склоностима имају лепше мишљење него што то живот и рад људски показују, и који верују да народи могу доспети до срећнога времена кад ратова неће бити, кад ће народи живети у истини као браћа, и своје међусобне распре, колико их буде имало, братски, и на мирав начин, расправљати. Таква је вера једнога Спиноце, једнога Канта, Толстоја[3], и других још. Али пацифистички покрет нема пред очима тако далеку и тако идеалну мету. Он није никад прелетао границе практичних и остварљивих захтева. Рад свих пацифи-

---

[2]) Revue des deux Monde, од ове године.

[3]) Вид. Толстојеву књигу „Покајте се“ (немачки, Besinnet Euch. Jena, 1904.)

стичких удружења био је, као што се видело, од почетка XIX. века управљен само на то, да се у међународним односима поступно, и упоредо с културним развијањем народа, проширује поље права а сужава поље силе; да се срљање у ратове колико је могућно више отежа, а правно расправљање међународних распри олакшава. Тежећи за тим, пацифисте и пацифистичка удружења имала су увек у виду само културно развијене и напредне народе, народе који су интересима материјалне и духовне природе везани, не поричући да код народа, који су на ниском ступњу развића, ратови могу бити потребни и корисни; а признавајући увек да су ратови *оправдани* кад се воде ради самоодбране.

Указивањем на Руско-Јапански рат слабо се доказује да је Хашки Уговор без важности, и да су тежње пацифиста утопије. Историја човечанства остаће свакако обогаћена још једним жалосним примером како се државе могу не држати уговора који су потписале; али данас, пошто је завршен онај крвави рат на Истоку, цео свет јасно као дан увиђа, да би и за Русију и за Јапан много боље било, да су поштовали Хашки Уговор, и да је њихова распра дошла пред Изборни Суд. Колико би стотина хиљада младића било поштеђено од смрти, колико милијарди новца сачувано за корисније послове; а да и не говоримо о понижењу које Русија доживе, нити о великим невољама које се, после рата, свалише на обе земље, Русију и Јапан. Заиста, пре би се могло позивати на Руско-Јапански рат да се покаже колико мудрости има у оном што је на Конференцији у Хагу углављено, и како су грдну одговорност пред историјом и човечанством узеле на себе државе, које су потписале Хашки Уговор, а нису испуниле дужности које су тим уговором примиле на себе. У прилог оваквог гледања на ствари ишло би и то, што се под притиском узбуђеног јавног мишљања, у Америци и Европи, још за трајања рата, званично прихватила мисао да се сазове у Хагу што пре друга конференција сила која ће дело Прве попунити.

Но да се вратимо мало натраг. Као што се може мислити, за пацифистичка удружења настало је после

Хашке Конференције време још живљег и ширег делања. Истакла су се нова питања, поред оних која су остала нерешена, на којима је ваљало радити; а у делу Хашком остало је празнина о којима је требало мислити како ће се попунити[1]).

Особито је у једном правцу рад пацифиста, после Хашке Конференције, био важан и плодан.

Као што је речено, Конвенцијом о решавању међународних сукоба мирним путем, утврђено је да обраћање изборном суду буде за све случајеве факултативно. Али је тачком 19. исте Конвенције остављена слобода државама које су потписале Хашки Уговор: да могу засебно закључивати „нове споразуме, опште или особене (специјалне), којима би се *обавезно изборно суђење проширило на све случајеве* за које нађу да се могу“ на такав начин расправљати. Та важна одредба, која је ушла у Конвенцију по предлогу Естурнела, оставила је отворен пут да се, тако рећи, споља попуни и усаврши Хашки Уговор у најбитнијој својој тачки.

У том се успело више но што се могло очекивати. Благодарећи једино заузимању и агитацијама пацифистичких удружења у западним земљама, постигло се, да су данас многе државе на западу везане особеним уговорима: да своје распре јуридичке природе, или оне које би се рађале због неједнаког тумачења

---

[1]) Из жеље, да овај напис буде што краћи, нећемо овде излагати шта је све рађено, и каква су питања расправљана на годишњим скупштинама Међународног Парламентарног Савеза, и Уједињених Друштава Мира, после Хашке Конференције. Но толико ваља забележити, да је прво удружење одржало своју X. конфереяцију у Паризу, 1900. год., под председништвом Фалијера; XI. у Бечу, 1902; XII. у Сен Лују у Америци, 1904. XIII. у Бриселу 1905. На свима тим конференцијама истицана је још увек, на првом месту, жеља, да државе закључују опште уговоре о изборном судству за међународне спорове, и да се у специјалне међународне уговоре уноси одредба о арбитражи. Конференција у Сен Лују осудила је, једном резолуцијом, државе потписнице Хашког Уговора, што нису испуниле дужности које су по том уговору имале, и покушале да се спречи крвави рат у Манџурији. Другом једном резолуцијом умољен је председник Рузвелт да узме на себе сазив друге конференције сила.

Уједињена Друштва Мира имала су своје конгресе: IX-ти у Паризу, 1900. год.; X. у Глазгову, 1901.; XI. у Монаку, 1902.; XII. у Руану и Хавру, 1903. XIII. у Бостону, 1904: XIV. у Луцерну, 1905.

На конгресу у Хавру усвојена је резодуција, да се тражи решење питања о Мађедонији у смислу Берлинскога Уговора.

и примењивања специјалних међународних уговора, а „у колико не би задирале у животне интересе, у независност и част уговорних држава“, износе пред Хашки Изборни Суд, чија ће решења бити обавезна. Такви су уговори, у Европи, закључени: 14. октобра 1903. год., између Француске и Енглеске; 25. децембра исте године, између Италије и Француске; 5. фебруара 1904. године, између Италије и Енглеске; 12. фебруара исте године, између Данске и Холандије (за све спорове без изузетка); 26. фебруара између Италије и Енглеске; 27. фебруара, између Шпаније и Енглеске; 6. априла, између Холандије и Француске; 31. маја, између Португалије и Шпаније; 9 јуна, између Француске и Шведско-Норвешке; 14. јула, између Енглеске и Немачке; 1. августа, између Енглеске, и Шведске и Норвешке; 18. априла 1905. између Италије и Перу; 26. априла исте године између Данске и Белгије; 6. маја, између Норвешке и Португалске.

Ови су уговори допуна Хашкога Уговора. Сви су састављени по једном обрасцу закључени на пет година.

Лако је разумети колика је корисност ових уговора за осигурање мира међу народима, и за снажење вере у трајашност мира. Тим уговорима сужено је поље силе и нађен је начин да се ратови отклањају.

Колико тим добија човечанство?

Јели потребно и то доказивати?

Крајем 1905.

ПАБИРЧЕЊЕ ПО КЊИЗИ ПРОФ. Д-Р БИХНЕРА

Aus dem Geistesleben der Thiere

oder

Staaten und Thaten der Kleinen

и

ИНСТИНКАТ И ИНТЕЛИГЕНЦИЈА У ПЧЕЛА.

Ми ћемо пабирчити само по оном дијелу ове књиге, који говори о духовној страни у пчела. Што се тиче духовне стране у животиња уопће, данас имамо четири мишљења. Једни мисле да животиње све раде по својој памети и они не ће да знају ни за какви инстинкат. У њихову рјечнику те ријечи нема. На челу овијем природњацима стоји Бихнер и Брем. Други мисле да су животиње живи механизам, автомати, просте машине. На челу овијем научницима био је Декарто (1650.). Истина данас нема правога научника, који овако мишљење има о духовној страни у животиња уопће, али их ипак данас има, који тако мисле барем о мравима и пчелама т. ј. да су мрави и пчеле strohdumme Reflexmaschienen. То су Albrecht Bethe[1]) и Ф. Герстунг. Ова су два мишљења о духовној страни у пчела сасвијем једно другоме противна. Докле Бихнер мисли да пчеле све раде по својој памети, докле их је тако антропоморфизирао да све радње њихове наличе на људске, а гдјекоје надмашују по памети и људске,

---

[1]) Dürfen wir Ameisen und Bienen psychische Qualitäten zuschreiben? v. Alb. Bethe 1898. — Der Bien und seine Zucht v. F, Gerstung 1904.

дотле Бете и Герстунг веле да су пчеле strohdumme Reflexmaschien-е. Први вели да их води при њиховој радњи непозната снага, а други да их води интелигентна снага. Прво мишљење, које заступа Бихнер са својим присталицама стоји у противности с мишљењем Бетеја и Герстунга. Бихнер је начинио пчелу читавим философом, а Бете и Герстунго понизили су је до саме просте машине. Ко се поле забављао са пчелама и који је добро мотрио на њихов рад и на њихов живот, морао је доћи до увјерења да нити Бихнер говори истине, нити Бете и Герстунго што се тиче духовне стране пчелине. Нити је пчела такви филозоф, каквим ју је начинио Бихнер, нити је проста машина, каквом су је начинили Бете и Герстунго. Откуда долазе таке двије противности у мишљењу о духовној страни у пчела? То долази отуда што Бихнеру није позната бијологија у пчеле, те је све животиње па и пчелу антропоморфизирао т. ј. своје мисли, људске мисли и људска својства, људске установе пренио на пчелу. То пак долази отуда, што није познавао бијологију пчеле, јер да ју је познавао, не би могао којешта говорити и писати о пчели. Што се пак тиче Бетеја и Герстунга, то је, да су њихова испитивања и посматрања пчеле нетачна, јер иначе не би могли доћи до увјерења да су пчеле просте машине. А Герстунгу је то добро дошло као свештенику да отуда изведе да пчеле води у радовима њиховим интелигентна снага.

Прави пак научници, који су дубље заронили у ову ствар, не могу се слагати ни с једним од овијех мишљења. *Дарвин*, *Романес* [1]), *Форел* [2]), *Васман* [3]), *Шенихен* [4]), *Бутел-Реп и* [5]), *Циглер* и т. д. држе да код живо-

---

[1]) Die geistige Entwicklung im Thierreich von G. John Romanes. Nebst einer nachgelassenen Arbeit: Über den Instinkt von Charles Darvin. Leipzig 1885.

[2]) Gehire und Seele. Von August Forel, Professor an der Universität Zürich. Bonn 1902.

[3]) Über die Vererbung v. Dr. August Weismann, Professor in Freiburg. Jena 1892.

[4]) Über Thier — uud Meuschenseele v. Dr. Walther Scboenichen. Stuttgart, 1900.

[5]) Sind die Bienen Reflexmaschinen? Experimentelle Beiträgezur Biologie der Honigbiene, von Dr. H. von Buttel — Reepen. Leipzig 1900.

ЗА С.Д.М.

тиња влада инстинкат и интелигенција, као и код човјека, само што код човјека интелигенција превлађује инстинкат, а код животиња инстинкат превлађује интелигенцију. Осим овога мишљења има још једно мишљење, које заступа *Васман*[1]. Он држи да код животиња влада само инстинкат. Осим инстинкта он држи да и оно што је код животиње на искуству основано, да и то припада инстинкту. Он одлучно пориче да је интелигенција код животиња оно, што је основано на искуству, на памћењу, на опажању, на сјећању. Он држи да све то спада у инстинкат. А интелигенција је њему само оно, гдје се може говорити о субјективној свијести смјера, о формалним закључцима логичким, о духовној моћи апстракција, дакле о душевним изразима, који специфично припадају човјеку. Васманова је књига о инстинкту и интелигенцији у животиња врло оштроумно написана, али нама се чини да је Дарвиново, Форелово и других мишљење о инстинкту и интелигенцији основаније. Својом дефиницијом инстинкта и интелигенције смјера Васман у њешто друго. Он је својом дефиницијом инстинкта и интелигенције начинио провалу између животиња и човјека. Тијем држи да је ослабио Дарвинову теорију, а већма поткријепио ексистенцију Божју. Он вели за интелигенцију у својој књизи ово: „Интелигенција је што човјека човјеком прави. Својом чудноватом душом човјек је круна свега створења. Својим умом и слободом неизмјерно високо надвисује неразумну животињу, која иде за чулним нагонима својима без размишљања и ићи мора. Својом духовном душом постао је он прилика највишега несатвореног духа, прилика Бога, својега творца“. Али ја мислим да није потребно изводити из инстинкта ексистенцију Божју, јер „да јест Бог доказују нам појаве цијелога васионога свијета“ (Форел). Васман дакле пориче интелигенцију животињама и само је даје човјеку. „Он хоће овдје границу да удари између интелигенције и инстинкта. То му пак не ће

[1]) Instinct und Inteligenz im Thierreich. Ein kritischer Beitrag zur modernen Thierpsychologie, von Erich Wasmann. Freiburg im Breisgau 1899.

никад изаћи за руком, јер такова граница у природи не ексистира". (Форел).

Ја мислим да интелигенција није само оно што припада специфично човјеку, него интелигенција почиње већ ондје, гдје инстинкат престаје, јер је противно интелигенцији инстинкат. Ако узмемо да је инстинкат урођени нагон, који гони животињу на рад и радњу, која иде на корист цијелом друштву (овдје мислим пчеле) без стеченога искуства, без претходнога учења, онда мора бити интелигенција оно, што је код животиња основано на стеченом искуству, на претходном учењу, на памћењу, на опажању, на сјећању. Животињама влада инстинкат, а зна се да раде и по својем искуству, да имају памћење и сјећање, те по томе су онда обузете инстинктом, а имају и интелигенције. Ми ћемо видјети да не само код виших сисаваца има интелигенције осим инстинкта, него да је има осим потпунога инстинкта и код пчела. Али прије него што пријеђем на пабирчење по књизи Бихнеровој, потребно је да примјерима покажем шта је инстинкат, а шта је интелигенција, јер из тога ће се онда видјети какво је незнање показао Бихнер из бијологије о пчели.

Шта је дакле инстинкат?

Инстинкат је кад птица вије гнијездо, које није могла видјети од својих родитеља како се вије гнијездо, јер онда није била још на свијету кад су њени родитељи вили гнијездо, па ће га саградити тако исто на длаку као што су га и њени родитељи градили.

Инстинкат је кад узмемо пилиће испод квочке, који су се овај час излегли, па их оставимо гдјегод без квочке. Пилићи ће ти послије краткога времена хватати инсекте и чепркаће по пијеску као и матора квочка, а све то будући смо их одвојили од квочке нијесу могли видјети ни научити од ње. Исти ће се ти пилићи, кад их изнесемо напоље, па се случајно појави кобац, раштркати на све стране од страха. И то нијесу могли научити, као што видимо, ни од кога да је кобац њихов непријатељ. [1])

---

[1]) Вид. Romanes: Die geistige Entwicklung im Thierreich стр. 174. 175.

Инстинкат је кад узмемо прасе испод крмаче, које се овај час опрасило, па га метнемо двадесет корачаји даље од крмаче, оно ће ипак наћи крмачу и одмах ће је сисати [1]).

Инстинкат је кад пас, који има пантљикару глисту, тражи траву комонику и једе је, па се њом ослободи од пантљикаре. Кад је пас здрав и нема пантљикаре, он онда и не гледа на траву комонику нити зна за њу. Он дакле, кад добије глисту, тражи ту траву инстинктивно и једе је, а ми не можемо себи представити да пас зна да је та трава љековита, јер иначе морао би знати ботанику и медецину [2]).

Инстинкат је кад дијете на сиси плаче кад је гладно и тражи сису материну. Тај плач дјетињи није свјестан, јер дијете није могло доћи искуством да плачем дође до сисе и није искуством научило сисати. Јасно је дакле да дијете инстинктивно плаче, кад је гладно.

Инстинкат је кад пчела тек што је изашла из ћелице, тек што се родила, чисти одмах ту ћелицу и приправља је за матицу, да у њу снесе јаје. Ово није могла та млада пчела научити ни од кога, јер су маторе пчеле на паши.

Инстинкат је кад се ларва пчелиња завије у кокон, а никад није могла видјети како се то ради. Јасно је дакле да то чини инстинктивно.

Инстинкат је кад млада пчела гради ћелице шестороугаоне, које су архитектонска ремек-дјела што се тиче штедње у простору и материјалу, у правилности углова и јачини конструкције и које нам претпостављају велику интелигенцију. Пчела није дошла до тога искуством и размишљањем, јер није могла видјети од старијих пчела како се граде ћелице, јер су маторе пчеле на паши. Младе пчеле граде ћелице послије неколико дана како су угледале свијет. Очевидно је јасно дакле да пчеле граде саће инстинктивно, нити се може претпоставити така велика интелигенција у

---

[1]) Вид. Romanes: Die geistige Entwicklung im Thierreich стр. 174. 175

[2]) Вид. Wasmann: Instinck und Inteligenz im Thierreich стр. 21.

пчеле за градњу сећа, тога архитектонскога ремек-дјела, а могли бисмо баш рећи надчовјечанскога.

Инстинкат је кад пчеле хране црв матичин, пчелињи и трутовски. Црв матичин хране самијем млијечем, пчелињи и трутовски испочетка млијечем, а кад се црв почне издизати у ћелици, онда га хране рђом и медом. Све ово што чине пчеле нијесу могле доћи искуством нити су могле научити од старијих пчела, које су на паши напољу. Јасно је да их овдје води нагон, да чине оно, што иде на корист друштву. Пчеле дакле хране уљеве инстинктивно.

Инстинкат је кад се младе матице послије ројидбе оплоде, пчеле престају хранити трутове, јер им храна потребује за прихрањивање цр̏вӣ пчелињих. Пчеле кад престану хранити трутове, ови онда малакшу сасвијем те их пчеле вуку напоље из кошнице, да не поумиру у кошници и тијем не окуже кошнице. Пчеле дакле не туку трутова као што се мисли него немају за њих хране (млијеча) да им даду, те трутови поумиру од глади. Пчеле не чине то по својем искуству, него чине инстинктивно, нити су могле то научити од других старијих пчела, јер оне пчеле, које су лане извлачиле трутове из кошница напоље, одавно су поумирале. Пчела живи шест недјеља љети. Апсолутно дакле нијесу могле пчеле од других пчела научити, да истерују трутове из кошнице напоље, него оне то чине инстинктивно [1]).

---

[1]) Вриједно је овдје споменути како погрјешно мисли Романес, велики научник, у својој књизи Die geistige Entwiklung im Thierreich на стр- 186. и 187. Он вели: „Добру илустрацију (за непотпун инстинкат) пружа нам инстинкат пчела о убијању трутова. Сврха је овом мрцварењу зацијело, да се пчеле ослободе некорисних ждерења. Теже је питање пак зашто су те некорисне ждерење уопће и дошле на свијет. Нагађа се да прекомјерни број трутова и само једна матица показује нам на оно вријеме, у којем социјални инстинкти још нијесу били тако компликовани и утврђени, и пчеле стога живљаху у мањим друштвима. Ово тумачење звони врло вероједно, премда бисмо могли очекивати да су пчеле могле развити инстинкат, прије него што се та перијода развитка свршила, да матица не леже толико много трутовских јаја или да се трутови потуку још док су ларве били. Не смијемо превидјети да код зољева мужјаци раде, ако и уопће кућевне послове, а сестре им доносе храну и хране их и били су њекад корисни чланови друштва и тек су доцније изгубили те корисне инстинкте. Које било тумачење боље, свакако чудновато остаје, да ми у овом случају код животиња, које имају највиши и најсавршенији инстинкат, наилазимо на флагрантни примјер о непотпуном инстинкту. У толико већма пада у очи, да се инстинкат за убијање трутова није развио бар у правцу да се трутови туку у времену кориснијем т. ј. док су ларве или јаја“.

Шта видимо дакле из овијех примјера? Видимо да животиње, а особито овдје мислимо пчеле, нијесу дошле до сазнања онога, што раде, својим искуством и својим размишљањем, него их гони чулни нагон на рад и радњу, која иде у корист цијеломе друштву, и која лежи ван сазнања њихова. Из наведених примјера види се јасно да пчеле раде њеке радње на корист друштва без претходнога вјежбања, без стеченога искуства, без претходнога учења, и ти су радови њихови основани непосредно на нашљедним диспозицијама и сви чланови пчелиње заједнице раде једнако на длаку, једнообразно сталним једнаким начином. Ако је ова дефиниција добра о инстинкту, онда узмимо је и дајмо јој противан вид, па ћемо знати шта је интелигенција. По томе ће бити интелигенција оно, што је основано на претходном искуству, на претходном учењу, на памћењу, на опажању, на сјећању, и онда по овоме има интелигенције и код животиња.

Шта је дакле интелигенција?

1.) Представимо себи двије, три стотине кошница плетара с једнаким капаровима од рогоза у једном реду. Из свију тијех кошница излијећу и улијећу пчеле. Свака зна да погоди своју кошницу. Као муња излијеће свака из своје кошнице и улијеће као муња свака

Тако Романес, а ми мислимо да је убијање или боље извлачење трутова из кошнице потпун инстинкат, који иде на корист цијелом друштву пчелињем Нијесу трутови бескорисне ждероње, њихова је задаћа да оплоде неоплођене матице. Њихов број није велики — као што мисли Романес — јер матица се у ваздуху спарује и подалеко од своје кошнице. Матица се може оплодити у ваздуху на по сахата даљине од своје кошнице. Што више дакле трутова има, тијем је сигурније да ће се матица сарити и оплодити. Што има више трутова, тијем је сигурније да ће се извести при спаривању и укрштај. Велики је број трутова у кошницама зато да се може матица сигурно у ваздуху спарити и да се може при спаривању доћи до укрштаја. Што Романес каже да би боље било да се трутови потуку док су још ларве, ту би било двије штете. Ларве би биле, кад су већ ларве, храњене млијечем што би било узалудно трањење хране, јер на ларве потроше пчеле центама меда. Друго кад би се смањио број трутова на два, три, не би било сигурно спаривање матица, а то би било пропаст читавим друштвима и можда уништење пчела. Кад се младе матице оплоде, онда постају трутови бескорисни, али онда и нестаје хране за њих. Свака оплођена матица носиће до године партеногентска јаја, из којих ће се развити трутови. Дакле кад су матице оплођене, трутови постају излишни по слије спаривања. Сад више нијесу потребни у друштву, зато ће сад и нестати, а све дотле су били потребни и корисни. Ја сам потпуно увјерен да је и овај инстинкат о „тучењу“ трутова потпун инстинкат, који иде на корист цијелом друштву.

у своју кошницу. Овдје се не може говорити ни о каквом инстинкту. Овдје води чуло пчелу, њен вид, а да може погодити своју кошницу облијетала је она, кад је први пут излетјела из кошнице дуго пред својом кошницом, док је није добро уочила, па кад је добро уочила, онда се тек упутила на пашу, са које ће пуна натоварена медом и прашком погодити своју кошницу. Пчелу гони инстинкат да излети из кошнице на пашу, а кад излети напоље, онда је воде њена чула, њено памћење, њено сјећање. Између двије, три стотине кошница сасвијем једнаких у једном реду постављених и свака пчела погоди своју кошницу у најбржем лету. Из овога се види како има пчела живу представу о својој кошници. Нема тога човјека, који би био кадар представити једну одређену кошницу н. пр. у сриједи између двије стотине кошница у једном реду постављених. Човјек је није кадар представити и добро уочити, па да је погоди идући на њу. Он је може погодити, ако зна, која је у реду, па почне од краја бројати редом, иначе је не може погодити, јер су све једнаке по облику једна као и друга. А пчела је кадра погодити, јер при првом излету свом облијетала је дуго пред њом, док је није добро уочила, те јој је представа о њеној кошници живо остала у памети. Из овога ми видимо да ово није истинкат, него интелигенција. Пчела дакле овдје иде за својим очима, које морају да је воде онамо, куда она хоће т. ј. оној кошници, коју је она при првом излету добро уочила, добро је представила.

2.) Д-р Х. Бутел — Репен у својој књизи Sind die Bienen Reflexmaschienen на стр. 48. пише: За мршаве су наше пчеле веома лакоме. У мојој соби, гдје читам, стајао је сат с медом, а прозор је био отворен. Пчеле су одмах осјетиле мед, те су све више и више долијетале у собу. Сат с медом метнем на прозор, да бих могао лакше истјерати пчеле. Истјерам их напоље и затворим прозор. Послије двадесет минута одем у другу собу спаваћу, гдје су прозори били отворени и нађем је пуну пчела. Ја сад пчеле истјерам напоље, затворим прозоре и одем у врт, да посматрам шта раде пчеле. Пчеле покушавају на прозор, гдје је

био сат с медом, да уђу у собу. Кад видјеше да је затворен, оне покушаше на други прозор и на све остале прозоре од куће. Ако су пчеле заиста у стању чинити асоцијације од утисака и с обличјем прозора довести у свезу како да дођу до меда, онда ће пчеле и на прозоре од куће сусједа нападати, која је десет корака удаљена била. И заиста пчеле су нападале и на прозоре од куће сусједове.

Бутел — Репен спомиње и овај случај, који је нашао забиљежен у једним америчанским пчеларским новинама: Ако метнемо тањир с медом на стабло каквога дрвета, гдје има више дрвета, онда ће пчеле тражити мед, кад га уклонимо с онога дрвета и по другим дрветима и то на истом мјесту, гдје је стајао тањир с медом на првом дрвету.

Из овога се јасно види да пчела чини представе о појединим предметима, да стиче искуства, да учи, а никако не заслужује да је Герстунго назива strohdumme Reflexmaschine

3.) Позната је ствар пчеларима, да пчеле кадгод залутају у туђу кошницу, кад иду с паше, и ако су теретне т. ј. ако носе меда или рђе, онда их оно друштво, у које су залутале, радо прима. Али ако не носе ништа, онда их нападну са свијех страна и потуку. Дакле и пчеле гријеше, забуњују се, што не би смјело бити, да их води виша интелигентна снага. Да их води виша интелигентна снага, не би било међу пчелама никад забуне.

4.) Поједина друштва показују нам се с индивидуалним карактерима. Једно је друштво мирно, благо, не уједа; друго је пак пакосно и не смијеш доћи близу њега. Једно се показује вредније, а друго је љеније. Једно брани своју кошницу јуначки, а друго пушта туђице без отпора у своју кошницу. Једно раније излијеће на пашу, а друго доцније. Једно има увијек на лету стражарице, које чувају кошницу од туђица, а друго нема и т. д. Из овога се види да нијесу пчеле просте Reflexmaschin-е, нити их виша интелигенција води, него да раде по природи својој, иначе морала би сва друштва једнака бити по свачему, да их води виша интелијенција. Шта више има разлике између

самијех пчела једнога и истога друштва по својем индивидуалном карактеру. Те разлике индивидуалне, те психичке разлике стоје до разлике тјелесне организације појединих индивидуа. Ово је, што смо навели, могао опазити сваки пчелар на својим пчелама.

5. Године 1895. и 1897. биле су прилично добре за пчеле. Паша је била изобилна преко цијела дана и пчеле су летјеле с највећом журбом од рана јутра до мрака. Дарвин и други кажу да мирис и шаренило цвијећа привлачи пчеле на сабирање меда. Али лањске и преклањске године пчеле су летјеле како у равном Сријему на Јарковцима тако и у Карловцима од рана јутра до десет сахата, па су онда престале летјети. У десет сахата лет је сасвијем престао. Тек си могао видјети нешто мало пчела како долијећу и излијећу. Тек у четири сахата послије подне почну пчеле опет летјети и то с највећим напором и журбом, па све до у сумрачак. Зашто су пчеле престале у десет сахата летјети па све до четири сахата послије подне? Зашто их не привлачи мирис и шарерило биља? Зато што у десет сахата престају гдјекоје године биљке да пуштају нектар из себе, што биљкама усахне нектар, па се тек у четири сахата послије подне појављује[1]) Пчеле су и у десет сахата летјеле на пашу, па кад су видјеле да нема ништа у цвјетовима, оне су онда престале летјети. Није ли ово јасан доказ да пчеле имају памћење и сјећање? Кад престане паша око десет сахата, оне престану и летјети, јер су сазнале да паше нема, а кад паша око четири сата удари, оне опет лете са журбом, јер знају да сад има паше, да је паша опет ударила како је и јуче. Зар нијесу овдје пчеле својим памћењем и сјећањем нешто научиле?

6.) По мојим биљешкама г. 1900. у прољеће прије ројидбе при прегледању једне америчанке (кошнице) нађем на оквир с матицом. Извадим тај оквир са пчелама и матицом напоље из кошнице и прегледајући тај оквир са пчелама прхне ми матица са оквира и од-

[1]) Ово би била благодарна тема да се наши природњаци баце на испитивање, шта утјече на биљке кад се у њима појављује нектар у изобиљу, а шта утјече да истога дана у истим биљкама у одређено вријеме нектар усахне? Или зашто је багрена, липа једне године медовита, а друге године није?

лети. У то доба још није било трутова и та би кошница, која је ево сад изгубила матицу, ослабила, кад се не би појачавала леглом из других кошница, док се не би матица у њој нова развила и трутови појавили. Зато сам ја сутра дан у намјери, да је појачам леглом из других кошница, отворио ту кошницу и на своје изненађење нађем на матицу, која ми је јуче одлетјела с оквира. Та је матица дакле запамтила своју кошницу, ма да није годину дана излијетала из ње. Шта се види из тога? Види се да матица има добре очи и памћење, те је добро запамтила своју кошницу, из које је прије годину дана излетјела ради спаривања и оплођавања. Ја мислим да се ово не може ни чим другим протумачити, него да матица има памћење, да се зна добро оријентирати својим чулима за вид, својим очима.

7.) Пчела кад почне сабирати медљани сок (нектар) са цвјетова, она онда с једне врсте цвјетова сабира. Никад не ће са цвијета једне врсте на цвијет друге врсте летјети, јер кад би с једне на другу летјела, онда не би могло бити оплођавања биљака. Пчелу води инстинкат да, кад почне сабирати цвјетни прашак с једне биљке, онда ће с те врсте сабирати, док год не напуни своје корпице на стражњим ногама. Пчелу дакле води инстинкат да сабира цвјетни прашак с једне врсте цвијећа, јер само се тако могу биљке оплођавати преко њих. Пчела, кад сабира нектар, инстинктивно пружа своју рилицу озгоре у чашицу од цвијета и тако тијем начином сабира медљани сок. Тако је води инстинкат, те тако мора и радити т. ј. да стане на цвијет и спусти своју рилицу у чашицу цвјетну. Тако јој казује инстинкат. Али има случајева, гдје пчела и против инстинкта ради свој посао. Дарвин пише како је посматрао пчеле како сабирају нектар из биљке, која се зове Phaseolus multiflorus, њека врста боба. Небројено је пчела летјело на те биљке и сабирале су нектар као што треба из чашица цвјетних (као што их води инстинкат) „Једнога јутра — вели Дарвин — опазим први пут и њеколико бумбарова, да на биљке лете и опазим како својим вилицама буше рупе на доњој страни чашица цвјетних и

како кроз те рупе нектар сисају. За један дан биле су све чашице цвјетне на свијем биљкама избушене и бумбарови су кроз њих сисали медљани сок и тијем су себи посао олакшали. Другога дана видио сам силне пчеле, гдје кроз исте рупе сисају медљани сок мјесто да стану на цвијет и да сисају нектар из чашица како им инстинкат налаже. Ја морам мислити — вели Дарвин — да су пчеле или видјеле бумбарове, гдје буше рупе и значај тога појмиле, те су то и на своју корист употријебиле, или да су бумбаровима само подражавале кад су ови избушили рупе и кроз њих нектар сисали.“ Из примјера се, који наводи овдје Дарвин, јасно види да је пчела стекла искуства помоћу својих чула, помоћу оштрога вида и помоћу врло развијенога органа за мирис. Из тога примјера видимо ми, да је пчела кадра нешто искусити и научити осим инстинкта, који јој је урођен. Али напошљетку из тога свега видимо, да пчела није strohdumme Reflexmaschin-a, као што би њеки хтјели.

8.) Туђице се зову пчеле, које наваљују на друге кошнице и из њих мед носе. Нијемци зову те пчеле крадљивицама (Raubbienen). Наш је народ боље схватио природу пчелињу, те их не зове крадљивицама него туђицама, јер баш најјаче кошнице, које имају највише меда нападају на друге кошнице. Нападају не што хоће да краду, него их на тај посао гони нагон неодољиви Нагон је за сабирање меда у пчела тако јак, да, кад пчела сиса нектар из цвијета, можеш јој стражњи труп маказама одсјећи, а она ће и даље мед сисати. Туђице су као и друге пчеле, само је код њих нагон за сабирање меда јачи од других пчела, јер им је и друштво јако. Што је друштво јаче, то му је и нагон за сабирање меда јачи. Напротив пак, што је друштво слабије, тијем му је и нагон слабији. Које је друштво сасвијем слабо, том се и нагон за сабирање меда сасвијем угасио. Ма да туђице, што раде, т. ј. наваљују на туђе кошнице, раде по нагону, ипак се види по њихову лету да с њеком плашњом, кад први пут хоће да уђу у туђу кошницу, облијећу око лета пред туђом кошницом. Кад облијећу, рашире здраво крила и ноге спусте сасвијем доље, а пчеле, које нијесу туђице,

приљубе своје ноге натраг уз тијело своје, кад лете. Из њихова се лета види, као да се боје, да на лето уђу. На сједалу пак туђе кошнице, како пчеле стражарице осјете туђице, одмах се са лета залете на туђице. Интересантно је гледати како се стражарице са сједала залијећу на туђице, да их у ваздуху у лету одбију од своје кошнице.

Шта видимо из тога? Видимо да туђице вуче неодољиви нагон за сабирање меда да наваљују на туђе кошнице. Али уједно видимо из њихова понашања при наваљивању на туђу кошницу, да то њихово понашање не чине из нагона, него да познају својим очима пчеле, на које хоће да нападну. А тако исто и нападнуте пчеле издалека са сједала своје кошнице залијећу се на туђице, јер познају своје противнице. Овдје се види јасно да се пчеле познају не само мирисом него и својим видом, јер у овом случају нијесу се могле мирисом познати да су противнице једне другима будући су у ваздуху једне од других доста удаљене, једне на сједалу, а друге (туђице) у ваздуху у лету[1]. У овом случају не одлучује мирис, него вид пчелињи, а из тога се види, да пчеле нијесу просте Reflexmaschin-е, него да су господари од својих чула и да могу њешто осим инстинкта и научити.

9.) Врло је интересантно како Берлепш[2]) пише о пчелама уходама, из чега ће се јасно видјети, како пчеле имају памћење и како се знају добро оријентирати: „Сваке године пред рojидбу видјећемо пред рупама и пукотинама старих зграда, зидова и дрвета пчеле, гдје као да њешто траже улазећи и излазећи из рупа зузучући као кад пчеле изиду на игру и мора бити добар пчелар да те уходе може разликовати од роја. Те су уходе увијек немирне пред рупама, што иначе нијесу пчеле пред летом у кошницама. Обично држе те пчеле да су из кошница, које хоће да се роје и изаслане су да траже згодна мјеста, гдје би се ста-

[1]) Вид. Buttel-Reepen: Sind die Bienen Reflexmaschinen?

[2]) Вид. Die Bienen Zeitung oder die Dzierzonsche Theorie und Praxis der rationellen Bienenzucht herausgegeben von Andreas Schmid und Georg Kleine. Erster Band, Theoretischer Theil. стр. 4, 5.

или ројеви. Код мене се те пчеле појављују сваке године на пукотинама старе витешке куле и на баштенским зидинама. Рупе на зидинама тако су мале, да не може ни најмање ројче стати у њих и будући да никад нијесам опазио да се ту ухватио какав рој, почео сам сумњати да нијесу то пчеле уходе, зато закључим год. 1844. да ову ствар добро узмем на око и све тачно забиљежим што опазим. Кад су се дакле споменуте године 12. маја појавиле пчеле на зидинама, наредим слузи, да их поспе утуцканом кредом и станем с вртаром пред пчелињак, да видимо, у коју ће кошницу те уходе улетјети, и да ли припадају једној или више кошницама. Све те уходе улетјеше у кошницу № 77 (Сулејман) Други су дан већ рано биле на зидинама. Тако прођоше четири дана. Свако су вече посуте кредом и тачно смо се увјерили, да припадају Сулејману. Напошљетку појури силни падиша 17-тога око 10 сахата са силном војском напоље према уходама, ухвати се о гранчицу мале воћкице 20 корачаја од пчелињака изложен здраво јаком сунцу. Ја га оставим да виси, али већ око 11 сахата појури опет, те се недалеко ухвати о једну гранчицу, гдје је била хладовина. Овдје остане до 3 сахата и онда појури по трећи пут преко павиљона на равно поље. Слуга је трчао за њим, а ја узјашем на коња па за њим. Али док сам ја до слуге дојахао, овај је рој већ изгубио из вида. Уходе су биле још на зидинама, које се у вече врате у кошницу № 7 (д-ра Франција), а ниједна у кошницу Сулејман Деветнаестога са свијем рано замажем ја пукотине кречем и намјестим ту празну плетару. Уходе долетјевши на зидине на замазане пукотине, уђу брзо у кошницу. Ја сам завиривао у кошницу, да видим шта пчеле раде. Оне трчаху пажљиво овамо онамо, а кошницу нијесу пичишћавале. Још истога дана око подне почне се Франција ројити и ухвати се под сјеновиту липу. Овдје се могао лијепо посматрати. Поједине пчеле лећаху на све стране и њеке се враћаху натраг. На том је мјесту рој остао преко ноћ. Тек што је почела зора да свити, ја сам већ био са својим слугом опет код роја. Сва врата од врта бијаху на све стране отворена, а слуга је у близини држао два коња осе-

длана са утензилијама што требају при ројењу. Од $5^1/_2$ сахата видјех како пчеле јужно одлијетаху, а ни једна се не враћаше натраг. У $7^1/_4$ сахата се подигне рој у јужном правцу сасвијем полагано сниско летећи и могао се доста јасно видјети, како пред ројем лете вође (уходе). Слуга јахаше напријед, а ја за њим поред роја и увјерио сам се сасвијем да рој зна куда ће. У умјереном касу јахасмо за ројем $^1/_4$ сахата. Напошљетку пак поче рој 9 стопа над нама тако брзо летјети, да смо морали en carriere јахати. Кад смо дошли до села, које је скоро $^3/_4$ сахата удаљено од мојега пчелињака, појури рој у врт једнога сељака. Ја с коњем преко плота прескочим и нашао сам се у средини роја, који улажаше у вођку, шупљу крушку. Рој је тако брзо у шупљину крушке улазио и с таком сигурношћу, да ја нијесам ни мало сумњао, да је тај рој већ из Себаха, мојега мјеста, изабрао то мјесто. Да стресем рој без дима, нијесам могао ни помислити, зато замолим газду од врта, да ме претрпи мало у својем врту, а ја ћу му за то димом истјерати рој из вођке и у плетару стрести. Послије 20 минута поче рој износити којешта из шупљине вођке и чистити шупљину. Њеке пчеле почеше излијетати на пашу и носити гаћице (прашак цвјетни).«

Из овога се јасно види, да се пчеле знају оријентирати и да имају добро памћење.

10). Кад двије кошнице стоје једна до друге, па једна постане безматак, хоће овај безматак да пријеђе у кошницу до ње, која има матицу. Шта је узрок овоме? Не може ништа друго бити него мирис матице из оне кошнице, која има матицу и глас радостан пчелињи, који пчеле одају кад имају матицу. Може ли се овдје негирати чуло мириса, а особито у овом случају глас пчелињи, који је и примамио безматак да пријеђе у кошницу с матицом. На што би био онда глас пчелињи, који се особито одликује разноврсношћу својом? Овдје је јасно да су пчеле из безматка прешле у кошницу с матицом на глас пчелињи, који је друкчији кад има матицу од онога гласа пчелињега кад у кошници нема матице. Мени је јасно и не може друкчије ни бити, него да је безматак прешао у кошницу

с матицом на примамљиви глас пчелињи и овдје није потребна „свјесна највиша интелигенција да стоји за пчелу потпуно несвјесном, а ипак тако прикладном функцијом живаца и свијех органа пчелињих“ — као што би хтио Герстунго. Којем пчелару није познат глас *ти, ти, ти* младе матице и глас *ква, ква, ква* матице, која је још у матичњаку. Коме није познат глас умилни, кад се пчеле роје и опет глас, кад се пчеле разјаре? Сваки пчелар зна по гласу, кад пчела лети к њему, хоће ли га ујести или не. Разноврсност гласова пчелињих није ваљда бадава ту, него гласом својим пчеле исказују своју јарост, своју радост, своју жалост и т. д. и за јарост друкчије глас пчелињи звони, а за радост опет друкчије него за жалост. За мене нема сумње, да се пчеле споразумијевају међу собом својим гласовима, својим језиком. Сваки се пчелар, који се забављао више година пчелом, морао упознати са пчелињим језиком те сваки гласак пчелињи разумије. Дакле нико други није превео безматак у кошницу с матицом, него његов слух чувши гласове примамљиве из кошнице с матицом.

11.) Кад се прихрањују пчеле у усправним кошницама, онда се доље од прозора подигне дашчица и тањирић се метне с медом унутра у кошницу. Пчеле одмах навале на мед, ако није хладно вријеме. Сјутрадан пред вече (јер се пчеле само увече прихрањују, да се не би туђице изазвале на мед) кад пчелар хоће пчеле исте да прихрањује, те како отвори врата на кошници, одмах пчеле појуре на прозор, јер се сјећају да су јуче добиле меда. Тако исто кад се пчеле напољу ван пчелињака прихрањују, оне ће летјети на суд, гдје је мед, па кад пчелар тај суд с медом уклони, пчеле ће ипак летјети на оно мјесто, гдје је суд с медом био, још један, два дана, док се напошљетку не увјере да више на оном мјесту нема меда. Овдје видимо да пчеле ипак лете на оно мјесто, ма да нема више ондје оне дражи, која их је вукла тамо. Шта видимо овдје? видимо да пчела има памћење и сјећа се шта је јуче тамо било. Да је пак пчела Reflexmaschin-а. она не би сјутрадан летјела на оно мјесто, гдје је суд с медом био, јер тамо нема више оне дражи, која би је при-

влачила на оно мјесто. О овоме је увјерен сваки пчелар, а д-р Бутел-Репен лијепо ово испоређује с биљкама те вели: Биљка хелиотропски или хемотропски неће никад реагирати, ако више „дотична“ драж на њу не утјече. Дакле пчела није Reflexmaschin-а, као што би хтио Герстунго да је, него она има и своје памћење, те се сјећа онога, што је јуче било. Да је ту највиша интелигенција за леђи пчела, која пчелом управља, онда је не би вукла онамо, гдје нема ништа за њу, не би је вукла напразно. Кад престане драж, која привлачи пчелу, не би требало ни пчела онамо да нагиње као и биљка што не реагира, кад престане драж, која је на њу утјецала. Јасно је дакле да пчела има своје памћење и да се сјећа добро онога мјеста, гдје је јуче била.

12.) Пчеле младе послије петнаест, шеснаест дана, како су се излегле, излијећу из кошнице на игру и онда пред кошницом својом лете горе и доље, напријед и натраг увијек окренуте с главом ка својој кошници. Пошто су тако добро уочиле своју кошницу, праве све веће и веће округе у лећењу, те напошљетку одлете на пашу. Ово зна Ђерзон, ово зна и Бутел-Репен [1]), ово знају и сви пчелари, а знају и то да маторе пчеле, које већ добро познају своју кошницу, да с паше улијећу у лето као муња. Све нам ово показује, да се пчеле прво оријентирају гдје им је кошница и не ће, кад први пут излијећу из кошнице, одмах у правцу на пашу без обзира одлетјети, него ће је дуго посматрати док је добро не уоче. Ово је јасно, да пчела може нешто научити и мора научити, јер да је њој за леђи она највиша интелигенција, она се не би требала толико обазирати на своју кошницу и летјети горе и доље пред њом, док је добро не уочи, него би као муња одмах први пут излетјела, без обзира, на пашу, па би ипак при повратку морала погодити своју кошницу.

13.) Пчеле граде саће по инстинкту како пчелиње ћелице тако и трутовске. Пред рojидбу граде и ма-

---

[1]) Ово зна и Др. Денхоф: Die Bienen Zeitung oder die Dzierzonsche Theorie und Praxis. Erster Band стр. 389.

тичњаке, из којих ће се, кад матица залеже у њих оплођена јаја, излећи матице. То све чине пчеле по инстинкту и матица, као што знамо, носи јаја оплођена и неоплођена све по инстинкту. Матица дакле, кад иде све нормалним путем у кошници, залеже оплођено јаје у матичњак, али кад матица није залегла у матичњак, па је међу тијем умрла, пчеле ће брзо опазити да им нема матице, и тужиће за њом одајући тужан глас, па ће се послије сабрати и изводиће матичњаке од ћелица пчелињих, у којима је залежено јаје, или је у њима млад пчелињи црв, те ће тај црв хранити млијечем и извешће из њега матицу. Тај ток није природан, али су га пчеле ипак извеле кад је кошница дошла у ненормално стање. Пчеле су дакле ипак извеле матицу. Знају дакле да се довију и извуку из овога ненормалнога стања. Видимо дакле да пчеле стичу искуства преко својих чула, да за њиховим чулима не стоји највиша интелигенција, те да нијесу просте Refiexmaschin-е.

14.) Пчела одлети на пашу и долети натраг у кошницу за $1^1/_2$ минут прејуривши 300 метара. Али не долети за то вријеме свака пчела натраг у своју кошницу. Њекој треба да долети натраг $2^1/_2$ минута, а њекој $3^1/_2$ минута. Да прелети 400 метра[1]), треба њекој пчели 5 минута, њекој 7 минута, а њекој 10 минута. Да прелети 650 м. треба њекој пчели $4^3/_4$ минута, њекој $5^1/_4$ минута, њекој $7^1/_2$, њекој $10^1/_2$ минута. Из овога се види, да једна пчела брже сабере нектара и цвјетнога прашка од друге, а трећој још дуже времена треба док сабере нектара и цвјетнога прашка са исте даљине, са које је и прва и друга пчела сабирала. Из тога се такође види, да би све пчеле морале долетјети с паше у исто вријеме, кад би за њима стајала „највиша интелигенција.“

15.) Пчела кад први пут излети из кошнице (као што је напријед споменуто), она прво лети пред својом кошницом спуштајући се у лету доље и дижући се горе, а увијек лицем окренута кошници својој, из које

---

[1]) Вид. Buttel-Reepen: Sind die Bienen Reflexmaschinen? стр. 36.

је излетјела. Прво јој је дакле да уочи добро кошницу, како би је при повратку могла погодити. Да „највиша интелигенција“ стоји за њом, не би морала уочавати своју кошницу, него би као муња из ње излетјела и с паше у њу улѐтјела. Али ми видимо да пчела прво посматра своју кошницу, па онда тек од ње одлијеће. Пчела се дакле мора оријентирати и онда памти своје мјесто, с којега је излетјела.

16.) Узмимо из једне кошнице једну прегршт младих пчела, које још нијесу излијетале напоље, па их бацимо близу кошнице њихове, не ће ни једна погодити кошнице, из које смо их узели. Како ту није „највиша интелигенција“, која стоји пчелама за леђи и њима управља, увела те младе пчеле у њихову кошницу? Зашто нијесу те младе пчеле погодиле своју кошницу? За то, што нијесу никад излијетале напоље, те се нијесу ни оријентирале гдје им је кошница и како им изгледа кошница.

А узмимо напротив једну прегршт пчела маторих из једне кошнице, па их бацимо здраво далеко од њихове кошнице, све ће се те пчеле повратити натраг у своју кошницу. Не видимо ли овдје јасно, да пчеле имају памћење за своје мјесто и да је заиста чудновато од онијех, који их сматрају за strohdumme Reflexmaschin-е.

17. Пчелари, кад хоће да споје два роја, опију пчеле бовистом, па их онда споје. Пчеле се онесвијесте и кад дођу к себи, оне су сасвијем заборавиле мјеста својих кошница, те сад излијећући из заједничке кошнице пред њом прво горе, доље облијећу, док добро не уоче своју нову кошницу и онда се упуте на пашу. Из овога се види јасно да пчеле уче, иначе би требало, да их је „највиша интелигенција“ одвела на њихова стара мјеста. Оне су заборавиле своја стара мјеста и кад су се освијестиле, оне су морале наново учити, посматрати и уочавати своју нову кошницу, да не би при повратку с паше залутале у другу страну кошницу. Јасно се дакле види из овога, да пчеле нијесу просте машине него да уче и да су кадре нешто научити.

Из свега овога, што сам досад казао, види се јасно шта је инстинкат, а шта је интелигенција.

У којима случајевима видимо ми инстинкат, а у којим интелигенцију? Пчела живи у заједници и све радње пчелиње које бивају у заједници, бивају по инстинкту. Ко је добро проучио бијологију у пчеле, тај је морао доћи до увјерења, да пчеле не раде ништа по својем размишљању, него да све радње, које бивају у друштву пчелињем, води инстикат. Ја држим, да не може нико мислити озбиљно (премда Бихнер мисли), да пчеле граде ћелице по својој памети и да имају пред очима сврху тијех ћелица. Ја држим да нико не може озбиљно мислити, да пчеле за то граде ћелице на дну с кутом од 109 гради и 28 минута, што знају да се с таким дном и кутом највише уштеди материјала. Па тако исто и све радње, што раде пчеле у заједници, не бивају по њихову размишљању, него по инстинкту. У друштву владају закони и све што бива, бива по законима. Све радње (као што ћемо даље видјети) бивају но законима природним, бивају по инстинкту. Док је пчела у кошници у заједници, стоји она под законима друштвеним. На пр. при градњи је саћа и ћелица код свијех пчела на длаку сасвијем једнака експанзивна снага, те појединa пчела не може друкчије радити од друге пчеле, нити поједине могу радити по својој вољи, него све скупа т. ј. цијело друштво стоји под једним законом природним, један их урођени нагон гони да раде све на длаку једнако. Лијепо каже највећи пчелар, што га је икад свијет видио, барон Еренфелс: „Пчела је заиста најчистија, најљепша, најсавршенија слика од инстинкта и управо феномен у природи.“ Све пчеле с матицом и трутовима чине организам, а поједине су пчеле организовани удови. Све пчеле дакле у једном роју стоје под једном вољом, под једним законом природним, под једним нагоном урођеним, који их све води, који управља њима да раде на длаку све једнако. Шта би било, кад би се нашло само њеколико пчела да раде по својој вољи, да раде друкчије него што то захтијева нагон урођени, који влада цијелим друштвом? Сјурвало би се саће у кошници доље и не би га никад

пчеле довршиле. Не може се замислити да пчеле раде по својој памети, јер „вјештина восак тако употријебити као што га знају пчеле употријебити далеко је над оними, што би се могло захтијевати од вјештине човјечје“ — казао је Реомир још 1759 г. А Гунделах каже: Радње су пчелиње тако дивне и чудновате, да се чини као да пчеле имају памет људску. Морамо и Janes Samuelson-а споменути, који каже: „Њеке радње пчелиње, кад би их могао човјек извршити, не би биле мање од чуда.“ Очевидно је дакле, да пчеле, док су у заједници, раде по урођеном нагону, по инстинкту, којега ће нам природа можда увијек остати нерјешена загонетка. Само вулгарни психолози као што су Бихнер и Брем могу мислити да инстинкта нема, него да све животиње раде по својој памети. Кад би то тако било, као што би хтио Бихнер, онда би пчеле по својој вјештини и радњи биле паметније од човјека. То се пак не може замислити, као што се не може замислити, да пчеле све колико их год има у једном рoју радећи једнако на длаку једна као и друга и то одмах како су се излегле без претходнога учења и без икаквога искуства, не може се — велим — замислити, да све то раде пчеле по својој памети. Пчела док је у рoју, стоји под неодољивим законима, под урођеним нагоном, под инстинктом, али како се оцијепи од друштва, како излијети напоље из кошнице на пашу, ту већ иде за својим чулима. Мирис је цвјетова вуче к цвијету, а вид је води онамо, откуд долази мирис. Кад доспије близу цвјетова вид јој, очи јој показују шаренило цвјетова и чашицу у цвјетовима, у којој ће наћи медљанога сока. Пчела кад је одвојена од својега друштва, од своје заједнице, онда се ослања на своја чула, на своје памћење, на своје искуство, на своје сјећање. Док је пчела у заједници, дотле је подложна инстинкту, а кад излети напоље из кошнице, онда управља њом њена интелигенција. Ми смо напријед примјерима показали шта је инстинкат, а шта је интелигенција у пчела и сад можемо прећи на књигу Бихнерову: Aus dem Geistesleben der Thiere.

Бихнер говори у својој књизи овако: „Њеколико матурих пчела остају у кошници, да поучавају младе пчеле у радовима и не може се никако претпоставити да је пчели урођено, да по инстинкту ради поједине радове у кошници. У кошници нема љениваца, јер пчеле имају *свијести*, да не раде за другога, него да раде за своје опће добро“. Па онда вели: „По свима установама личи пчелиња држава на монархију с врло демократским институцијама. Ми бисмо је могли назвати комунистичком или социјалнодемократском монархијом, какву је Наполеон III хтио установити кад је кокетирао с раденицима.“ Из овога се види, да Бихнер није сам посматрао пчеле, него се ослања на пајетичне реченице занесених пчелара за својом пчелом. Прави посматрач пчеле не може никад признати, да пчела ради док је у заједници по својој памети, јер он јасно види, да друштво пчелиње све што ради, ради вјечито по законима својега живота, којима се она покорава по природи, иначе се не би могао замислити ред и савршен рад кад знамо, да у једној кошници има до 60.000 пчела. Отворимо дакле кошницу, па посматрајмо један оквир с поклопљеним леглом. Из поклопљенога легла изаћи ће пчеле и те ће младе пчеле стајати на том истом оквиру, на којем су се излегле и чистиће одмах оне ћелице, из којих су се излегле. Матица ће, како се ишчисте ћелице, снијети јаја у те ћелице и пчеле ће исте лежати на јајима. То је њихов први посао. Послије три дана, кад се из јаја развију црви, исте ће пчеле хранити те црве и не ће се удаљавати с тога оквира за пет дана док ћелице не буду поклопцима поклопљене, у којима су црви. Те исте младе пчеле од осам дана заклапаће поклопцима сад ћелице, у којима су црви. Пчеле дакле, које су се излегле на којем сату, на том остају, леже на јајима, која је матица одмах снијела, три дана и пет дана хране црве и напошљетку заклапају поклопцима те црве у ћелицама. Послије осам дана тек разилазе се са својега сата на друго саће, па га чисте и мед, који је даље од легла истоварен, донашају ближе леглу. Те унутрашње послове раде још осам дана, па онда тек почну излијетати напоље

и то не излијећу одмах на пашу, него њеко вријеме носе воду, па тек онда напошљетку сабирају мед и цвјетни прашак. О овоме се може сваки увјерити ако младе пчеле, кад изиду из ћелице, обоји кохенилом. Као што из јајета постаје црв, од црва нимфа, од нимфе пчела, тако се види развитак и у раду пчелињем. Кад пчела изиде из ћелице, онда прво лежи на јајима, па онда храни црв, заклапа ћелице, чисти саће, носи мед у близину легла, гради саће, па напошљетку излијеће напоље по воду и на пашу по мед и цвјетни прашак. Пчела не може одмах све послове у кошници и ван кошнице обављати, него се постепено развија у раду и с рада једнога на други прелази. То прелажење с једнога рада на други бива по законима и пчела се томе мора покоравати. Нема ту дакле никакве поуке, да маторе пчеле младе поучавају, него у кошници бива све по одређеним законима. Маторе су пчеле напољу на паши, а младе раде према развитку својем унутрашње послове. Пчеле дакле док су у заједници не раде по својој памети, нити имају свијести о својем раду, него оне све, што раде, раде по неодољивом нагону природном и заједницу пчелињу, која се развија и ради по законима природним, испорећивати са установама људским нема никаквога смисла. Људи се по својој памети и по својем уму удружавају и стварају сами себи законе и ма да су те законе сами себи одредили, ипак их прекорачавају, раде против њих, дижу се појединци и читаве партаје против заједнице друштвене и т д. види се дакле, да појединци раде по својој вољи и памети, али код пчела не бива тако. Код пчела нема револуционара, оне се никад не подижу против заједнице своје, нити се могу дизати, јер стоје под законима природним, под инстинктом. Пчела не ради по својој памети, нити има свијести о својем раду док је у заједници, него ради, што мора тако да ради. Пчела сама за себе није ни организам, него је организован уд цјелине друштва пчелињега. Она сама за себе није ништа. Не може сама за себе ни опстати. Тек у заједници друштвеној заједно с матицом и трутовима сачињава она организам, који може опстојати, развијати се и живјети.

Без заједнице, једно без другога пропадају, зато са физијолошке стране нити је матица сама за себе, нити пчела, нити трут организам. Рашчланимо то још боље. Шта је матица? Матица је женка, којој су сполни органи развијени, која дакле рађа, множи друштво, а која се не може ни хранити. Њу хране пчеле. Пчеле су пак такође женке, а не бесполне као што Бихнер каже, него им нијесу сполни органи развијени, а развијени су им органи за рад. Матица снесе јаје у ћелицу, а даље не зна ни за шта. Даље пчеле леже на јајима, хране црв и одњегују из црва пчелу и трута. Пчела и матица заједно сачињавају савршену женку. Нити је матица савршена женка, нити је пчела савршена женка, јер у матице су развијени само сполни органи за расплођавање, а у пчеле су опет развијени органи за рад и за храњење. Једно без другога не може опстати, зато свако за себе са физијолошке стране и нијесу организми. Матици је одређено да носи јаја, а пчели да лежи на њима, да храни црв, да храни матицу и трута и како матица, тако и пчеле морају свој посао да раде. Никад се није ни једна пчела побунила да не ће да ради свој посао, него стоји под природним законима, под којима мора оно радити, што јој ти закони налажу. Кад би се пчеле побуниле и дизале против своје заједнице, онда би имало смисла испоређивати пчелиње друштво с људским друштвом, као што је то радо чинио Бихнер, али оне све, што раде, раде по инстинкту, по унутрашњем нагону природном док су у заједници. У пчелињем друштву не влада воља појединаца него природни закон. Из свега се види, да у кошници владају природни закони и да не влада — као што би хтио Бихнер — матица као краљица друштвена, нити се пчеле држе — као што би хтио Бихнер — онога Омирова начела:

Οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίη· εἷς κοίρανος ἔστω!

Није добро многовладалаштво, један нек је краљ!

То су све празне ријечи, закони природни — инстинкат — владају у кошници. Ми ћемо даље видјети, да пчела није тако паметна, није тако мудра, није таки филозоф, за каквога ју је начинио Бихнер, него ћемо се увјерити,

да пчела не ради ништа, док је у заједници, по својој памети, него све, што ради, ради по инстинкту.

Бихнер пише овако: „У кошници често има шест до осам стотина трутова, који од много веће чести у пчелињој држави имају сасвијем некорисну „улогу“, јер за оплођење матице довољан би био и један трут. Они не раде ништа, нити су кадри бранити државу, јер немају жаоке. Они чине као њеку врсту нашљедних пера (Pairie), који се дају служити и хранити од вриједних радилица, а за благо отаџбине директ ништа не принашају, који од маја до августа врло пријатан живот проводе у сваком задовољству без сваке бриге и рада. Кад би знали каква их судбина чека послије овога времена, онда би срећа њихова била помућена. Њихов број праву потребу далеко надмаша. Ову *погрјешку* природе знају мудре пчеле да коригују, што своју лијену браћу само толико трпе и хране докле матице не оплоде. Али кад матице оплоде, онда пчеле ту мушку аристократију државе потуку на корист државе. Ништа не смије остати што подсећа на лијеност и нерад. О узроку овога *мрцварења и клања нема сумње.* Вриједне пчелице *знају*, да ће трутови, некорисне ждероње бити животу и благу кошнице од штете, зато их потуку држећи се онога: Ко не ради, не треба ни да једе. О кратковиди уме пчелињи! Кад би ти знао да код људи врло често баш они највише и најбоље једу, који најмање или ништа не раде, и ти би можда мудрије чинио!! Да пак мрцварење и клање трутова не бива по инстинкту него из *потпуне свијести* да се сврха достигне, доказ је што то мрцварење бива потпуније и грозније, ако је матица плоднија. У рoју не даду пчеле матици да носи трутовска јаја, јер не ће да граде трутовскога сећа. Тијем што не граде трутовскога сећа дају матици знати, да не носи трутовских јаја, него само пчелиња, или грађењем само пчелињих ћелица хоће матици да стану на пут да не носи трутовских јаја. Прво ће бити истинитије т. ј. да пчеле дају знати матици грађењем само пчелињих ћелица, да не носи јаја трутовских, јер матица може за невољу носити јаја и у ћелице пчелиње.

Види се како пчеле знају с успјехом у разним приликама све да удесе".

Тако пише Бихнер, али тако природњак не смије писати. Прави природњак мора тражити узрок зашто тако бива у животу пчелињем. Природњак не смије казати да трутови у друштву пчелињем имају некорисну „улогу". Он не смије казати да би довољан био и један трут у кошници, него мора гледати да разјасни зашто у кошници има трутова до четири, пет стотина. Бихнер дакле хоће да поправља саму природу, али се он вара у рачуну, јер све што је у природи, то је дивно уређено. Природа се гади од инцеста, зато је и удешено да се матица ван кошнице у ваздуху спарује и оплођава. Позната је ствар да је укрштај велика благодет и код људи и оплођавање сродничке крви повлачи за собом тјелесну и умну кржљавост. Матица се дакле не спарује у кошници, јер би спаривањем сродничке крви наступила тјелесна кржљавост код пчела, а тијем и пропаст заједнице пчелиње. Природа је избјегла то, те се матице спарују у ваздуху ван кошнице и да би се матице сигурно спариле и оплодиле, била је природа издашна у трутовима. Да би се дакле матица сигурније спарила и оплодила, природа је одредила да има више трутова у кошници, од 400 до 500. А да се не би сродничка крв спаривала и оплођавала, наредила је природа, да се матице спарују ван кошнице у ваздуху. Кад млада матица излети напоље из кошнице, трутови из њене кошнице, који су напољу на игри, и не опазе је, него трутови из других кошница, који играју пред летом, спазе је и појуре за њом, па који је најсрећнији, тај се спари с њоме и оплоди је. Може ме ко запитати како се то може знати, да се матица спарује већином с трутовима из других кошница? Може ко помислити да је то немогуће знати. Али ево ми ћемо показати да се то потпуно зна. Ко има на својем пчелињаку осим наше расе пчела и талијанску расу, он ће се брзо увјерити да ће талијанске матице већином бити спарене с трутовима наше расе, а опет матице наше расе бити спарене с трутовима талијанске расе[1]), премда би тре-

[1]) Из такога спаривања и оплођавања излазе бастарди, а по бастардима се види јасно оно, што горе тврдимо.

бало да трутови прије опазе своју матицу кад излијеће на спаривање. По свој прилици да трутови не осјете своје матице по мирису, јер су с њоме једнако у кошници, а мирис страних матица утјече јаче на трутове. Доста то да се зна да је у цијелој природи укрштај закон природни. И не само код животиња, него и код биљака је укрштај закон природни. Природа је могла удесити, да се матица спарује и у кошници и онда би доста био и један трут — као што би хтио Бихнер. И кад би се матица спаривала у кошници, избјегло би се толико опасности, јер кад је матица ван кошнице на спаривању, онда је изложена, да је не ће каква птица појести, да је не ће напрасна бура у воду какву бацити и т. д, па ипак није природа на то гледала, јер је поставила укрштај за закон природни. Њој нијесу све те опасности ништа спрам укрштаја. Укрштајем се долази до све боље и здравије расе, а инцест води пропасти. Бихнер би хтио да коригује природу, а то чини за то, што је није схватио, што је није разумио.

Даље Бихнер каже како трутови проводе пријатан живот до августа у сластима и сваком задовољству, али будући да они не раде ништа него само ждеру, то их пчеле у августу потуку, јер су свјесне да би трутови били преко зиме од штете држећи се онога: ко не ради не треба ни да једе и т. д. Како је опет то схваћање трутова криво, које не приличи ни једном природњаку. Нијесу трутови лијенштине, нијесу они ждероње, него они с матицом и пчелама сачињавају цјелину, организам. Без њих не би могло ни друштво опстати. Они су у пчелињем друштву, у пчелином организму тако исто важни органи, удови као што су и пчеле и матица. Они с матицом и пчелама чине организам. Једно без другога не могу опстати. Као што матица не може сама живјети, него је пчеле хране млијечем, тако исто и трутови не могу сами живјети, него их хране пчеле млијечем. Кад се стане послије зиме природа будити и биљке почну своје чашице напуњене нектаром пружати, почиње се и живот пчелињи будити и развијати. Пчела је за биљку привезана и како се биљке све већма и већма развијају, тако се

и живот пчелињи све већма и већма развија. С биљкама се диже и спушта и живот пчелињи. Кад се дакле биљке почну све већма развијати, онда почиње и живот пчелињи све бујнији и бујнији бивати. Биљке пружају нектар и цвјетни прах пчели, која отуда ствара у својем желудцу млијеч. Млијечем хране матицу, који утјече на јајњак. Што се матица боље храни млијечем, тијем она све више носи јаја. Пчеле дакле изазивају матицу на ношење јаја хранећи је млијечем. Племенита храна млијеч утјече на јајњак и матица носи само оплођена јаја, јер треба друштва, треба пчела радилица. Природа изазива пчелу на рад, да сабира медљани сок (нектар) и цвјетни прашак. Пчеле једу медљани сок и цвјетни прашак не само колико им је потребно за одржање тијела, него једу и више (храна за продукцију). Тијем сувишком хране пчеле црв, матицу и трутове. Тај млијеч утјече на јајњак матице, која мора онда да носи јаја, и што је природа бујнија, то и пчеле стварају све више млијеча, који морају пчеле да дају матици и који онда утјече на њене јајњаке да све јаче носи јаја. До маја се месеца већ њена сјемењача, (receptaculum seminis) уморила, која треба да се мало одмара[1]) и за то вријеме носи матица неоплођена јаја, из којих постају трутови. Од сувишка млијеча хране пчеле и трутовски црв. Док је природа бујна, дотле и пчеле имају хране за продукцију, имају млијеча, а кад се природа почне клонити својему заходу, кад биљке почну ударати натраг, почне и млијеча мање бивати у пчела. Сад пчеле морају тај млијеч на свршетку употријебити на црв пчелињи. Природа је све неиздашнија и пчеле немају више млијеча да би и трутовима могле давати. Трутови пружају своје рилице пчелама, али пчеле немају шта да им даду. Каква ће бити отуда послѣдица? Будући да је млијеч храна, која ствара тијело и без којега не могу живјети трутови ни два дана, а о самом меду не могу живјети, јер је мед храна, која само потпомаже дисање и ствара топлину, то ће бити послѣдица томе,

[1]) Јаје, из којега пчела постаје, оплођено је сјеменом трутовским из сјемењаче, а јаје, из којега постаје трут, није оплођено (партеногенеза), зато кад матица носи јаја трутовска сјемењача се одмара.

да ће трутови од глади морати поумирати. Није истина што Бихнер каже да пчеле кољу и мрцваре трутове за то, што ништа не раде и што у то доба нијесу ни за шта. Није истина да се пчеле свјесно држе онога: Ко не ради, не треба ни да једе. Пчеле не туку трутове него немају хране да им даду, а послѣдица је тога да трутови морају поумирати и да их онда пчеле из кошнице морају извлачити. Пчеле би могле трутове отровом својим, убодима, жаокама, поубијати, али оне то не чине, него их мртве и малаксале од глади извлаче напоље. Пчеле, кад је рђава паша, извлаче и своје легло напоље из ћелица, јер га немају чим да хране. Тако исто бива и с трутовима. На свршетку године, кад паша почиње нестајати, немају пчеле чим да хране трутове и послѣдица је онда да трутови од глади поумиру. Лијеп је доказ томе овај: У безматку, гдје пчеле немају да хране црв пчелињи, задрже се трутови и преко зиме. Зашто? За то што пчеле немају да хране пчелињи црв, него назовиматица носи јаја трутовска и пчеле онда морају сувишак од млијеча да употријебе на исхрањивање уљева трутовских и на трутове. Зато дакле остају у безматку трутови и преко зиме што пчеле сувишак хране немају ни на што да употријебе него на трутовско легло и на трутове. Нема дакле мрцварења у кошници, нема кљања нити пчеле раде по свијести својој и памети (док су у заједници), него све што раде, раде по законима природним, раде што морају тако да раде. Пчелиње је друштво организам, који се састоји из организованих удова, матице, пчела и трутова, уљева и сећа. Матица, пчеле и трутови свако за себе нијесу ништа. Једно без другога не могу живјети. Матице и трутови не могу се ни хранити сами, а пчеле опет не могу бити без матице и трутова. Као што је год важан фактор матица у друштву пчелињем, без које не може друштво опстати, тако је исто важан фактор трут у друштву пчелињем, без којега не може друштво пчелиње опстати, и не може се казати да је овај фактор важнији од другога, јер једно без другога не може опстати. Матица, пчеле и трут свако за себе нијесу ништа, него сви скупа сачињавају са физиолошке стране цјелину, организам, који стоји под зако-

нима природним и који се не смије и не може онако схватити као што га је схватио Бихнер. Онако друштво пчелиње као што схваћа Бихнер може схватити какав писац, који моралне поуке даје, а за природњака једнога таково је схваћање смијешно и управо је недостојно. Нијесу трутови ждероње, него су они мужјаци, носиоци сперме, матица је носилица јајњака и сјемењаче, а пчеле су носилице желуца, у којем се ствара млијеч, оне су носилице органа за рад и за асимилацију. Сви скупа сачињавају цјелину, организам, који стоји под законима природним и једно без другога не може опстати. Истину дакле треба тражити, за истином треба тежити, јер то је задаћа науке. У природним наукама не смије се пајетизирати, јер за природњака је највећа пајезија сазнање истине[1]).

Из овога се, што сам досад навео, види да је Бихнер слабо знао бијологију пчеле, јер није знао да изабере писце пчеларске, на које би се могло сигурно ослонити. Да бисмо показали да је Бихнер слабо познавао живот пчелињи, навешћемо још њеколико пабирака из његова дјела.

Бихнер говори на стр. 270. својега дјела овако: „Пчелари разликују вјештачко ројење од природнога. Вјештачке ројеве праве кад из најјачих кошница један дио народа на силу стресу у празну кошницу, добро га задиме и додаду матицу. Јадне се пчеле поплаше и у страху и забуни морају да се покоре вољи пчеларевој. Али при оваком суровом поступању наравно да је пајезија пропала“.

Овако говори Бихнер, а из овога се види да он не познаје пчелу, да о нечем пише, што не разумије. Он вели да се пчела мора покорити вољи и ћуди пчеларевој, а то је бијолошка немогућност. Пчела има особито памћење за мјесто и пчеле радилице т. ј. матоpe пчеле, које излијећу на пашу, знају добро и памте своје мјесто тако, да кад за једну стопу даље метнеш кошницу, пчеле ће са паше летјети на оно мјесто, гдје им је била кошница, а не ће у своју кошницу, која је сада једну стопу удаљена од својега

[1]) О овоме вид. Српски Пчелар, година VI.

мјеста. Не ће се пчела покорити у овом случају вољи и ћуди пчеларевој, него се пчелар мора покорити вољи пчелињој, па метнути празну кошницу на мјесто пуне, те ће пчеле при повратку са паше управо у празну кошницу, која стоји сад на оном мјесту, гдје је пуна била. Пчеле дакле имају особито памћење за мјесто. Оне знају само за мјесто, а кад им однесеш кошницу на друго које мјесто, оне нијесу кадре при повратку са паше наћи више своје кошнице, него оно мјесто, гдје им је била кошница. Бијолошка је немогућност за пчелу, да може оно извршавати што би хтио Бихнер. А такође нема Бихнер ни мало право да је rohes Verfahren прављење вјештачких рojева. Овдје није мјесто, али бисмо могли показати и доказати, као што смо већ сто пута и доказали [1]), да је вјештачко рojење исто што и природно, само ако пчелар зна и познаје пчелу и њен живот. Вјештачки се рој може удесити да буде бољи од природнога, само треба знати бијологију пчеле, што је Бихнеру недостајало, као што се јасно види из његова писања. Ко не зна бијологије пчеле, тај не може говорити ни о њеној духовној страни.

Бихнер говори на стр. 274. ово:

„Увијек матора матица излази с првенцем. Али прије тога запљује она у матичњаке, из којих ће изаћи матице послије излета њена с првенцем. Али пчеле које све напријед виде и воде бригу о свему, не ће те ћелице да удесе, док год виде да матица носи трутовска јаја, јер кад се матица износи, онда ће бити тако танка и лака, да ће моћи с рojем излетјети“.

Овдје говори Бихнер како су пчеле паметне, како оне напријед знају шта треба радити и како се унапријед брину. Да пчеле нијесу таке мудрице, какве их прави Бихнер, него да код њих такове ствари, као што се ова овдје спомиње, бивају по законима природним, да ту пчеле раде по инстинкту сасвијем несвјесно, казалисмо већ напријед. Овдје ћемо само то споменути, да није истина да матица носи трутовска јаја за то, да јој стражњи труп буде лакши и тањи, да би тијем тобоже могла лакше излетјети с рojем.

[1]) Вид. Српски Пчелар, који излази већ осам година.

Матица је с првенцем матора и ако јој има три, четири године, њен је стражњи труп велики, набубрен (није као у младе матице танак) и она ће покрај свега тога што је носила јаја трутовска при излету из кошнице — као што се више пута дешава — на земљу пасти и пропасти, а рој ће се вратити натраг у своју кошницу. Матица је стара отештана, а гдјекоја има и искрзана крила, па не може да лети, него падне на земљу и ту пропадне. Матица дакле не носи трутовских јаја, да буде лакша и тања, него она носи јаја трутовска, што их мора да носи, што је друштво храни храном, која утјече на јајњак матичин, да мора неоплођена јаја носити. Матица та јаја носи бесвјесно, као што је и друштво бесвјесно храни оном храном, која утјече на јајњак, да мора носити неоплођена јаја. Из овога се опет види, да Бихнер није знао бијологије пчеле, јер да је знао, не би тако што говорио. Ријетко је данас наћи научника, који зна бијологију пчеле. Па кад не знају, зашто се не обавијесте од књижевника пчелара. Шта вриједе пчеларска дјела за познавање живота пчелињега, то се види из дјела славних ентомолога и ентомотома Лајкарта и Сиболда, који хвале пчеларе и признају да без њих не би могли знати, како треба, живота пчелињега. Тако и Витус Грабер у својој изврсној књизи о инсектима прави грубе погрјешке, кад говори о животу пчелињем. Па од погрјешака није чист ни професор Вунд[1], изврстан психолог, гдје говори о пчели у својој књизи Ueber das Seelenleben der Thiere.

Бихнер каже на стр 284. ово. „Нема сумње да старе пчеле уче младе пчеле у радовима. О томе се не може сумњати због тога, јер је рад у кошници разноврстан и компликован, те је немогуће претпоставити, да је свака поједина пчела рођена с инстинктом за засебан рад.“

Тако исто мисли и проф. Вунд да младе пчеле уче од старијих пчела поједине радове у кошници. Ми смо већ напријед о овоме говорили, да није истина, да

[1]) Види Sind die Bienen Reflexmaschinen? von Dr. Buttel-Reepen, стр. 73—74.

младе пчеле уче од остаријих, него да пчеле у кошници раде све послове по инстинкту. Сад ћемо пак навести јасан доказ, из којега ће се видјети, да младе пчеле не уче од старих пчела, него да раде по инстинкту. Начинимо рој од самих младих пчела, које су се овај час излегле, изашле из ћелица и додајмо им матицу. Матица ће посити јаја, а пчеле ће чистити ћелице, гријати јаја, хранити уљеве, градити саће и т. д. Шта видимо овдје? Видимо да те младе пчеле није нико научио, како ће да раде поједине послове, јер маторих пчела нема у кошници, него су само младе пчеле, које су се овај час излегле пред нашим очима. Ово је јасно и не може бити јасније, да старе пчеле не утјечу на младе пчеле, него пчела како изиде из ћелице, одмах по инстинкту чисти ћелице, па с овога посла инстинктивно прелази на гријање јаја, па на храњење уљева, па на грађење саћа и т. д. Пчела дакле инстинктивно прелази с једнога рада на други и да богме, да не стоји dass jede einzelne Biene mit dem Instinkt einer besondern Art von Arbeit geboren werde, него прелазећи с једнога рада на други напошљетку излијеће на пашу, те по томе не може ни учити младе пчеле (кад је на паши), него је с највећом журбом, напрезањем и напором без одмора излијећући на пашу напошљетку у непрестаном раду затече и часна смрт.

Из овога се види, да пчеле по инстинкту раде све унутрашње послове и то постепено прелазећи с једнога на други посао и да старе пчеле не уче младе пчеле као што смо јасно показали споменутим експериментом при прављењу вјештачког роја на споменути начин.

Бихнер каже на стр. 285. ово:

„Пчеле приправљају восак за грађење ћелица, а приправљају и млијеч из меда, цвјетнога прашка и воде, којим хране не само прождрљив црв него и матицу, а трутови се, на које пчеле гледају с њеким презрењем, хране сами храном, што је у кошници.“

Ја не знам, зашто да пчеле поступају с трутовима mit einer gewissen Verachtung? То би било њешто ванредно у природи, да се мужјаци презиру и да се с њима хоћеш не ћеш поступа. Као што пчеле јаучу,

кад им матица нестане, тако исто кад матица нестане, не ће пчеле ни трутове тући, него ће их хранити и даље, док не добију матице. Ако пак матице не добију, оне ће трутове оставити и преко зиме, јер се надају — ако смијем тако казати — да ће трутови, кад добију матицу, оплодити матицу. Из овога се види, да су трутови важан фактор као и матица и једно без другога не може бити, не може опстати. У кошници све што бива, бива по законима природним и нема смисла за једнога природњака да антропоморфизира т. ј. да човјечја својства пренаша на животиње. Из овога се такође види, да Бихнер не зна биологије пчеле, јер иначе не би тако писао о поступању пчела према трутовима. Бихнер говори неистину кад каже, да пчеле хране матицу млијечем (Futtersaft), а трутове оставе mit einer gewissen Verachtung. Ово није истина, јер као што пчеле хране матицу млијечем, тако исто хране млијечем и трутове, јер без млијеча не би могли живјети трутови, као што је већ напријед казано. О самом меду не би могли живјети и кад им пчеле престану давати млијеча, они онда угину као што бива послије ројидбе у јесен и као што смо већ напријед ту ствар разјаснили. Бихнеру је, као што видимо, непознат развитак и живот пчелињи и будући му је то непознато, за то му се и чини, да је све код пчеле на памети њеној основано, што пак не може бити, него је јасно да је води инстинкат да то и то ради, као што смо видјели већ напријед.

Бихнер говори у својој књизи на стр. 293. ово:

„Да пчеле своје мртве сахрањују, види се из овога како њеки кореспонденат у новинама „G. H.“ описује овако: Кад сам се шетао са својим пријатељем у врту код Фалкирка, опазимо обојица како из једне кошнице излазе пчеле, које својега мртвога друга ношаху и од прилике десет метара даље с њим одлетјеше. Ми за њима пођосмо и видјесмо како су згодну рупицу нашле на шљунковитом путу, у коју су мртво тијело с главом напријед положиле и напошљетку два мала камичка докотрљале и њима рупицу запушиле. Тада чекаху један минут и одлетјеше. Кореспонденат још додаје,

да није досад никад имао прилике, да види, како пчеле сахрањују своје мртве.“

У ово, што овај кореспонденат говори, вјерује Бихнер, јер му се то допада, да је пчела тако паметна, да и своје мртве сахрањује као што чине то и људи. Али ко у истину зна бијологију пчеле, тај ће казати да је признавање пчелама, да сахрањују своје мртве, бијолошко чудовиште, а да пчеле камичке ваљају, то је физичка немогућност за пчелу. Али шта ћемо кад тако мисле вулгарни психолози као што је Бихнер. Они не ће да знају за инстинкат у животиња. Инстинкат су — као што они мисле — изумјели метафизичари. Инстинкат се не разликује од разума, нити је противан разуму, него је потребан саставни дио разума. Инстинкат су и разум само различни степени развитка или различне појаве једне исте моћи. Тако мисле вулгарни психолози као што је Бихнер, и они своје рефлексије унашају у животиње, а не узимају и не схваћају душевне појаве у животиња за оно, што су заиста у истини. Они изводе закључке из лажних појава, које се оснивају на незнању бијологије, као што смо видјели мало час, гдје се говори *озбиљно* како пчеле сахрањују своје мртве.

Па чујмо даље, шта пише Бихнер (стр. 255—256):

„И пчеле се дијеле међу собом на различне партаје, само су нам тамне појединости и узроци тијех партаја, као што су често загонетна и склапања партаја код људи. Да ли те партаје постају из охолости, таштине и интереса као и код људи, није природњацима још за руком испало да нам разјасне. Али свакако ће бити истина, да су у душама матица завист и тежња за владањем, а особито жеља за самовлашћем, мотиви, који их гоне да раде на длаку једнако, као што су грозоте, које се могу читати у историји владалачких људских кућа.“

Ово се зове пчелу антропоморфизирати. И заиста је смијешно, кад један природњак тако говори. Све, што је год овдје Бихнер казао, ништа друго није, него празне ријечи, које не вриједе ништа, јер у кошници што год бива, бива по законима природним. Говорити да су пчеле обузете охолошћу, таштином и интересом,

значи не знати ни мало бијологије пчеле, јер кривити пчелу да ради по својем интересу, јесте бијолошки несмисао.

Бихнер каже на стр. 313. ово:

„У осталом су пчеле доста и егоисте, јер кад паше нема, па удари глад, оне легло избацују из ћелица. То исто чине, кад је паша бујна, па немају где да истоваравају мед. И у том случају избацују легло из ћелица или стану на пут матици да не носи сувише јаја.“

И ово се, што се овдје каже, противи бијологији пчелиној. Ко ће пчелу егоистом називати? Та пчела, што год ради, ради за цијело друштво, јер она сама за себе није ништа, нити може сама за себе живјети. Она без заједнице не може живјети и што год ради, ради за заједницу, дакле онда не може бити егоист. Пчелу називати егоистом значи не знати баш нимало пчеле, не знати њена живота, не знати њене бијологије. Није то егоизам кад пчела избацује легло, кад нема хране, него то чини она по инстинкту, јер нема чим легла да храни. Кад би легло пчеле оставиле без хране, легло би умрло и претворило се у трухлеж, за то га пчеле инстинктивно избацују напоље, да се не би цијело друштво заразило болешћу. А тако исто кад је јака паша, пчеле сипају мед и у ћелице, гдје има легла, а то значи да је нагон пчелињи за сабирање меда тако јак, да и само легло мора да страда. То је знак да пчеле овдје не мисле, него просто иду за својим инстинктом, јер да мисле, оне не би уништавале легло своје, до којега стоји напредак у кошници. Кад рој није јак, не може се ни одржати. Зато матица непрестано носи јаја, умножава друштво. Пчеле дакле не мисле ту на умножавање друштва, него их је обузео тако нагон за сабирање меда да чине и оно што не иде на добро друштву. Пчеле дакле у овом случају не мисле него иду слијепо за својим нагоном, које их тако силно вуче. Да је велика несмисао говорити, да је пчела егоистична, казује живот њен, казује бијологија њена. Све што ради, ради за заједницу и кад у зиму нестане меда у кошници, пчеле ће давати матици млијеча, докле га год имају у својем желуцу, меда до пошљедње капке и све ће од глади поумирати, а ма-

тица ће им остати у животу. Гдје је ту егоизам? Кад бисмо ово са човјечанске стране схватили, онда нам се пчеле овдје показују, да су се за матицу жртвовале, да су живот жртвовале, да одрже матицу у животу. Какво пожртзовање! Баш противно од егоизма. Живот свој залажу пчеле за своју матицу. Али то, што чине, не чине по свијести својој, него по нагону, по инстинкту. Не чине дакле то пчеле из пожртвовања, него је тако уређен живот пчелин. Тако пчеле морају чинити. Као год што у своје вријеме морају трутови од глади да поумиру, јер им пчеле немају млијеча (хране) да дају, тако исто и пчеле морају матицу у зиму да хране до пошљедње капке меда само да одрже матицу. Нити се може узети први случај за егоизам, нити пошљедњи за пожртвовање, него су то закони, који владају у кошници, а пчеле по нагону својем морају их извршивати несвјесно.

Бихнер каже на стр. 314. ово:

„У раду су пчеле достигле највећи идеал комунизма, јер је рад као такав код њих потпуно слободан, без натјеривања и свака пчела ради онолико, колико држи да је доста и да је добро. Али зато ипак нема љениваца међу њима, јер опћи примјер утјече заразно на њих“.

И овдје свака ријеч Бихнерова говори против биологије пчеле. Нити се у друштву пчелињем види коминизам, нити пчеле раде слободно, што хоће и колико хоће, нити утјече опћи примјер, да нема љениваца, него што бива у кошници, бива по законима природним. Не могу пчеле радити шта која хоће, него оне морају по инстинкту и према развитку својем радити оно, што је њима природа одредила. Најмлађе пчеле раде ово, старије оно, још старије друго и т. д. као што је већ напријед казано. Нити какви примјер утјече заразно на поједине пчеле. Све пчеле раде према својем развитку оно, што им је од природе одређено и не може свака радити сваки посао, него онај посао мора радити, који према својем развитку може и мора радити. Свака пчела мора радити хоће л' не ће л', у кошници нема слободна рада, нити може пчела по својој вољи радити колико хоће и колико може, него она мора ра-

дити (а на то је тјера нагон природни) тако и толико да се за шест недјеља од рада сва искрза, умре и ишчезне. Така нам је пчела и така мора бити оному, који је пчелу посматрао, те који зна као што треба бијологију пчеле.

Ја бих могао још превртати књигу Бихнерову и могао бих из ње погрјешака изнијети, али је доста и ово што сам изнио, да покажем како је нетачно знање Бихнерово о пчели. Бихнер није заронио дубоко у живот пчелињи и да је он скроз и скроз проникао у живот пчелињи и да је заиста схватио пчелу онако каква је, онда би морао признати да пчела ради све по инстинкту, док је у заједници, а не по својој вољи. Ако се и код које животиње може видјети инстинкат, онда се може видјети без сваке сумње код пчела. Да је Бихнер изучио добро живот пчелињи (као што није), онда не би смио избрисати инстинкат из својега рјечника.

Напошљетку морам споменути да се толико и не чудим Бихнеру, који није био стручњак о инсектима, али се чудим Др. Витусу Граберу, професору Зоологије у Универзитету у Черновицама, који је написао врло лијепо три књиге о инсектима и који је у томе стручњак, па је ипак пишући о пчели толико се пута спотакао да нас оно што је написао о пчели не задовољава.

Нас би далеко одвело, кад бисмо и о Граберовој књизи говорили и то о оном одсјеку, гдје се говори о пчели, а није нам ни намјера овдје да критикујемо поједина дјела, која су писана о пчели, али ћемо ипак овдје од чуда навести само једно мјесто из Граберове књиге, гдје се говори о пчели. Грабер говори шта бива, кад се врати матица са својега спаривања овако:

„Одмах послије оплођења матица улети у кошницу, гдје јој се поклоне све пчеле. Трутови се пак врате од чести у дефективном стању, многи и без крила, те их сад пчеле као некорисне чланове државе изгоне и потуку зацијело на заповијест краљице (матице), јер у безмацима не изгањају трутове из кошнице“.

Не чудим се Бихнеру, што је погрјешно писао о пчели, али се чудим Витусу Граберу, који је стручњак,

да је могао избацити овако што о пчели, на што се човјек може само насмијати. Нити зна Грабер какви се враћају трутови с оплођења матице, да ли одрпани или издрпани, нити говори истине да на заповијест матичину послије њезина оплођења пчеле потуку трутове. Шта бива са трутовима и како бива послије оплођавања матица, казано је напријед и казано је у одсјеку гдје се говори о инстинкту у пчела. Из овога се, што смо навели из књиге Грабера, види да се и из његова лексикона брише инстинкат. То ће бити доста да се види, да би научници природњаци требали боље да пазе каква ће дјела пчеларска употријебити кад пишу о пчели. Кад се о чему пише, треба бити добро познат и са цијелом литературом о ономе, о чему се пише. А од природњака иште се да се и практички упознао с оном животињицом, о којој пише. Ми видимо да је то Бихнеру, а доста и Витусу Граберу недостајало. Ми мислимо овдје њихово знање само о пчели.

* * *

Из свега досада реченога о пчели излази ово: Пчела, док је у заједници у кошници, ради све послове по инстинкту. Инстинкат изгони пчелу и из кошнице на пашу, а кад се већ одвојила од заједнице своје, кад је излетјела напоље на пашу, онда је воде њена чула, памћење, сјећање, искуство. Дакле осим инстинкта има и интелигенције у пчела.

Карловци.

Јован Живановић.

ГОРЊИ ИБАР СРЕДЊЕГА ВЕКА

или

САДАШЊА СРЕДЊО-ИБАРСКА ДОЛИНА С ПОДГОРИНОМ ЈУЖНОГА КОПАОНИКА

историско-географска разматрања

од

АВР. Н. ПОПОВИЋА

Онај простор земљишта, што се стере од наше границе на Јарињу, па идући на југ долином Ибра до ушћа Ситнице и околина звечанских, обухватајући обе стране Иброве до планинских била која му луче многе веће и мање притоке — спада још и данас у ред најнепознатијих крајева српских.

Средином XII столећа овај крај беше поприште и главно војиште, на коме се решаваше значајно питање о историјској будућности до тада још млада и политички неразвијена племена српског. Звечан, по нашим старим споменицима најјужнија утврђена тачка „Горњег Ибра", и њему надомаку „Пантино", беше тада позорница крвава ограња, из којега 1169. године излази Стеван Немања као победилац. У то доба, а и после тога, ибарска долина истиче се јако и постаје непосредним средиштем српско-војничких операција, одакле је победилац на Пантину почео концентрички ширити међе до тада још малене и незнатне српске државице. Али неумитна судбина историјског развоја, после Немањића, досудила је овом крају — колевци њиховој, да постане још за жива деспота Ђурђа Бранковића пленом османске најезде, те да у њему, кроз

неколико деценија, поруши све оно што се за Немањића и њихове државе више од два века подизало и развијало. Најездом турском порушено је све што се до тада зидало тако, да ни камен на камену не остаде. Коначним освојењем њиховим измениће се дотадашњи центри и путови, а стари „краљевски пут“ уз ибарску долину зарасте густом травом и шипрагом. Под новим господарима на место старога и познатога града Звечана подиже се нова паланка — Митровица, до тада непознато местанце, познато једино може бити са цркве „Светаго Д'митрија под Звечанємь“. А циновска пирамида и на врху њеном тврде куле и градски зидови старога Звечана остадоше пусти да пркосе зубу времена, и да се одржавају шапатом у успомени околине и мимопролазника путника, јер су им и нехотично мамили поглед, а многима и уздах; али унутрашњост ибарске долине, заклоњена планинама и кланцима од погледа путника, постаде „terra incognita“. То је данас предео забачен и одвојен од главних путова; крај кроз који једва ако је — периферијом или највише тетивом његовом — у минулом веку прошло неколико образованих и учених људи, те отуда и непознат. Међу тим, у овоме данас тако запустелом и непознатом крају, има врло много историјских остатака; има небројено и непознатих рушевина од градова, цркава, самокова и других људских творевина, који немо причају о некадашњој живости, насељености и култури овога краја. Али зуб времена и ту је учинио своје, и изгладио сваки спомен времену и људма, који су у њему некада живели и делали. Нема много ни народних — ма и тамних — традиција које би ма шта причале о личностима из давне прошлости овога краја. Јамачно таквих је традиција било, али су их бурни догађаји познијих векова потисли и мало по мало сасвим избрисали из народне свести. Но, и ако народно памћење није нам сачувало имена личности и време знаменитих догађаја који се на овоме земљишту одигграваху, ипак оно нам је очувало имена топографска, која су остала потпуно непромењена од најстаријих времена до данас. Па помоћу онога што се одржало у народној свести, и помоћу писаних споменика који су до

наших дана сачувани — покушаћемо да овде расветлимо и изнесемо неколико историјских мена, кроз које је пролазио овај данас тако запуштени а некада врло живи и насељени крај.

I.

Сама природа земљишта конфигурацијом својом утицала је да судбина средњо-ибарске долине буде, још од досељења Срба на Балканско Полуострво, нераздвојна са судбином Рашке. „Тај предео — вели Новаковић — средњега Ибра, Ситнице и Лима с околним крајевима ради средишта у Раси (сада Новом Пазару) прозвао се за рана рашком земљом, Рашком, која је последња обухватала у се управо границе долине и падина реке Рашке“.[1] У IX веку, за владе Властимира и његових наследника, ибарска долина не само што беше саставни део Рашке или Србије, него беше и главно поприште, где наши предци укрштаваху оружје с Бугарима и бранаху своју дотадашњу независност и слободу.[2] Борба, која се тада започела између Срба и Бугара, и која је трајала око три године, па се најпосле свршила погибијом Бугара, вођена је, без сумње, у оном планинском пределу који чини десну водопађу средњега Ибра. Успомена у народу на ову борбу и бугарску погибију, рекао бих, очувала се до наших дана и везана је у два топографска имена — „Бугарска Река“ (десни крак реке Седраве) и „Бугарина“ (место више Солила код Црешњице). Има и село Бугарће у Ибру, али је оно по традицијама новога порекла. Њега су засновали радници из Македоније за владе Турака. Занимљива су још имена: „Бојетинска Река“ и „Бојетинац“ и „Бојиште“, која подсећају да је ту некада могло бити боја.

Шта се има разумевати под пределом Ибра исцрпно је о томе расправљао и расправио Ст. Новаковић, у својој студији: „Земљиште радње Немањине“, у Годишњици I, где на страни 175. вели: ...„да под

[1] Годишњица I стр. 167—8.

[2] Историја Српског Народа издање Српске Књижевне Задруге од Љ. Ковачевића и Ј. Јовановића стр. 38—39.

пределом Ибром ваља разумевати крај од околина Звечана (сад. Митровице) па до Мораве, с околином која припада у ближу област те долине с једним изузећем жупе Рашке“, а мало пре тога на страни 173. каже: „Име тога предела живело је тако рећи до наших дана“. У прилог овога његова тврђења додајем, да то име и данас живи у нашем народу онога краја. Но, предео Ибар, нарочито десна страна његова, у данашњем смислу узима се врло сужен, јер захвата најближа села у непосредној близини самога Ибра, а чим се почне пети уз жупне огранке планинске ка вододелници између Ибра, Топлице и Лаба настаје предео Копаоник, а на левој страни Рогозно.

Са ступањем Стевана Немање на позорницу историјску, настаје нова и најславнија епоха у историји српскога народа. Као најмлађи међу браћом својом Немања доби на управу источни део дедовине, на име пределе: Ибар, Топлицу, Расину и Реке. Сама појава његова у ове колико планинске толико жупне пределе баца више историјске светлости на поједина места и разгони дотадашњу таму која их толико векова скриваше. У овоме до тада једва познатом крају великом Немањи паде на ум величанствена мисао, мисао о уједињењу раскомаданих српских земаља. А жупни огранци Копаоника, са суседним својим долинама, постају ново средиште, одакле ђенијални Немања отпоче, после дуже припреме, изводити своју замисао. Имајући чврста ослонца и самом природом утврђене положаје на горостасноме Копаонику, а праћен љубављу и одушевљењем народним, које је умео задобити својом мудром управом, Немања успева брзо у свом великом предузећу; побеђује коначно браћу на Пантину и сâм узима у своје руке власт великога жупана 1169. год. Ибар, Топлица, Расина и Реке, спојивши се јаче са Рашком, постају чврст стожер, око којега Немања и његови наследници привлаче и придружују остале делове раскомаданих српских земаља. Упоредо с напретком и проширењем Немањићске Србије, историја ових крајева постаје изворима обилнија, светлија и јаснија, који нам пружају драгоцени материјал за познавање његово.

Од свију наших писаних споменика, из доба славних Немањића, који су за познавање овога краја сачувани, по важности прво место заузима светостефанска хрисовуља коју је краљ Милутин дао најлепшој задужбини својој, манастиру Св. Стефана у Бањској. У њој се спомиње: „око 75 села и заселака, 8 катуна са више од 500 влашких (пастирских) породица, неколико планина и на годину сто спудова соли у Св. Срђу и двеста перпера у новцу у Брскову“.[1] Без села по Ситници и по Рашкој, по моме бројању, дао је краљ Милутин манастиру бањском, у Ибру око 30 села и два засеока споменута по имену и „црькв' Светаго Д'митрија под Звечанѥмь с'млиномь и с нивомь и с врьтомь“. Сва ова села, сем једнога, што се спомињу у хрисовуљи, постоје и данас у водопађи Ибра, те за то овде исписујемо њихова имена, јер она ће нам помоћи да разрешимо и објаснимо до сада прилично заплетено питање о томе: шта је онда а и доцније спадало у област Горњега Ибра?

По хрисовуљи помињу се редом ова села: Бан'ска, Ваальчь, Жрьновница, Брѣст'ница, Баньѥ Полѥ, Корили (и с заселицми), Бырово, село Ѥл'шаница (данас Г. и Д. Јошаница), Гиѣждани, Гльбока (данас Дубока), Ѥлшевникь (Јошевик), Каменица и Војимислиѣе (као међа поменутих села) — сва на левој страни Ибра, а насељена су и данас Србима. Рударие, Быстрица, Влахини, Шрлховош (данас Орахово близу манастира Соколице), Трѣб'ча, Копорики (са два засеља), Граничане, Дьбрьсава (Добрава), Сел'чаница, Копоутово, Болѥтилно (Бољетин) и Борчане (поменуто у међама Сочанице) — сва на десној страни реке Ибра. Село у Ибру попа Срђа Трѣскав'ць треба тражити негде од Јарића на север.

Свако од ових села има обележене међе, те се из хрисовуље јасно види, докле се је онда простирало, како и какве је промене, после тога, претрпело. Не само имена села него и имена међа живе и данас у народу онога краја Интересантно је што се помињу нека места само као име међе, а сад су села. Ради

[1] Љ. Ковачевић у предговору к издању светостефанске хрисовуље. Споменик IV.

Новаковић Глас Академије Наука XXXII стр. 1[2].

тога каквих промена има код појединих села у међама и како су исте одређиване, узећемо најпре да разгледамо оно што се у хрисовуљи каже за међе: Копорића, Граничана, Добраве и Сочанице, јер су та села близу једно до другога, те су се граничила. На другој страни поменуте хрисовуље вели се: „А се меіѥ копорикѥмь з'долганы: оу бѣлыи потокь: оу рьть конь Милотина потока, и по дѣлоу су кот'це. Оу Шблик оу модры мѣль. Конь модрога мѣла оу црквице, и ѿт црьквицьь оу барань".

Бели Поток до 1878. године беше тромеђа између села Забрђа, Трикоса и Кијевчића. Истина, ова села не помињу се у хрисовуљи, али спомиње се у међама Копорића засеље Дољане, чије име ни до данас није нишчезло са свим, јер се очувало у двема махалама у Кијевчићу на име „Долови"[1] и „Коњски До",[1] а на место засеља Дољана развило се доцније ново село Кијевчиће. Северо-западно од Белога Потока, идући ка селу Улију има „Милетин Поток" који се непосредно улива у Ибар, а то је таман Милотин Поток краља Милутина. Одатле по „дѣлоу" ишла је међа у Кот'це, данас Кôцӣ врло познато место што су ту обично седели Цигани — ковачи, јер беше на средокраћи више села. Облик је брдо према селу Копорићу са западне стране, а Модро Мело село на северо-западу од Копорића. До 1877. год. имало је свега три куће, а те године деобом постадоше још три, те беше свега шест. У селу Црешњици, где је сада гробље, има место „Црквине", а ту су без сумње биле црквице које помиње краљ Милутин. Одатле је међа ишла у заселак Боран. То су међе с југо-западне и северне стране, а с јужне и источне или северо-источне види се из хрисовуље, да су биле исте међе које се помињу као међе Граничана.

А се мегѥ граничамь оу Шбрамов'скоу главоу гдѣ пристаіе чрвнинов' потокь оу доброуницоу, конь доброунице оу рьт' сь р'та оу висилаѥ ѿт висилаза оу баню. ѿт баніѥ конь лисичих ров'ниі оуз рьть оу врьхь копо-

[1] Јованчић из „Долова" имао је одиву од Протића из Которића: а из „Коњскога Дола" био је Лаза Кереља који је сада насељен у Барбатовцу срез прокупачки, и још је жив.

рит'ске планине, шт врьха планине по дѣлоу до поути. Шт поути оу барань, и барань заселиѥ сь всѣми мегами. „Шбрамов'ска Глава“ која се помиње као међа Граничану, држим, да се је очувала у имену једнога извора који се данас зове „Обрановац“. „Чрнинов Поток' сада Црниловица или Црниловац — поток који се слива од Граничана ка Кијевчићу и данас је донекле међа између та два села. „Доброуницом“ звала се река која долази од Копорића и протиче кроз Кијевчиће, примајући с леве стране, поток црниловачки, који се улива у реку ниже црквине у Кијевчићу; испод кућа Шиниповићских. Река је изгубила своје име, те се данас зове по имену сêлâ кроз која пролази;[1] али, рекао бих, да њено име није сасвим пропало, него је пренето доцније и везано за име места с нешто измењеним обликом. „Добрьице“ зове се једна ливада с потоком недалеко од реке и Црниловице. Од Добрунице настаје међа између Граничана и Копорића, а ишла је с леве стране реке упоредо с међама од Милотина Потока до Коца. „Рт“ постојао је до 1878. год. према Ступу, недалеко од Коца, а „Висилазу“ биће последњега трага у „Лазинама“ док „баиѥ“ нема никако у томе правцу. За „Бању“ може се нагађати од прилике где је била. У селу Заврати, које у оно доба није било село него је земљиште припадало Копорићу и Граничану, има једно место звано „Сланиште“, на које управо и хрисовуља и природа самога земљишта упућује на то, да је ту некада могла бити „Бања“, јер и данас има туда кижа и пиштољина, које су, без сумње, доцније засуте.[2] Од „Бање“ међа је прелазила преко Лисичих Равни уз Рт у врх копоричке планине. Лисича Раван зове се један повиши плато јужно од Ћићавице с језером у средини, према данашњој Заврати, а ту је била међа до 1865. год. између Копорића и Заврата. Од врха ко-

[1] На аустријској ђенералштабној карти па и нашој стоји забележено „Лепосавица“, али то је узето произвољно и ничим неоправдано. Узето је по последњем селу кроз које протиче, јер се одмах испод Лепосавића улива у Ибар.

[2] Тодор Јоцић, из Заврате, који је претурио преко 80 година старости и Милентија — Мица — Мијаиловић, око својих 45—50 година, причају да су као младићи чували козе, и да су им козе свагда трчале на оно „Сланиште“ и ту лизале камење по једној баруштини. Околина је тога места врло романтична и обрасла старом дреновином, а у близини има развалина од старе цркве, и ако није било села као што напред поменусмо.

порићке планине међа је ишла вододелницом (по дѣлоу) до пута и од пута у Баран — „и барань заселиѥ сь всѣми мегими“ вели се у хрисовуљи. Другога пута није било нити је могло бити до онога јединога, што и данас води од Врела преко Пресла и Јоцине Ливаде, па, саставши се на Металици с оним, што долази од Локвице и Кочетине, иде преко „Станкова Гувна“ поред Лисца за Граничане и даље у Ибар. На жалост име засеља Барана није се очувало, а у хрисовуљи, и ако се помиње два пута, опет је доста нејасно, јер на Станкову Гувну има раскрсница путова. Из ње је само толико јасно: да је био негде на северу, истоку или северо-истоку од Копорића. Према томе Баран је могао бити или у садашњем селу Јелакцу, где је најприродније тражити га, или негде на северо-западу од њега, а у планинама на северо-истоку од Копорића, а на западу од Јелакца; али како се Јелакце при крају XIV века помиње као засебно место, где у међе и правине манастира бањског није дирано, то нам остаје, свакојако, да га тражимо негде на северу или северо-истоку од Копорића у планини, а на западу од Јелакца. И, доиста, у томе правцу имају два места, на којима се и данас познају трагови негдашњих насеља, па можемо позитивно рећи, да је на једном од њих морао бити заселак Баран, а на та места, и ако неодређено од Станкова Гувна, упућује нас и сама хрисовуља краља Милутина. То су садашња „Кућишта“ и „Барице“, прво данас на турској, а друго на нашој страни до саме границе.

На Барице не може се озбиљно ни мислити да је ту могло бити какво земљорадничко насеље, јер је то планина где једва ако би могао успевати овас и елда, то верујем, па и тврдим: *да су оне рушевине од кућа, које су се прилично сачувале између Беле Стене, Подјеле, Иванове Воде и Солила, биле старо засеље Баран, а то потврђује и само име „Кућишта“, камо нас упућује и светостефанска хрисовуља.* И у Белој Стени било је зидина од сеоских грађевина које су данас скоро све звравњене и преобраћене у њиве и ливаде, а камење од зидова извеђено и наслагано у гомиле — гротове; али за Белу Стену причају да је била насељена

крајем 18. века и у првој половини прошлог века.[1] Међутим име „Баран“ као да је, и пошто се расселило насеље, у међама својим живело до наших дана, до пре 25—30 година. Покојни Сибин Поповић, рођен у Копорићу, а умро у Г. Јошаници, окр. топличког, причао ми је о Барицама ово: „Наш пријатељ, пок. Недељко, из Црешњице, водио је дуго парницу око Барица. Једном, кад смо били још у Копорићу, беше дошао к нама на копак и у госте, и ту јадаше се у разговору противу својих парничара, како му отимљу земљу — имаће, и како су чак и име му променили: Ја га, вели, зовем „Баран, а они Барице“. Овога Недељка и сâм сам познавао, јер је умро после српско-турског рата, а слушао сам и од многих других о тој његовој парници. Даље Сибин ми причаше, а и сâм видео сам, да у Барицама на једном брежуљку има неколико давно копаних и заравњених места која сведоче да су ту биле некакве грађевине. Свакојако, ту је могао бити какав пастирски (влашки) катун који је доцније ишчезао, оставивши трага једино у „Власовима“, „Власићу“ и „Власичкој Реци“. Без сумње, онда су Барице биле у међама засеока Барана, јер су данас у међама Црешњице, а тако исто и Кућишта. Ну за Кућишта причају да су некада припадала Копорићу, па их је неки од Копорићана продао. И Црешњица је село новијега постанка, а земља црешничка по старини припадала је Штављанима, па су је ови продали садашњим Црешњичанима који су се, по причању Радосава Мијаиловића, доселили из Старога Колашина.

Интересантно је да се међе Копорићу с истока и северо-запада, према Јелакцу, Црешњици и Модром Долу, нису много измениле ни до године 1878., него су остале у главном исте, како их помиње светостеванска хрисовуља. Почевши од „Станкова Гувна“, преко Металице, по врх Карацинца, путем на Кочетину до Локвице, одатле на извориште Бабичке Реке, која се

[1] У Белој Стени седео је поп Богић, деда попа Миладина из Копорића, а сада из Тмаве. Поп Богић се је прво доселио из Стануловића у Белу Стену, ту је неко време живео, па се после преселио у село Копориће, где је и умро. У „Кућиштима“ биле су некада колибе штавске, у којима су неко време живели предци садашњих Црешњичана.

слива Црешњици, међа је ишла северном страном Боњедарице — путем кроз осоје на Гоч, Радежеву Бару, Иванову Воду до Кућишта, даље прелазила је испод Солила на вододелницу и њоме изнад Облика преко Рипе до Коца. Копорићани су пре 35—40 година куповином заузели већи део Врела и Рајчеве Горе, пренавши у водопађу Топлице, а до тога доба није било њихово. На против с југо-западне и јужне стране, према Кијевчићу и Граничану међе су сасвим измењене тако, да се данас за њих у народу не зна где су некада биле, а у границама њиховим образоваше се два нова села — Кијевчиће на земљишту старога засеља „Дољана“ и Заврата; а треће село као да беше у процесу развитка — Ступ, заселак од Кијевчића с две куће 1876. године. На овоме простору земљишта, који нам окружава светостеванска хрисовуља, био је и стари трг копорићски, о којем ће бити говора на другом месту. С те стране тромеђа је Копорићу, и ако на истој линији коју нам хрисовуља показује, помакнута много више на исток, и налази се више Коца, а испод Рипе на „Вавлазима“ западно од Кнежевца. Процес овога преображаја, у коме се је у место старога засеља „Дољана“ развило ново село Кијевчиће, извршен је врло рано, и сва је прилика да је то било у доба цара Уроша или у доба кнеза Лазара, или одмах по освојењу турском 1455. године. Несумњиво је старије име засеља „Дољана“ замењено знатним властеоским именом Кынєз'ць који се помиње као властелин у још нештампаној хрисовуљи цара Уроша од 15. јула 1363. године.[1] Да овако мислим, налазим врло јака основа у томе: што у народу нема никакве традиције о каквој заједници Копорића и Кијевчића, нити о њихову разграничавању, док о Заврати и њеном постанку има предање које каже да је заснована на земљишту копорићском и граничанском, а то нам, као што смо напред видели, потврђује и светостеванска хрисовуља. Предање о постанку Заврате није старије од 100—150 година.

---

[1] Кынєвьчь налазимо и међу именима људи што их цар Душан у Словињу даде пиргу хиландарском. Даничића Рјечник стр. 521.

Како то предање има пирега значаја за науку у опште о правном односају нашега народа под Турцима, у којем се јасно огледа обичајно право нашега народа још из доба старе српске државе, а о коме Ст. Новаковић, у Гласу XXIV („село из дела народ и земља старе српске државе", под „враждом" стр. 88—102) говори — то ћемо га исписати од речи до речи онако како причају о томе стари Копорићани и Заврећани. „Заврата — причају они — постала је овако: Некада нађен је мртав некакав Циганин на данашњем „Циганском Гробу" и тај вис доби своје садашње име по Циганину који је ту сахрањен. Власт турска сазна за то, и хтела је да казни Копорићане за ово убијство, пошто они нису хтели или нису могли да покажу правога убицу. Копорићани пред влашћу не само што нису могли показати убицу него се одрекоше и земљишта, на коме је Циганин нађен мртав, и тврдили су да то није на њихову земљишту него на туђем. Али Турци ипак пресуде: да се за погинула Циганина плати прилична сума новаца,[1] коју они нису могли исплатити својом стоком. Тада нађе се један Србин из некога другог села и понуди се Турцима, да суму новаца исплати са 500 овнова, а да за то узме земљиште које је било у спору. Турци одобре то, а Копорићани, да би се спасли од беде невидовне, морали су му уступити и нешто од земље која није била спорна. И тако тај Србин, плативши нешто крвнине за Циганина, начини кућу и насели се у данашњој Заврати; али како није могао у одређеним роковима да исплати све, то је морао ту земљу продати неком Турчину из Новог Пазара, и он да исплати властима дуг, а онога Србина прими за свога „чифчију". Доцније прешла је ова земља као мираз у својину данашњим господарима из Вучитрна. Пре ових господара одређена је нова међа према Заврати, а земља је одузета сва од копорићске земље". Но и после тога било је спора између Копорићана и Заврећана, па је, најпосле, у времену од пре 40—50 година, изашла власт у лицу кадије који је узео још три најстарија Србина, те су они у присуству његову

[1] Отуда изрека: „Циганин је скупљи мртав, него ли жив".

пренели буси-камен,[1] и на тај начин окончали спор; али су Копорићани и тада изгубили нешто од своје земље".

И ово предање утврђује непромењивост и старину међа Копорићу на југо-истоку и слаже се таман с обележеним међама у хрисовуљи. „Цигански Гроб", по хрисовуљи, био је изван копорићских међа, јер пут је водио а и данас води — ближе врху него ли подножју — са западне стране овога виса; и ово ме још јаче утврђује у мишљењу о напред одређеном и обележеном месту старога засеља Барана. И Граничане је, као год и Копорићe, са северне и северо-западне стране изгубило нешто од онога земљишта што се помиње у међама по светостефанској хрисовуљи. Оно је данас по простору с те стране знатно стешњено. Један део његова земљишта припада Заврати, а други мањи Кијевчићу. Када је овај процес премеђавања извршен не зна се, нити има о томе каква трага у народном памћењу. С источне и јужне стране међе су Граничану до данас остале исте, а поменуте су у хрисовуљи као међе Добраве и Сочанице, чије су међе такође на више места данас друкчије.

А се мегѥ дьбрьхавѣ. ѿт Ибра оу прибой. оу дѣль оу вар'дишта. ѿт вар'дишть оу рав'ништа. ѿт рав'ништь оу велиі рьть. ѿт рьта оу градьч'ць. Из овога се види да су међе села Добраве поменуте само с две стране. Западно као природна граница међио је Ибар, а са севера и истока међе су ишле од Ибра оном косом која се степенасто и доста замршено спушта од Лисца (више Граничана) до самога Ибра. Коса је висока и пространа, а испуњује онај простор земљишта између Добравске и Копорићске или Лепосавске Реке. Занимљиво је да су се и овде имена међа до данас очувала и налазе се у једној правој линији до Равништа: Рав-

[1] Буси-камен (парче земље — бусена — и парче камена) носила су њих тројица од најстаријих Срба и то: старац Јевта из Јелакца (по коме се данас зове Јевтићска Махала у Јелакцу), други Ђорђе Јоцић из Заврате и трећи Недељко из Модрог Мела, а за њима ишао је кадија, бележио и побадао међе, па куда су они прошли, туда је остала међа између Копорића и Заврате, коју сам и ја запамтио. Ово премеђавање слаже се потпуно с одређивањем међа у нашој средњовековној држави и почетком прошлога века, о чему опширније види Новаковића у Гласу XXIV стр. 73—83.

ниште је плато обрастао густом, церовом шумом, а и данас је међа Граничану и Добрави, — само је нешто ближе Граничану. Одатле скретала је на југ преко „В. Рта“, пошто је пресекла Добравску Реку, хватала се Градьч'ць — данас Градиште, кршевита стрмен између села Лозна и Јаркова, и обрасла честом грабовом и церовом шумом. Овај „Градачац“ — данашње Градиште — у међама Добраве није био нити је могао бити каква сметња при пролазу низ Ибар,[1] нити има каквих остатака од грађевина или тврђаве. Градиште је на оној коси што се пружа од Јаћимовца преко Кнежева Брда ка Галичу.

Међе села Сочанице обележене су прво с југа и од Ибра ишле су на Оузринчоу — поток између Сочанице и Слатине; Соха данас „Соа“ — брдо, а коук'на — кућње — ливаде и поток који се слива у Борчанску Реку; туда су сада сочанске бачевине. Кућње је скоро на самој међи борчанској, те не треба га мешати са селом Кућњем на левој страни Ибра. „Бариковац“ је дубодолина са речицом између „Бугарске Реке“ и Г. Борчана. По Бариковцу находи се и данас у земљи лучевине, али борове шуме нема; „Бариковац“ не треба мешати с оним „Бариковцем“ више Тврђана. Западно међио је Ибар, а са севера од ушћа Добравске Реке међа је ишла косом (више северном страном њеном) између Добраве и Сочанице на Галич, данас вис спрам Сочанице, а некада и име града који се налазио на подножју ове косе, до Ибра, чије се развалине и данас познају, и зову се „Чивутаном“ или Трајановим Градом. Од Галича међа се је додиривала с „Градачцем“ — Градиштем (међа Добраве) и даље ишла на Лисац изнад Граничана; за тим скретала је на југо-исток, прелазећи преко Стржинске Реке на „Брезову Главу“, — данас Брезован више Лозна на линији идући Јаћимовим Катуништима или данашњем Јаћимовцу; одатле над Кознице оу планиноу. И Козница је планина, те овде несумњиво треба разумети планину Копривницу и Пилатовицу које су водомеђа између Ибра с једне, а Топлице и Лаба с друге стране.

[1] Види предговор у светостефанској хрисовуљи, од Љ. Ковачевића, стр. IX.

Из овога види се, да су међе Сочанице захватале врло велики простор, допирући до Копривнице, Пилатовице, Пролупљеника и Шаторице тако, да је цео слив Сочанске Реке био у границама њеним и нешто више. У изворном свом крају „Сочанска Река“ између Лозна и Борчана зове се „Бојетинска Река“. На овоме простору, у некадашњим међама Сочанице, налазимо још три села, не рачунајући Борчане, а то су: Лозно, Јарково и Мошинце, за која хрисовуља не зна, што значи да их тада није ни било. О постанку ових села немамо, на жалост, никаквих података; али за Лозно могло би се нагађати да се је развило доцније из оних „Јаћимових Катуништа“ што се помињу у хрисовуљи.[1] „Бојетинска Река“ данас припада Борчану.

Пошто смо овако прегледали старе и данашње међе Копорића, Граничана, Добраве и Сочанице, на реду би било да изближе разгледамо границе и осталих села, тим пре, што би њихове међе, када бисмо их могли потпуно васпоставити, нарочито с јужне стране, показале на том крају најтачније границе старе области или жупе Горњег Ибра. Мени је и овде донекле пошло за руком да васпоставим више главнијих тачака, којима су с те стране обележене међе у хрисовуљи. Тако међа је ишла изнад данашње Митровице од прилике на $1^1/_2$ сах. „како се стаю потоци на гуштавици“ — данас село Гушаве забележено на аустријској ђенералштабној карти јамачно погрешно, „и шт тоуд прѣко оу дѣль и по дѣлоу за видомирикѥ — село недалеко од Звечана (има га на карти), за тим у мед'ны потокь“ и „оу голо брьдо“ — обоје су и сада међа између Колашина и митровачке нахије; додирујући међе Кошутова (има га на карти) излазило је на „бѣле водице“ — данас Беле Воде, од којих настаје Дреница; „кь господинѣ црькви“ — има више црквина, те не знам која је од њих. „Обрадов брод“ ишчезао је, а Градиште биће, по свој прилици, данашња Градина близу села Угљара; шраш'ць данас село Орашак у Колашину; по врьхоу оу греблѥ и шт гребль по дѣлоу шбр'хь воикова дола“ — данас Гребенова и Војиковиће близу једно до дру-

[1] Види Глас Академије Наука XXIV о постанку села.

гога. Гребенова и Војиковиће су у новопазарској нахији, а у близини њиховој има црквина недалеко од старога града Јелеча. Јамачно, по Спасовој цркви добио је своје име онај плато испод Јелеча, те се данас зове „Спасојевица“. Војимисличе је село у митровачкој нахији, а Шиповик планина, премда има и село Шипача; Прѣслонь — држим да ће бити — данашње Прѐсло на путу идући од Војимислића за Нови Пазар. Планиница село са црквином, тако исто и Капаљ од Колашина два сахата удаљено. Даље постоје и остале међе: Златни Камен, Лескова Вода — сада Лескова Глава, Паваштица, Добро Брдо итд.

Ове границе села Горњег Ибра какве нам светостефанска хрисовуља показује, можемо допунити из садашњег доба међама колашинским; и занимљиво је да се подударају тачно са старим међама које нам је обележио још краљ Милутин. Ако узмемо на ум списак села која данас припадају Колашину, онда ћемо видети да Колашин не почиње одмах од садашње Митровице него од прилике на $1^1/_2$—2 сахата, пошто се путује уз Ибар, долази се у прво колашинско село Угљаре. Крајња села од Колашина, која сада по административној турској подели не спадају у данашњу кнежину Колашина, али се ипак по природи самога земљишта и по мишљењу народа онога краја од старине рачунају и прибрајају у Колашин, јесу: Јагњеница (на аустријској ђенералштабној карти Јаглаг), Прелез, Кобиља Глава, Војимисличе, Врба, Кијевце и Зечевиће — сва скоро у једној линији идући Рогозну.[1] Кад упоредимо садашње међе ових села с онима напред што их показасмо, онда налазимо скоро исту линију коју мало пре обележисмо по светостефанској хрисовуљи. До овакога закључка само на основи других историјских података, дошао је и Ст. Новаковић у својој студији пре 24 године (види Годишњицу I страна 175—176).

И на десној страни Ибра, нарочито у сливу притоке му Бистрице, забележена имена старих међа очувана су готово сва до данас; али ја нисам имао мо-

[1] За списак села у Колашину и за многе податке и објашњења на овој страни дугујем највише захвалности г. проти Вукашлу Божовићу, кнезу колашинском и његову сину г. Григорију, сада свршеном студенту дух. академије.

гућности да их сва пронађем. Тако међа је шла „оу Быстрицоу за слав'ковоу коуштоу. Шт тоуд оуз рѣкоу Быстрицоу оу бьдиєве доле — највиши вис, на левој страни Бистрице, у данашњем пределу Шаљи, зове се Бадњевик, а на картама у опште забележен је погрешно Шал (1650 м.). Виса или брда Шаље нема, јер за такво име не знају ни Срби ни Арнаути у ономе крају. Шаљом зову се сва села, у којима Арнаути — Шаљани живе. „Како ракитовица под градиштем оу Быстрицоу оупада — Ракитовица данас Ракитница река јесте најјужнији крак Бистрице, а Градиште је брдо између Брзанца и Бугарске Реке. Растелишцом зову се данас ливаде сељаначке, а по њима има старих зидина од кућа и гробље; за Сашку Реку нисам могао сазнати, а Старе Руне налазе се негде на самој водомеђи између Борчана, Сељанца, Ржане и Маринца. *Лашки пут* биће, јамачно, онај што је водио од Трепче за Лаб и Врхлаб — Беласицу. Стублом зову се ливаде села Бара, ту су сада колибе Арнаутина Рецепа из Бара. Даље преко Шаље међа је ударала на Орахово (Ораово) и Линовицу — данас села близу манастира Соколице; Страшна Стена постоји и сада под тим именом, а Црноша зове се планина, на којој је мајдан воденичког камења, који је недалеко чувен по турској царевини због изврсне каквоће камења; има и заселак по арнаутском изговору Црнуш.

Најјужнији крај десне водопађе Горњега Ибра много је тежи, управо данас неприступачан, за истраживање старих међа оних села која помиње хрисовуља, а која сада припадају пределу Шаљи; тежи у толико што је у томе крају нестало српскога живља, а места његова заузели Арнаути — Шаљани, који су слабо општили са суседним местима, у којима су се Срби још одржали. Без сумње, на тој страни много је што шта измењено нашашћем нових досељеника; али су и овде имена села остала чисто српског изговора. Докле се је на левој страни Ибра одржао чист српски живаљ, дотле су се на десној, у данашњој Шаљи, угнездили Арнаути и продрли дубоко као клин на север, потискујући српски живаљ све северније ка Копаонику и Морави. Трепча, Кошутово, Бољетин и остала села у

Шаљи данас су чисто арнаутска; ма да у неколико села има и по гдекоја кућа српска. До 1878. године на овој страни беше најсеверније арнаутско село Церања, недалеко од Сочанице. После рата, када се Срби иселише у новоослобођене крајеве, они се помакоше још више на север, и заузеше српска напуштена села до саме наше границе.

И на овој страни именована села и њихове обележене међе у хрисовуљи јасно сведоче: *да се у Горњи Ибар рачунала цела данашња Шаља.* С истока и запада граница му је била водомеђа. Остаје нам још да видимо: докле се простираше на север? Ст. Новаковић у Годишњици I страна 174. вели: „*Тако је садашњи наш јошанички срез умножен делом старога Горњега Ибра, који је у наше границе ушао, мислим од предела реке Јошанице на више*“. Ну ово мишљење не може се данас усвојити као тачно, јер стоји очигледно у опреци са свима сада познатим историјским фактима која му се противе; и на основу тих факата ја држим да међа Горњег Ибра у средњем веку није допирала до Јошанице и њених предела, него је била негде јужније. Ево за то несумњивих доказа: За краља Милутина и архијепископа Никодима (око 1317—1320) била су два епископа за Ибар, један са седиштем у манастиру Св. Николе, у Кончулу[1] — данашња Никољача на левој обали Ибра, а други у манастиру бањском,[1] близу Звечана и Митровице. За звечанску (бањску) и кончулску епископију Ружичић Никанор у историји српске цркве стр. 266. каже да су постојале обе од 1300—1310. године. Па да ли би имало потребе да у једној епархији оба Ибра[2] седе у исто време два епископа? — Свакојако, то није могло бити нити је имало потребе за то, него је сваки седео у својој епархији. Када је, у то доба, по одласку у Св. Гору бањског епископа

[1] И. Руварац Гласник XLVII стр. 216. О кончулској епархији уверавамо се још из једнога записа на минеју за фебруар, који је штампан у Паризу, у Мартинова ћирилицом, а који је преписан и у својој другој књизи (стр. 235.) издао Дучић. Тај запис писао је српски калуђер Никодим у манастиру Кончулу храму св. Николе. Запис није старији од XIV или XV века вели Дучић.

[2] Даничића Рјечник из књижев. старина српских стр. 388. Monumenta LXXXIII у хрисовуљи жичкој; Споменик IV.

Данила, потоњег архијепископа Данила II, укинуо краљ Милутин бањску епископију, и власт њену пренео на рашког епископа, тада се изрично помиње област духовна у Горњем Ибру и епископ бањски, а о кончулском епископу ништа се не говори.[1] Према томе резиденција кончулскога епископа није била у области друге епархије, нити је била баш на самој међи епархије, а могла је бити на 1—3 сахата удаљена од друге области. У повељи студеничкој и жичкој нигде се не спомиње „доњи“ него само Ибар; за манастир кончулски каже се такође „и оу Иброу светаго Николоу“,[2] а сам краљ Милутин разликује већ и двојн „Село оу иброу попа Срьгы Трѣскав'ць“ од осталих села која припадају Горњем Ибру. Тако исто и у повељи краља Стевана Дечанског, од 1327. г., вели се: „Приложи кра̑ство ми, прѣчтой стоуденичкой, село Ѥрипѥ на иброу“.[3] А ово је несумњив доказ да Јарање није спадало у Горњи Ибар, него је припадало „Ибру“ — те отуда излазило би да је оно било најјужнија тачка области Ибра, а од Јарања настајао је Горњи Ибар, у који спада још село Исево и Гувниште. То би била и данас природна граница између оба Ибра. Горњи Ибар с југа затварао је и бранио стари град Звечан, а у унутрашњости имао је некада утврђено средиште — град Галич, чије се развалине и сада добро познају у Сочаници, ма да их народ тамошњи зове данас двојако: „Трајановим градом“ и „Чивутаном“ — чивутским градом.[4]

Да је Јарање, доиста, било најјужнија тачка у Ибру, имамо једну драгоцену потврду из прве деценије XV века. Тако Стеван Лазаревић одузео је, због неверства, баштину Обраду Драгојловићу што имаше у Ибру и на њој цркву Св. Богородице са овим селима и засељима: селѡ Ки8кань, заселькь ми8 Чаѥтина; село Шипьчьнѡ, заселькь ми8 Новосели; селѡ Присѡпникь и

[1] А ѡбласть доухов'наа да ѥсть пѥпископоу раш'комоу по Иброу горнѥмоу. Споменик III стр. 9.

[2] Споменик III стр. 130.

[3] Аврамовић Описаний Древ. Србски стр. 41.

[4] О граду Галичу биће говора доцније.

ѕ храцахь три засельци.[1] Где је ова баштина била види се по селима: Шипачини, Чајетини, Новом Селу и Присојнику, која постоје и данас у општини рудничкој, срезу студеничком,[2] а находе се северно од линије која би се повукла са Сувога Рудишта на јаринској косу у Ибар. „Кѕкань“ не може се ни у ком случају узети да је то данашње село Кућње на левој страни Горњег Ибра, а Храцахь треба такође тражити у близини Чајетине и Присојника, дакле, на овој страни у међама данашње Краљевине. На против године 1395., у Новом Брду, монахиња Евгенија и њени синови кнез Стеван и Вук, поклањајући манастиру св. Пантелејмона, у Св. Гори, „копорики тргь сь єльшци... село Шстракіє..., село Лѣшакь..., и село Стрьжине сь метохом и сь мегими“[3] не кажу да је у Ибру, јер се сва ова села находе данас на земљишту јужно од напред поменуте линије, ма да је Остраћа на домак саме линије, а Лешак у непосредној долини Горњег Ибра или данашње средњоибарске долине. Повељу ову монахиње Евгеније и деспота Стевана од године 1395. потврдио је и деспот Ђурађ Бранковић истом манастиру око 1430. године.[4] Према овим савременим историјским сведочанствима јасно је да се је првих деценија, после косовске катастрофе, разликовала област Горњег Ибра од области Ибра. И ово разликовање остало је непромењено све докле нису оба Ибра утонула у море османске најезде. Тек после освојења турскога настале су патње и неволје народне; дошле су пометње услед честога сељакања народнога из једнога места у друго, тражећи заштите и олакшице у јачих а бољих господара — Турака. Ово сељакање из једнога села у друго било је и у 19. веку. Отуда у борби и бризи за опстанком заборављало се на традиције, заборавило и на међе некадашње области Горњег Ибра, те у почетку прошлога века није већ било свакоме јасно шта је управо спадало у Горњи Ибар, а шта у Ибар. Вук Караџић

[1] Monum. ser. стр. 568. — Аврамовић Опис. Древ. Српски у Св Гори бр. 18. Љ. Ковачевић Отаџбина св. 14. стр. 262.
[2] Преглед села и заселака XII пук. окр. ком.
[3] Гласник 24. стр. 272.
[4] Гласник 24. стр. 286—287.

забележио је у својој Даници, за 1828. годину, села која су била у власти српској 1812. године, а која се данас налазе у оба Ибра; али има их неколико која су у водопађи Топлице, дакле, изван области оба Ибра, као: Блажево, Бозољин, Градац, Судимља и т. д.[1] А да ова села у XIV и XV веку нису припадала областима Ибра види се најочитије из сувремених споменика које смо напред споменули. Да је ова забелешка В. Караџића писана по причању и да су у њој забележена села из оба Ибра, те према томе нетачна, уверавамо се из шест Вуку сувремених и аутентичних писама рашких и призренских митрополита, која су издана у времену од 60 година, а која говоре сва о лешкој парохији и њеним селима. Нема сумње, црквени поглавари, као конзервативнији, чували су много више стару епархијску поделу (на тај начин и границе старих области), него ли што је то чинила нестална турска административна управа. Тако године 1791. новембра 27. митрополит рашки Јанићије запошио је Јована из Миоковића и дао му лешку парохију на трећину. Тек 1. фебруара 1816. утврђује попа Јована на истој нурији и именује ова села: Гумниште, Псево, Обади, Курење, Замадицу, Миоковиће, Црнатово, Лескову, Градиште, Бело Брдо, Јелење, Зрносек, Родељ и у Лешку цркву, (Градац, Блажево, Бозољин и т. д. у водопађи Топлице). Митрополит Захарије (дошао 1819. тако стоји на печату) 9. јула 1820. дао је у Новом Пазару исту парохију попа Јовану. Ну за нас је драгоцено писмо митрополита Ананија (1830.) писано 1. фебрара 1832. год. у Новом Пазару, дакле на четири године после Вукове објављене забелешке, а пре постављања државне границе између ондашње Кнежевине Србије и Турске. Овим писмом Ананије даје напред поменута села попа Јовану и изричио каже да су „во нахију горњи ибар“. И митрополит Игњатије (постао м. 1840.) у Новом Пазару 1843. г. јануара 12. пише: „во нахију Горњи Ибар благословеним свештеником и благородним кнезовима и кметовима“, да је дао попа Ђоку унуку пок. попа Јована напред поменута села, али нема Псева

[1] Милићевић Кнежевина Србија у примедби стр. 759—760.

и Гумништа, јер су тада већ била у границама Кнежевине Србије. Нема сумње ова писма рашких митрополита најверније су на овој страни сачувала границе старе области Горњег Ибра. И у деловодном протоколу Кара-Ђорђеву за 1812. и 1813. годину, № 773 и № 943 говори се о Горњем Ибру, те, јамачно, мисли се на границе које смо већ утврдили аутентичним писмима рашко-призренских митрополита.[1]

Али стара област Горњег Ибра по сведоџбама савремених споменика средином XIV и почетком XV века била је подвојена на три дела. Југо-источни део са средиштем у Трепчи припадаше Бранковићима, југо-западни са Звечаном имао је засебну управу, а само северни део, чије средиште није нам сада тачно познато, задржао је до данас име старе области.[2] Тако је било несумњиво за време међусобне борбе између куће синова кнеза Лазара и куће Вука Бранковића и његових наследника. Године 1395. и 1396. Копорићe[3] налазимо у држави кнеза Стевана Лазаревића, а године 1409. Дубровчани спомињу Трепчу „у области госпође Маре“.[4]

Граница између околине Трепче и Звечана био је Ибар, а између Трепче и северног дела била је несумњиво долина реке Бистрице, јер се и данас у народу онога краја узима да је граница између предела Шаље и предела Копаоника река Бистрица. У првом нашем устанку под Кара-Ђорђем Новаковић у Гласу XXXII стр. 40. узима по савременим сведочанствима да је Бистрица била граница нове српске државе. Ван сваке сумње, његово мишљење још јаче потврђује и ово народно причање о постављању границе између Кнежевине Србије и Турске под Милошем Обреновићем године 1833. Када је — причају — ударена граница плот између Турске и Србије, требала је граница да иде од Мерћеза на Младењику, одатле на Рудине иза Борчана, па Бистрицом у Ибар; али су то покварили и омели Турци из Новог Пазара, којима је највише

[1] Ова писма као и писмо мит. Партенија од 1. окт. 1851. г. сада су својина г. Јована Поповића, унука пок. попа Ђорђа, дугогодишњег писара општине блажевске, који сада живи у Претрешњи, срез прокупачки.

[2] Доказе о овоме навешћемо у III делу.

[3] Гласник 24. стр. 272. и 280.

[4] Notes et extraits pour servir A l'Histoire de croisades... N. Sorga.

припомогао неки Србин Кадијић из Белога Брда, чија се породица данас затрла услед проклетства народнога. Отуда граничари који су постављали границу, у место да иду на Рудине иза Борчана, отишли су обманом Кадијића на Суво Рудиште, на Копаонику. Због тога је овај крај од Сувога Рудишта до Рудина и од Ибра до Мерћеза и Младљике морао остати под Турцима.

* * *

Пошто смо овако прегледали међе појединих места и села, какве су забележене у светостефанској хрисовуљи из прве четврти XIV века, и пошто смо помоћу њих одредили ближе и тачније границе старе области Горњег Ибра, уочивши уједно и њихову разлику са садашњим стањем — на реду је да изближе размотримо и упознамо се са конфигурацијом земљишта те области. Но у даљем разматрању и расправљању овога питања узећемо у претрес само једну полутину и то десну водопађу Ибра, а другу половину — на левој страни — изоставићемо за сада до бољих прилика. Десну водопађу узимамо с тога, што је она неприступачнија за испитивање у данашњим приликама, те отуда мање и позната данас образованом свету.

Од ушћа Ситнице у Ибар, одакле Ибар почиње скретати правцем северу, јер је дотле текао на исток, настаје уска данас средњо-ибарска — а по нашим историјским изворима из XIV века Горњо-ибарска — долина. На неколико минута, пошто је Ибар скренуо на север, издиже се са западне стране, из саме обале речне, врло позната у нашој историји, висока пирамида коју од половине врха њена ресе остатци старога града Звечана. С источне стране, као крајњи огранци Копаоника, од Соколице и Шаље спуштају се такође до саме обале Ибра где-где блажи, а где-где врло стрми брегови и брежуљци, који се по висини такмиче с онима западним, и час приближавајући се један другоме често прикљеште корито речно, да се брзи Ибар једва између њих пробија, а час опет, удаљавајући се, остављају пред собом мања и питома поља. Западно од Звечана, преко Церовика од Војимислића до Бањске и

даље Шиповиком на запад, наставља се планина Рогозно, чији се огранци, идући на север, поред ибарске обале, негде ближе а негде даље од обале, ређају разноврсно са разним именима и још различитијим облицима и висином. С десне стране, према Звечану, кад се прође Лисичја Стена, спушта се прилично пространа блага и присојна стрмен, на којој је раштркано село Рударе и недалеко од њега — само нешто збијеније — на северу Грабовница. Северно од подножја Звечана долина се шири у дугачку, где-кад ширу а где врло сужену раван која прелази и на десну обалу. На овој страни су распоређена у једној линији села: Бугарићe, Рибарићe, а мало у десно и подаље од пута види се Влахиња. Од Бугарића долази се у Дреновац где имају старе дуварине од кућа. Минувши Дреновац и Рибарићe за неколико минута на север, ступа се у врло узану ибарску клисуру, којом води коњски пут изнад обале само неколико метара. Често, с пролећа и с јесени, надође Ибар после кише, те, испунивши корито своје, оплави и спере на неким местима и сâм пут. Стране су клисуре врло високе и пуне романтике. Местимице види се на њима само голо, суро камење, а местимице обрасле су дебелом гором и густом шумом, коју шарају чести пропланци, те је чине чаробнијом. Села се нигде не виде, нити има хоризонта, а над путником отворено је само безгранично плаветно небо. Клисура се нешто више рашири, кад се пређе река Бистрица, после Ситнице, највећа притока с десне стране, која долази од истока дубоко усеченим коритом; на ту одмах испод пута, на 8—10 метара, губи своје име на свагда у бистрим валима шумнога Ибра. Чим се пређе Бистрица, путник за часак губи испред ока ток Ибра, и пење се уз не много пришрту стрмен, док не изађе на један заравањ, на којој су неколико њива и ливада сељана из села Бистрице и Кошутова; села се не виде, јер је Кошутово далеко горе иза брда, а Бистрица повучена је више уз бистричку долину и заклоњена од пута. Прошавши заравањ неосетно се спустимо и приближимо обали Ибра, па не губећи га никако из вида, иде се даље шумовитом клисуром, док се најпосле не стигне до хана — Клисуре. Одатле се долина шири и

путник добија нешто хоризонта. Од „Хана“ кроз 15 минута стиже се на „Цераньску Реку“, од које настаје мало али равно Златиско Поље, а на њега се даље наставља Сочанско Поље. Ту је подневачка ибарска долина најширa; равница се нешто продужује и уз друге притоке Иброве, и уз Сочанску Реку до подножја онога огромнога брда, на чијој је каменитој стрмени стара сочанска црква. Од Цераньске Реке па до Камена и Јаринья Ибар тече отвореном, плодном и најширом долином својом, која је сутескама издвојена у поља појединих села. То је остатак старе области Горњег Ибра који је до данас задржао своје старо име.

Долина је од Митровице до Јаринья дугачка 40 до 45 километара или 8—9 сахати. На више места дуж Ибра познају се трагови старога или „краљскога“ пута. Осим Звечана има остатака од старих градова и то: у Сочаници стари град Галич, сада звани „Чивутан“ или „Чивутски Град“, а недалеко од њега на обали Ибра познаје се место где је био некада камени мост који је водио преко Ибра, јамачно, за стару Расу, данашњи Нови Пазар; има развалина звана „Градац“ између Тврђана и Улија; „Градина“ између Кајкова и Дрена подсећа такође на негдашњи град а и у Дрену познају се неке зидине од старих кућа. Тако исто и на планини — Камили распознају се добро зидине од негдашњих грађевина, о којима — осим оних у Сочаници — нема никаквих прича ни предања.

Данас ибарском долином води само коњски пут који су Турци за време српско-турског рата (1876—77) нешто поправљали, те са мало труда и трошка могао би се направити врло подесан пут за кола. Нема сумње, некада је овај пут био врло жив, јер се на више места познају дубоко усечени а паралелни трагови.

Стару горњо-ибарску долину са запада ограничавају огранци планине Рогозна, а с истока је од топличке и лапске долине омеђавају високе планине копаоничке, којима је некада водио рударски пут, чији се трагови на више места и данас познају. Испод Сувога Рудишта одваја се одмах, идући југо-истоку, венац планински, који се под именом: Влашке Равни, Туртелова, Стубице, Чира, Крста, Рајчеве Горе, Лок-

вице, Кочетине, Циганског Гроба, Пресла, Рапајловца и Копривнице пружа до Пилатовице, те чини водомеђу Ибра и Топлице. Од Пилатовице настаје рачвање у два крака, и онај јужни крак протеже се преко Пролуњеника, Шаторице, Ржане, Острог Копља, па, остављајући југу Гредеч, скреће преко Бајгоре на запад, те по данашњој Шаљи под именом Бадњевика, Црнога Врха или Мајдана и Соколице испуњује сав онај простор између Бистрице, Ибра и Ситнице. То је вододелница на исток Лабу, јужно Ситници, а на запад Ибру.

Са западне стране овога планинскога венца одвајају се, скоро упоредо, многи огранци који се рачвају врло замршено у мање косе, брегове и брежуљке па се спуштају степенасто, негде окомитијега а негде блажега нагиба, ка Ибру. Широка побиља ових повијараца и коса састављена су из степенастих висоравна, где-кад главичастих брегова, хумова, ртова и кликова, а између њих се провлаче узане долине с дубоко усеченим коритима река, око којих има мањих, равних и питомих поља. Стране су долина стрмените и високе, и где-кад тако се приближе једна другој да се река једва пробија узаном а кршевитом клисуром. Стране су често чудном игром природе изломљене и испресецане заравњима. Побиља, бйла коса и стране им обрасли су шумом, или су простране ливаде и њиве, или богати пашњаци за стоку; а има и таквих по којима се види само сури крш. На више места стране су изрешетане и дубоко избраздане вододеринама и јаругама. Од шумскога дрвећа има нешто бора и јеле, а највише је заступљена буква и цер. Цер је искључиво заступљен ближе Ибру, а буква водомеђом и по вишим висовима, бреговима и на побиљима коса. По голим, кршевитим странама успева једино руј, и где-где види се по који бусен траве.

Водомеђа је извориште свима рекама које се на овоме простору сливају у Ибар.

Реке су већином планинске, кратког тока и узана слива, те отуда мале и незнатне.

Највећа река међу притокама Горњег Ибра и једина са својим властитим именом јесте Бистрица. Она постаје од више мањих планинских речица и потока

који такође имају своја имена; али Бистрицу чине, управо, два главна крака и то: кад се прво „Ржана“ и „Бугарска Река“ састану, чине најпре Седраву која је врло кратког тока, а друга је Ракитница која долази од Бајгоре и Острог Копља, па се састаје са Седравом према Рудинама, недалеко ниже пута што води од Борчана и Брзанца за Шаљу—Трепчу. Од става Садраве и Ракитнице настаје Бистрица.

Церањска Река извире у селу Г. Борчану, па прима неколико потока који долазе од Руцманца и Брзанца. Церањска Река зове се и Дрежничком Реком.

Сочанска Река извире, близу извора Лаба, на западној страни Пролупљеника; прима неколике потоке јужно од Копривнице и тече донекле југо-западу, више клисуром него ли долином. У горњем току, између Лозна и Борчана, зове се „Бојетинска Река“, а при ушћу тога имена нема.

Добравска Река извире више села Јелакца, у Зеленој Гори, западно од Копривнице, а други крак стаче се јужно од Рапајловца чиј је најглавнији извор „Беле Воде“. Оба се крака састају у Јелакцу, испод Јевтићске махале, у Селишту, и одатле теку равним пољем, кроз ливаде, до Драговца, одакле настаје узана клисура која испод Мутивода прелази у тесну долину, у којој је и село Добрава.

Копорићска Река — стара Добруница — извире испод Циганског Гроба, у Карацинцу, и тече на запад, примајући с обе стране од Локвице и Санкове Горе више потока планинских. Испод села прима Власичку Реку која долази са севера. Од става обеју река скреће југо-западу, па се код Лепосавића улива у Ибар.

Стануловска или Тврђанска Река цеди се из баруштина у осоју западно од Локвице. Од извориштa па до Црешњице зове се „Бабичка Река“, а одатле по имену села кроз која протиче. Улива се код села Тврђана у Ибар.

Витановићска или Дренска Река стаче се из више потока од Стубице до Белога Брда.

Лешанска Река извире југо-западно од Сувога Рудишта, управо, испод села Вруца, код Симичишког Дела,

на месту званом „Беоце“. Извор јој је толико јак да се може назвати врелом.

Велики Поток — Остраћска Река — извире на Крстишту, протиче кроз Остраће и Жиголје, па се улива у Ибар.

По ширим и ужим долинама ових притока и њихових често окомитим странама, по брдима, чотовима и висоравнима налазе се расејана села од Ибра до водомеђе му саме. Села су доста честа, али су, до 1878. године, била бројем кућа невероватно мала. Број кућа у појединим селима варирао је од 2 до 65 али већином куће су биле задружне. Села су више разбијена и раштркана у махале, него што су збијена — премда има и збијених — а често у махали има само једна кућа са многим споредним стајама и вајатима око ње.

Села су дуж Ибра, која припадају митровачкој нахији, ова: Рударе, Грабовница, Бугарићe, Рибарићe, Слатина, Сочаница и Јарково; ново-пазарској нахији: Мошинце, Добрава, Лепосавићe, Трикосе, Забрђе, Улије, Тврђане (12 кућа и заселак му Рудиће 5 кућа), Костин Поток, Родељ, Зрносек, Крупчица, Мајдево, Кајково, Дреч, Мекинићe, Витановићe, Заманица, Миоковићe, Планиница, Јеленья, Обади, Лескова, Црнатово, Марушићe, Засеље, Лешак, Вруци, Остраћа, Жиголь, Симичиште и Камен; вучитрнској нахији припадали су: Бело Брдо, Стануловићe, Црепиьица (и заселак му Летина), Модро-Мело, Копорићe, Горња и Доња Заврата, Кијевчићe (заселак Ступ), Граничане, Јелакце, Драговац, Стржин, Лозно, Г. и Д. Борчане, Брзанце и Руцманце — свега 55 села и три засеока. Од ових села имало је највише кућа у Сочаници око 40 и Г. и Д. Борчану 95, а најмање село по броју кућа беше Стржин са две куће. Готово у свима овим селима имају развалине од старих цркава, али су одавно и толико порушене да им се за храм не зна, нити има каква предања о њима. Једино у Сочаници очувана је стара црква са храмом св. Јована-Главосече, када се је 29. августа сваке године купио сабор, но и она је подигнута на старим темељима, те нема никаква стара записа. У Граничану била је подигнута нова црква око 60. година прошлог века, недалеко од старих развалина и гробља; али је и она

1876. срушена до темеља. Ту је била неко време и основна школа. Сва су ова села до 1878. године била насељена чистим српским живљем, који је у простоти својој, будући одвојен од главних путова и додира с осталим крајевима, живео и одржавао стари — патријархални — начин живота све до наших дана.

Неће бити на одмет да на овом месту, нарочито ради целине, испишемо имена и оних села која се рачунају у данашњу Шаљу, коју су некада такође насељавали Срби; али их данас нема, јер су њихова места заузели и попунили Арнаути — Шаљани, од којих је овај крај — без сумње — и добио своје ново име. Тако Шаљи припадају ова села: Церања, Јошевик (3 куће арнаутске), Кошутово, Бистрица, Влахиња, Батајире, Овчаре, Ржана, Сељанце, Забрђе, Витушиће, Бајгора, Трепча, Мажиће, Рашане, Стари Трг, Засеља, Река, Гувниште, Трстена, Мељаница, Мађаре, Трлобуће, Баре, Караче, Жаже, Зјача, Бољетин, Тамниче, Лозиште, Липа, Орахово, Ново Село, Посома, Кичиће, Црнуш, Смрековница, Славковце, Лазови, Лисица, Ковачица, Весековац, Скровна, Прехтен, Шупковац. У Шаљу се рачунају — премда су насељена Србима — и Шљивовица, Мирача, Гојбуља, Слатина и остала села до Вучитрна.

Неколико су од напред поменутих села данас у међама Краљевине Србије, и то: половина Црешњице, Становиће, Јеленља, Планиница, Миоковиће, Заманица, Бело Брдо, Марушиће, Црнатово и Лескова.

Данас од староседелаца има нешто у Борчану, Сочаници, Слатини, Брзанцу, Рудманцу и Јелакцу (око 5 кућа), а остали су се 1878. године иселили у ново-ослобођени крај, у топлички округ. Народ беше чисти Србин, вере источно-православне, здрав, чедан, врло вредан и марљив; занимао се је подједнако и земљорадњом и сточарством, а живео је патријархалним животом. Од занатлија имало је вештих дрводеља, мутавџија и терзија, који се такође на дому занимаху земљорадњом и сточарством, јер од заната не би могли живети, пошто не пђаху далеко у печалбу. Осим земљанога посуђа и гвожђарије што су куповали, остало све што им је требало у кући и за кућу израђивали су сами укућани. Нарочито вредно је споменути да се је женскиње од-

ликовало у избору шара, плетењу чарапа, гајтана и китњастој изради женскога одела.

Куће су, изузевши арнаутске, у свима овим селима по спољашности једнолике, просте и покривене сламом а ретко кад шиндром. Изнутра су врло високе и простране; огњиште је на средини куће — само нешто ближе горњем крају, изнад кога беше таван од прућа и олепљен земљом или од шиндре. Обично при грађењу куће, у горњем крају где је огњиште, око којега се чељад окупља, подизан је зид с три стране у висини човечјега боја, па би се на њ настављали краћи рогови, док у доњем делу који је служио више за смештај коња и волова, рогови су били дугачки 12—15 држалица. По роговима прикуцаване су и утврђиване „латне“ дрвеним клиновима, а на ове услањало се прошће и споља оплетао плот, па би се покривало сламом. Ну код већих а богатијих задруга нису биле ретке куће од чатме и брвана, али су и оне покриване сламом, ретко где шиндром.

С десне стране од огњишта и ватре била је „пѐрда“ а на супротној нађве; нешто ниже од њих била су обично двоја врата — велика и мала, али било је кућа и с једним вратима. Ретко је било кућа с другим одељењима и преградама. Такво одељење звало се „Одвод“ и служило је за оставу кућевних потреба. Око куће биле су за свакога ожењенога задругара пжине или вајати за спавање, где се није никада ватра ложила. Сем тога било је још зграда као: амбар (обично од брвана) и кошеви за сместиште жита, за тим кошаре и наслон за стоку и кокошар за живину.*

* Напомена. У кући, у Копорићу, где сам ја рођен, поред куће с „Одводом“, било је још пет пжина. Три су биле од чатме, а две од брвана — брвњаче. Под брвњачом мојега оца, који је био домаћин куће, била је изба (подрум), а пред њом чардак од брвана и отворен. Задруга имала је око 30 душа у кући, а сада од те задруге има 8 кућа — издељених после 1876. г. Осим ових зграда око куће биле су још одвојене: бачевина лети за бачијање, на три места колибе у планини и око њих коморе, наслони и трла за стоку, где су зими становали чобани са стоком која — осим волова и товарних коња — није никада долазила у село. У Старом Копорићу била је колиба за јагњило и око ње четири кошаре. Ту је било и гувно.

II.

О рударству, рударским насељима и њиховим данашњим остатцима.

Копаоник, с највишим врхом својим Сувим Рудиштем (2140 м. над морем), пружајући се са севера на југ, од Мораве до Косова, у дужину преко 65 км., бејаше највећи рударски предео у целој српској држави средњега века. И ако, у овом пределу, није до данас било, нити је могло бити, правога систематског испитивања у геолошком погледу, ипак толико је познат: да га сви геолози — који о њему говоре — рачунају у најстарије копно Балканског Полуострва. А. Буе каже: „Шкриљасти пешчари Копаоника са својим сјенитичним порфирима припадају примарном или кристаластом терену. Кроз овај терен искуљале су ерупцијом огромне масе серпентина и трахита, те граде разноврсна брда и планине. На Ибру се путник мора чудити мешавини брегова серпетинских и трахитских, која траје од Митровице до долине Студенице“ [1] — вели учени А. Буе. И доиста, високе планине око извора Расине, Топлице, Јошанице, Лаба, Бистрице и других мањих притока Ибрових, чији се врхови и стране састоје из овако разних геолошких творевина — беху неисцрпни богаством сребра и гвожђа у овом рударском пределу.

Експлоатисање ових богатих рудника има два периода своја. Први период рударске радње датира се од Римљана, о чему сведоче многи остатци из њихова доба, као: развалине од топлика или бања код Јошанице, Новога Пазара и Бање између Преполца и Куршумлије.[2] Осим ових остатака, које наводи учени др. Јиречек у свом делу, ми ћемо поменути још нека места која се налазе на Копаонику као: Луковска — Бања, за тим остатци старе калдрме у Мрчу, које традиција народна везује за Римљане; даље у Сочаници „Самоков“ а близу њега и град „Трајанов“ или по познијем предању „Чивутан“ назван тако по каменом мосту који је ту негда водио преко Ибра за стару Расу, а чији се остатци и

[1] Геолошки Анали књ. III у преводу српском.
[2] Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien стр. 43.

данас добро познају; и најпосле помињемо једну чисто латинску реч „Рипа“ која се очувала све до наших дана. Рипом зове се врло каменито и окомито брдо западно од Копорића, чија јужна страна с „Врлетима“ чини узану клисуру Копорићске Реке.

Римско рударство развијало се је и напредовало све до поделе римске империје (375) и сеобе народа, и када се поче гасити и пропадати.[1] Но, и после тога, показивало је под тим именом знаке живота све до доласка словенских насељеника у ове крајеве, о чему сведочи и само име Копаоник.[2] Колико су се нови досељеници користили рударским искуством старих Римљана, о томе — на жалост — наши историјски извори муком муче. Али сам патријархални живот наших далеких предака, њихова децентрализација и поцепаност у више мањих државица, без јакога и сталнога центра — све то укупно говори негативно ма о каквој већој радњи и користи с те стране. И ако су наши предци познавали на томе пољу рад римских староседалаца, ипак нису могли поћи њиховим стопама кроз дуги низ година, нити су се умели користити богаством земаљскога блага које скриваше у себи овај планински крај, све до XIII века.

Други период рударства, заснован на старим траговима и поткопима римским, пада око средине XIII столећа, нарочито обележен доласком Саса, немачких рудара, из Ердеља у Србију. У овоме периоду, кроз цео XIV и прве половине XV века, развитак рударства по српским земљама достиже врхунац. У то доба српски и босански рудници, о којима се причаху читаве бајке, беху на гласу и познати целом свету. Француски доминиканац Буркард, који добро познаваше Балканско Полуострво у првој половини XIV века (1332) каже: „У Србији има сада пет рудника злата, и толико исто рудника сребра, где рудари непрестано раде. И осим тога има руда сребра помешаног са златом, који су заиста ту скоро нађени на многим другим и различитим местима“.[3] А Византинац Критовул (око 1454—55) вели:

---

[1] Геолошки Анали књ. III стр. 341.
[2] Јирачек у напред поменутом делу.
[3] Новаковић — Годишдишњица XIV, 32.

„Али што је најзнатније и нада све друге земље у Србији, то је што се у њој налази сребра и злата као воде у изворима, и што се на све стране копа златни песак, у коме је злата и сребра обилатијега, лепшега и бољега него што је индијско“.[1] Оволика хвала сувремених странаца, када рударство цветаше у Србији средњега века, јасно сведочи о многобројности и богаству српских рудника, у које спадају — без сумње — и сви рудници на Копаонику. И доиста, многобројни остатци рударских дубровачко-саских насеља по Копаонику, огромне масе шљакне и велики број порушених самокова, безбројна пропала — а на више места још добро очувана окна и поткопи — све то скупа потврђује данас жалосну али онда праву истину и живу слику поменутих странаца из онога доба. Па и наши многобројни сувремени споменици, који говоре о рударству и рудницима као по све обичној културној радњи онога доба, у које спадају многе владалачке наредбе, не изузевши ни сам законик цара Душана, то исто сведоче и тврде.

Гледајући на данашње остатке од развалина дубровачко-саских колонија, види се да је Копаоник, с обе стране планинског му бйла, имао врло густа рударска насеља, и да су бројем становништва била знатно велика. Пошавши, из ибарске долине, од данашњега малог сеоца — Плане, планинским венцем којим је онда водио знаменити рударски пут, а чији се трагови лепо и данас познају, наилазимо на читав низ некадашњих колонија које се недалеко једна од друге ређају овако: Ковачи, Ливађе, Запланина, Ђерекаре, Остраћа, Копориће, Врхлаб-Беласица и Трепча као најјужнија у овоме низу. Сем ових поменутих рударских насеља, ми на овоме простору наилазимо још на неколико места, у којима гомиле шљакне и трагови од грађевина негдашњих самокова очито сведоче да се и ту некада вадила и топила руда. Свакојако ту се некада пречишћало сребро и гвожђе, које је вађено по околним брдима и странама, па се одатле као пречишћено износило готово на тргове и продавало у напред поменутим местима.

[1] Новаковић — Годишњица III, 275. у напомени.

На северу, у данашњим међама Краљевине Србије и на југу наше области, одређена географска и топографска имена негдашњих саско-дубровачких насеља, као и њихова историјска судбина, у колико су је историјски споменици сачували, а коју су изнели и расветлили К. Јиречек и Ст. Новаковић у својим радовима, дају нам драгоцена материјала да тај прекинути ланац — од Сувога Рудишта до Трепче исправимо и допунимо уметањем нових беочуга, који су били познати али нетачни, те тако расветлимо и оно што је до сада било у густој тами незнања. Па, идући тако старим друмом рударским, којим се је некада проносило чисто сребро у полугама, не може нам се на ино, а да не свратимо за часак на горостасну пирамиду — ту круну свеколиког Копаоника — Суво Рудиште, те одатле не бацимо бар један поглед на све четири стране света. Колико се одатле отвара простран хоризонат који нам је пластично и онако дивно насликао неумрли Панчић у своме спису: „Копаоник и Његово Подгорје“. Како нам се на далеком видику брзо засену очи, гледајући разноврсне облике горостасних планина и дубоких долина, а између њих простране равнице и питома поља! На далеком северу, преко долине Западне Мораве, таласа се, врло знаменита из наше најновије историје, питома Шумадија с ниским и главичастим брежуљцима који — чини се — неосетно прелазе у моравску и далеко већу дунавску равницу. Управимо ли поглед преко огранака Рогозне на запад, видимо: црногорске, херцеговачке и босанске планине; окренемо ли се на исток: како нам дивно изгледа топличка и моравска долина, а преко њих горда Стара Планина и на северу од ње Озрен и Ртањ. Ако погледамо на југ, види се на далеком хоризонту — на оном месту где се чини да се небо са земљом састаје — горостасни Шар с највишим врхом својим Љуботеном који се виси над самим Косовом. Љуботен и гребени Шар-Планине прошарани су наизменично белим и модричастим платнима. Западно од Шар-Планине распознаје се увала старе и равне Метохије, а ближе нама види се Голеш и планина Чичавица, на којој — како вели народно предање — има седамдесет и седам цркава и три дрвета тамњанова,

која се не дају видети смртним људма. Косово се не види, јер га заклањају Соколица, Бадњевик, Бајгора и Ковачичке планине, али се на крају подневачке долине Горњег Ибра види горди Звечан. Овако пространи и отворен видик имали бисмо скоро на целом путу до Бајгоре близу Трепче, ну ми се за сад спуштамо са Сувога Рудишта право, на југо-запад, к Ибру. И, после два часа путовања, стижемо у мало село које нам се по свему чини — и ако је доста растрвљено — да нема више од двајестак кућа покривених чађавом сламом. Ако у путу запитамо првога на кога нађемо од његових садашњих становника за име села, он ће нам кратко одговорити — Остраћа.

Овако лаконски одговор нашега првога намерника чисто нас убезекне, јер ми тражимо по нашим забелешкама из старих споменика „Castel dito Ostrati“ с дубровачко-саском колонијом, или најмање тражимо из средњега века седиште католичкога пароха „in Ostraciam“, па шта налазимо? — Налазимо једно обично село од 25 кућа, чије су куће покривене чађавом сламом. Какво неочекивано изненађење!? Али ту нашу тренутну забуну прекида у мах поглед дуж остраћске речице која туда протиче, а дуж које се стере пространа, данас равна ливада, звана — Велика Ливада. По њој на неколико места једва се примећује како у реду стрче зидине старих грађевина. Пођимо, дакле, тамо и узгред запитајмо чича Вујадина: Шта он зна да нам прича из прошлости ових развалина? Одговор његов биће доста одмерен, али и врло кратак.

— Ту је, у старо време — прича чича Вујадин — била некака варош. И сад се под густим бусеном ливаде познаје калдрма која води средином оних зидина; али је већ толико зарасла травом да се једва распознаје, а зидине од кућа нешто више стрче изнад ситне ливадске траве. Оно је, у дну Велике Ливаде, црквина где недељом и празником идемо на молитву и палимо свећу, а испод црквине налази се јака чесма која је од некуда доведена чунцима. Црква је — види се — била више у земљи, а за храм се не зна, јер од како ми памтимо — а и наши стари — она је тако у развалинама. Место до црквине зове се „Улице“, а брдашце

према њима „Улички Брег“; овуда је пролазио и стари трговачки пут. Око црквине има старо гробље где се и данас познају крстови — биљеге, али је много веће оно гробље на оном брдашцу, код оних старих дубова на „Тутурици“. Идући одавде уз Велики Поток, који се стаче од Крстишта, имају такође на левој страни његовој неке закопине, а зову се „Кућишта“. — И то је све што могосмо докучити од старога Вујадина, коме је било 12 година када се први пут заграђивао плот (граница).

Но, када смо већ у Остраћи коју у 16 и 17 столећу спомињу толико путници у својим дневницима, а у којој у средњем веку беше седиште католичкога пароха, па без сумње ту је била и католичка црква — неће бити на одмет ако се за четврт часа спустимо низ остраћску речицу, до њена засеока — Жигоља или како га је Талијанац Катарин Зено 9 нов. 1550. г. забележио као засебно место и село Zugoli, у коме помиње богату кућу Костантинових синова са знатним привилегијама султановим, а које и други путници спомињу. На жалост, данас о тако знаменитој и богатој кући из 16 века нема ни помена, и ми ћемо сада прибележити оно што видимо и чујемо. И у Жигољу има стара црквина, у коју се улази низ неколико степеница, а зове се „Борјаница“. „У Жигољу — прича мој пријатељ Милун Жигољац — остало је проклетство и била је од вајкада једна кућа, па је тако и дан данас.“ Какво је то проклетство — нисам могао дознати. Источно од Борјанице преко Рована зову се Грчке Куће, а прича се да су туда били некада виногради — лозја. На брду жигољском званом „Кула“ има старо гробље, а идући одатле на исток ка селу Вруцима, близу брда Беоца, имају стара Аништа.

У Жигољу, које је недалеко од Ибра, и у Остраћи нема данас никаква трага о каквоме рударству, а то не помињу ни наши стари споменици. Остраћа и Жигоље имали су важности ради дубровачкога трговачког пута, и обоје служила је као згодна станица за одмор и преноћиште караванима који су туда пролазили из Ниша за Нови Пазар и обрнуто. Вујадин Проловић прича да су се ту у прошлом веку свагда кирџије одмарали,

на често и ноћивали. И у селу Вруцима има такође знаменитих остатака из наше старе прошлости. Близу врела — извора „Лешанске Реке“, код „Беоца“ брдо се зове „Округлица“, на коме има старо гробље, чији крстови сведоче да је из хришћанскога доба. Недалеко од Беоца, у реци налазе се „Кућетине Старе“, а до њих брдо звано „Гробље“. На сред села Врутака има чесма „Сулендар“ што значи да је доведена од некуда сулендарима или чуницима — земљаним цевима које ћемо наћи и у Копорићу.

Ако од Остраће пођемо на исток старим трговачко-дубровачким путем преко Белога Брда и Војетина, доћи ћемо на раније познату нам раскрсницу — Влашку Раван. Одатле могли бисмо се кроз неколико минута, преко била планинског, спустити у Запланину, да туда разгледамо остатке од негдашњих грађевина и потражимо места оних запуштених мина, у којима од 1490. и 1504. године бораве вечни санак многи рудници које поби снег и непогода.[1] Али за овај мах ми не мислимо тамо, него ћемо се држати десно такође познатога нам пута који води водомеђом до Рајчеве Горе, и ако бисмо могли још од Стубице скренути у десно, па низ „Борје“ и преко села Црешнице за Копорићe. Од Рајчеве Горе одваја се крак пута који иде десно кроз „Осоје“ за „Бабичку Реку“, па поред „Бугарине“ (Бугариновца) излази на Солила. Ту смо већ на међи гласовитога Копорића, одакле се на левој страни, преко једнога незнатнога потока, виде Кућишта, остатци од старога копорићског засеља — Барана. Ту је данас државна граница између Краљевине Србије и моћног цара османскога, за кога Арнаути знају само по чувењу да га има негде у Стамболу.

Од Солила спустићемо се неосетно поред Молитве и Ракића низ Литицу, и ето нас у равне Пођелије — најлепше ливаде копорићске кроз које протиче Власичка Река. Одавде можемо равним Лукама ка Дубу за село, а можемо и краћом путањом уз Росуље на Велики Крст. И после путовања од једног и по сахата

[1] K. Jireček Die Handelsstrassen und Bergwerke ... види напомену 140 стр. 45.

од Солила стигли смо већ на Крст, те као да смо и у самом селу које се одмах испод нас на 4—5 минута, види дуж десне стране Велике Реке. Застанимо овде, кад смо већ на Великом Крсту, и када се тако лепо види село, па пре него што се спустимо доле, и пре него ли се — преко Бојиће Њиве, Главице, Венца или Градине што нам спречавају хоризонат с југа — упутимо Старом Копорићу, да тамо тражимо остатке саско-дубровачког насеља, разгледајмо прво данашње село: шта некада беше, а шта сад има у њему? — Од 23 задружне српске куће, међу њима пет свештеничких, колико их беше године 1876., данас постоји у дужини око 500—600 метара само згариште и рушевине. Од Срба староседелаца сада, на жалост, нема ниједнога од заклетве; остало је иза њих само гробље и у њему многи покојници мили и драги; али и оно није онако како некада беше. Та, ено, на њему нема ни онога крста од дрвета — то једино видно обележје — по чему бих сада могао сазнати о мојој доброј, али незаборављеној мајци, да ту под њим вечни санак борави! Зуб времена или клети душманин и то је немилосрдно уништио!

Садашњи Копорићани то су досељеници, од пре 23 године, из Старога Колашина. И ако још српски говоре, ипак Србима се не зову. Они су — управо њихови стари — одавно и давно превернули вером, и ставили се у службу Мухамеду, те су сад „ак“ Турци; заборавише на име српско, и ако чувају још многе старе обичаје, па немилосрдно руше све оно што су затекли од своје браће по крви — Хришћана. Њихове данашње куће друкчијег су кроја и раштркане. А само неколико њих налазе се на месту пређашњих српских кућа.

За време староседелаца до 1878. године, као год и данашње село Копориће — чије смо међе и њихове промене из немањићскога и познијега доба напред обележили — није на истом месту ни старога села Копорића које спомиње светостефанска хрисовуља, ни на месту старога трга дубровачко-саског насеља. Од када се је овде поред реке населило, и ради којих узрока, за нас остаће потпуна тајна, а можда и за доцнија поколења. Зна се, по предању, само толико да је у

Карађорђево доба имало свега три куће, и да су све три биле на месту где је садашње село — у реци. Некако у то доба доселила се још једна кућа пореклом из Борчана, и ту купила земљу од староседелаца, те од ове четири намножаваньем и деобом постадоше и остале; али му староседеоци мало што знају из далеке прошлости. Истина, сваки зна за остатке старих рушевина и њихова места где се налазе; знају да се је ту копала некада и руда, али шта се у земљи под оним рушевинама скрива из прошлости — то је данас за све старе, живе Копорићане дубока тајна.

Да би кроз ту тајанственост наших старих сељака, а пре но што узмемо у помоћ „Књиге староставне", могли колико-толико прозрети — потребно је да разгледамо околину и потражимо место где је могло бити, или где је било старо село. И доиста, за нашу сврху ми се већ налазимо на згодном положају (В. Крсту), те не морамо дуго морити се и ићи. Скренемо ли одмах с пута за 5—10 метара истоку, попећемо се на малу висораван која је данас ледина, обрасла густом травом и бусеном, а кроз коју местимице избијају бокори коприве; али, и поред свега тога, јасно се распознају трагови основица од некадашњих грађевина. То је највиши, а у исто време и најсточнији крај некадашњег насеља; одатле идући на северо-запад ређају се такве рупчаге за читав километар. Пођимо, дакле венцем овога брега којим води пут низ Мали Крст ка Дубу (Гробљу Поповићском) и ставама река; али при томе држимо се више северне стране која се спушта ка Власичкој Реци. Сада су туда донекле њиве и ливаде, али се још познају рупчаге и неравнине од негдашњих зграда, које се спуштају до саме реке, а често се по њивама налазе остатци од црепа и посуђа. Кад се изађе из њива, идући гробљу, има известан простор који није обрађиван, те се по њему јасније распознају рушевине, а као да је ту до самих кућа било и старо гробље, јер се по земљи налазе мермерне плоче, од којих је на једној вештачки изрезана глава од срне. Брег се на тој страни заобљава, чије су стране врло припрте, и на тој стрмени, више пута за 3—4 метра, нађене су у земљи затрпане рушевине од старе цркве, које су прошлог века, за ми-

трополита Мелентија Грка, откопане и очишћене, па се у њима причешћивало о Цветима. Причају да је у сред цркве, приликом откопавања, нађен дебео али полутруо пањ од трешње. На жалост записа нема никаква, те само по овом пању може се судити да је одавно — вероватно још у првим данима по освојењу турском — порушена. Пред црквином има неколико старих дубова, а више њих је старо гробље. Од црквине до става Велике и Власичке Реке нема више од 40—50 метара. Стрмен брега не допире до става него ишчезава пре, те чини око 20 метара раван, на којој се налазе остатци од згуре или шљакне која је, по свој прилици, из 18 или најраније из 17 века.

Да ли је баш у овој цркви која је врло мала, служио 1424. године велелепне мисе Добрушко Лукојевић, парох дубровачки,[1] или се његова црква налазила на коме другом месту, а ова била наших далеких предака који су и онда исповедали православну веру — тешко је одлучити, пошто немамо за то аутентичних података!? Данас се за другу ближу црквину не зна до оне у Заврати и Модром Мелу. Ну ипак толико је несумњиво да Добрушко Лукојевић није био први католички парох у Копорићу, а без сумње ни последњи. Још у првој четврти XIV века, у једном папском акту налазимо у реду католичких парохија „in regno Servie“ и парохију „Coporich“, која се спомиње по реду између Јањева и Плане.[2] Ово је први писани споменик који нам даје основа за веровање: е је у Копорићу још тада била рударска радња врло развијена, јер католичких свештеника налазимо само у местима оним, у којима је било саско-дубровачких колонија.

На северу, од Дуба и црквине, с леве стране Власичке Реке, налази се неколико пространих рушевина од зграда, обраслих данас ливадом, а око њих простире се до обале речне огромна маса шљакне. — Ту је био несумњиво стари и велики самоков — ливница, у чијој се близини, идући уз „Планину“, налазе многобројна рударска окна. Ниже ових рујина на самом путу, који ту

[1] Јиречек Die Handelsstrassen und ... стр. 53. напомена 172.
[2] Јиречек ibid. стр. 48. напомена 155.

прелази преко реке, извире врло јак извор, па кад надође река, плави га и затрпа. Више овога самокова за 60—70 метара, по једном трњаку између осталих закопина, има четвороугаони зид који вири над земљом за 3—4 стопе. Одатле па до Великога Крста неће имати ни километар даљине. Западно од оба Крста и Дуба, преко реке, виси се небу под облаке нама већ добро познати Облик, чији изглед од севера затвара „Брдо“ а са запада „Рипа“. На Облику има данас нешто њива, али већи део обрастао је густом лесковом шумом, која је издељена у више степенастих парцела. Тај део Облика под шумом зове се данас Виноградиште, чије је име, јамачно остало од оних винограда, и ако не свију а оно бар једнога потеса њихова што помиње деспот Ђурађ Бранковић у својој повељи датој манастиру св. Пантелеимона, у Св. Гори, око 1430. године.[1] Судећи по оној густој и старој лесковини, као и по томе, што наши стари Копорићани у прошлом веку немађаху појма о каквом неговању винограда, рекао бих да је виноградарство у Копорићу напуштено још онда, када му је пропала политичка слобода. Остатака од винове лозе има и данас у Старом Копорићу, о чему биће речи доцније.

Ако се од Дуба и данашње црквине спустимо на пут који, на 10—15 метара пре него се удруже реке, пресеца источну реку, изашли смо већ на равну Рајну, и одатле путем поред Јелине Воде (баруштина) ето нас већ на Градину, одакле нам се отвара хоризонат на југ и југо-запад. Чим смо прешли Заградину, ми се већ налазимо на земљишту Старога Копорића, где имају две куће, а до његових старих зидина и закопина имамо да пређемо поток који иде од Барица, па преко Антине Ливаде и кроз стари забран долазимо на Равне Гробнице, које се данас граниче међом завратском; али ми смо раније видели да је земљиште по светостефанској хрисовуљи, било копорићско одавде још читав сахат на југ, па су Завраћани то од Копорићана отели помоћу Турака. Само име Гробнице казује нам шта је ту некада

[1] ... и ложнькь ѡ копорикь що сѹ давали светопочившомѹ господиноу и родитѣлю ми десиѡту Стефану, и ... Гласник 24. стр. 286.

било и од куда је име добило; али сада су туда њиве, а гробови су давно и давно прекопани и преорани, те данас — осим имена — нема никаква више знака од њих. Мртви се нису могли бранити, нити изјављивати негодовање противу варварства потомака својих, а живи беху толико неувиђавни, управо толико бездушни, па ради уде егзистенције своје прекопаше гробове далеких предака, те им избрисаше незнањем својим и то једино видно обележје, по коме бисмо их данас могли познати и споменути. Колика непажња, каква незахвалност позњијих нараштаја према сенима предака својих![1]

Од равних Гробница настаје не много пространо али пре равно него ли брежуљкасто поље које се простире до Великога Језера (сада засуто), Заграбља, преко Калоперове Воде и доле до Сечког Потока, па преко њега све уз ливаде и њиве до Завратског Брега и „Рајетина Гувна“ које се находи до самога пута, с десне стране, идући Г. Заврати и Граничану. Свуда су туда данас већином ливаде; али на једном делу имају необичне гомиле камења, које су већ одавно покривене белом маховином и ситним, густим бусеном ливадске траве, као и многа заравњена места и закопине — те подсећају да је ту некада било неко копорићско насеље, о чему најочигледније сведочи и само име — Старо Копориће.

Да ли је овде било старо село Копориће или стари копорићски трг који спомињу наши историјски извори XIV и XV века? — На ово питање без аутентичних доказа ја данас не умем тачно одговорити; али само толико позитивно могу рећи: да је једно од њих овде било несумњиво, а стари Копорићани, којих је данас већ мали број, причају и тврде *да је на овом месту била стара варош*, о којој не знају ништа више да кажу. Ну било једно или друго не мења ствар за нашу сврху, јер обоје нас интересује, — с тога приступимо ближе овим развалинама, па их разгледајмо, у каквом се стању данас налазе!

---

[1] Мој стриц Мија прича да је запамтио неколико гробова и да их је он раскопао, па ту је исковао једну велику гробну плочу која је одатле доцније однета у Граничане и употребљена за свету трапезу; али је и она пропала, јер је и граничанска црква данас порушена до темеља.

Од ових рушевина до цркване и оних развалина, што их напред показасмо, има од прилике 4—6 км.

На 10—15 метара, пошто се изађе из њива од Гробница, настају ливаде, и на њима се прво по једној једва приметној узвишици види камење од старих грађевина. Зидова над површином земље нема, те се не познају основи зграда; али, кад пођемо неколико корака, наилазимо на један земљани усек с обе стране од прилике за један а где-где и два метра нижи од површине осталога земљишта, који се протеже од истока из њива (тамо већ скоро изравњен) па иде средином ових развалина на југо-запад ка Сечком Потоку. Ширина је овог удубљена негде метар, а негде и више. Личи да је то била главна улица, па засута густим рушевинама, или је био какав канал, којим је протицала вода из Великог Језера. Ну ово последње има мање вероватноће. Данас је све то обрасло једноставним ситним и густим бусеном ливаде, те се не може разликовати шта је управо било, док се не би откопавало; а поток, који данас од Великог Језера тече, удаљен је одатле за 100—150 метара јужније. Идући правцем југо-западу, пошто се пређе пут што води преко ливада за Г. Заврату и Граничане, настаје блага стрмен, по којој се познају многобројније рупчаге од кућа; више идући западу, испод „Камена“ земљиште је стрменитије — такође са рупчагама — данас обрасло ниском растовом шумом која најпосле прелази у врло диван и млад забран. Године 1878. беше још посредини ових јама једна врло лепо очувана висока зидина од куће, која немаше ни крова ни дрвенарије. Ова зидина не види се с пута, јер се налази у малој удољини која се спушта од Камена ка Сечком Потоку. Ниже ове зидине, у самом углу што га чине поменути потоци, само место зове се „Рупе“, а нешто ниже од њих, у Сечком Потоку, Завраћани причају да има остатака шљакне које се ја не сећам, ма да сам туда пролазио.

То је био доњи и крајњи део насеља, а ми пођосмо од средине његове. Идући на исток, поред „Малога“ ка „Великом Језеру“, која су данас оба скоро засута, има такође неравнина и рупчага, те тај по природи равни простор земљишта чине управо брежуљкастим. Од пута,

више Гробница, налазе се такође закопине и заравњи, куда су данас већином њиве са ретким и старим забраном, а простиру се уз једну косу која се зове „Побрђе“. На овој страни нема зидова над површином земље, али се још познају заравњи где су биле некада грађевине. Од крајњих рушевина на југо-западу до крајњих закопина на северо-истоку има нешто више од два километра у дужину. Тако исто простирање је и у ширину прилично велико. Ако упоредимо ове развалине с онима у Беласици, онда нам се простор копорићског насеља показује куд и камо већи, те рекао бих да је некада ово насеље било многобројније од онога у Беласици. И по своме географском положају Копориће је ниже, жупније и питомије од Беласице, о чему најбоље сведоче остатци негдашњег виноградарства, где се још из средњега века очувала винова лоза, и ако у 18. и 19. веку није негована. Напред смо већ, говорећи о Облику, споменули Виноградиште, али на тој страни, осим имена тога, нема остатака од лозе, док у Старом Копорићу, 1878. год., имаше винове лозе на два места. У „Присоју“ надомак Гробница, на ивицама страна оне мале долине што се спушта на југ од Градине потоку који долази од Барица, била су два гумна близу једно према другом — оба Вукића Пантића. Код оба гумна било је по неколико чокота винове лозе, са којих сам некада сâм брао зрна; осим овога имало је у близини и неколико бокора рибизле. Ван сваке сумње, туда су били грозни виногради наших старих Копорићана, који су се простирали до Градине и преко пута ка Венцу и Главици.

Старо Копориће — заједно са свеколиким простором земљишта садашњега Копорића — препуно је остатцима од старих грађевина и закопина; али узалуд ћемо данас тражити на површини земље му ма каква писмена обележја која би нам објаснила прошлост његову, јер их нема. Ну, без сумње, има још много драгоцених споменика које и данас ревносно чува земља у утроби својој. Примера ради, а пре него што се упутимо оним још очуваним рударским окнима и порушеним минама, споменућемо остатке старога водовода и његове земљане а глеђосане цеви што их је поводањ пред рат 1876. г.

раскопао, а које моји старији савременици, идући од Крста уз Планину или уз Суленданре брижљиво поред пута и путем прибираху, те њима своје плотове и трмчанике украшаваху; али је и њих — на жалост — брзо нестало, јер их заједно с кућама, плотовима и трмчаницима прогута пламен пожара, ужегнут и потпириван душманима рода српског. Да ли су те цеви остатак још из римскога доба, или су из средњега века?! Ван сваке сумње, оне су спроводиле воду оном насељу око Крста и Дуба, јер се прича како је кроз те цеви спроведена вода из Сопота за цркву код Дуба, где је у Сопотима била и „сребрна решетка“, кроз коју је вода протицала у земљане цеви. Ове цеви наши стари звали су „суленданрима“, те свакојако по њима је назван и пут. И у Сопотима налажене су поједине цеви. Код Дуба до цркве причају да су нашли две гвоздене цеви — дуле — кроз које је некада бистра планинска вода шибала и свежила снагу наших далеких предака. Код првих рушевина имају доле у рекама два извора: један — Топлик — у Великој, а други — Ранац — у Власичкој Реци. Оба су скоро подједнако удаљена од Крста, али овај други нешто је ближи данашњој цркви код Дуба. У Старом Копорићу најближи је извор — Калоперова Вода и извор код Рупа.

Прегледавши овако летимично остатке негдашњих грађевина по Старом и садашњем Копорићу, на реду је да се упутимо сад оним путевима, путањама и данашњим козјим стазама, којима су негда весело ишли стари рудари — Саси, те разгртали и продирали дубоко у унутрашњост каменитих страна и високих брегова копорићских, тражећи у њима неисцрпна блага — сребра и гвожђа. Ако пођемо из Старог Копорића на исток, уз Побрђе, хоризонат с те стране затвара горостасна Ћићавица која својим шиљкастим врхом пара небо, а својим степенастим и жупним огранцима, рачвајући се у мање брегове који одвајају Старо Копорће од садашњега села и од Заврате. Али што је чини још интересантнијом, то је она мала, висока коритаста раван — Пудубраве — у самој рачви њеној, и две заравни — Мало и Велико Гувно на окомитој страни њеној. Од Гробница за два не пуна часа приртог и заморног

пута, ми смо већ на највишем врху њеном. Одатле шири нам се пространи поглед не само на оба Копорића и оближња села око њих, него на летњем сунчаном дану прелива се разноврсним бојама Рогозно са знаменитим градом Јелечем. И по Рогозну имају гомиле остатака шљакне, које очигледно подсећају да је и тамо некада напредовало рударство. Ну ми ћемо за сада наш поглед зауставити на самој Ћићавици, најпре на северној страни њеној, и проћи оним многим путањама „Великога“ и „Малога Брезја“, преко „Бара“ до „Гвозденици“ над данашњим селом; свуда туда има места која нас подсећају на стара рударска окна данас сасвим запушена. Али с јужне стране њене, према Лисцу, а надомак Лисичјих Равни, стоји још добро очувана тако звана „Мечија Рупа“ која није ништа друго до старо рударско окно. Од Ћићавице, идући даље на исток, за десетак минута стижемо на „Скрипу“ или ти „од врьхь копорит'ске планине“ коју спомиње још светостефанска хрисовуља. Испод нас простире се до Велике Реке окомита — густо буково осоје — Пањотина. Источно од Пањотине настаје Подгора и доста благога нагиба Синкова Гора која се протеже до Карацинца и Металице, с врло густом и младом буковом шумом. По потоцима и пропланцима њеним познају се такође старе закопине, а њене честе киже одликују се густо-црвеном бојом, па кад се удари штапом и растера оно црвенило, прелива се вода у масно црвенкасту боју.

И на Подгори, у оном углу реке и онога потока што се стаче испод Станкова Гувна, налази се огромна маса старе шљакне. Ту је, нема сумње, био други рударски самоков, чије се ваде још познају; али од грађевина нема никаква трага.

Кад од Подгоре, или још боље кад од Студенца пређемо Велику Реку, хватамо се оне стрмените и камените стране која се завршује највишом тачком Власићем, близу Локвице. На њему је данас турска караула која се на далеко бели. Испод Влазића, и још ниже испод Вратајаца, у Жутој Прлини налази се једно рударско окно још добро очувано. Одатле па испод Сувога Борја, по Раковцу и Пужару, око Лековите Воде

и по Гарнама[1] — све до Бољковца и Бољедарице имају, али се већ једва познају закопине од негдашњих рударских мина. Падају нарочито у очи запушена окна западно од Бољедарице, спуштајући се низ Крчевине ка извору хладном у Доловима. Туда су данас копорићске ливаде. Између Долова, Бежаније, Радежеве и Булине Баре простире се зада равна ливада — Трговиште — чије име подсећа на стари „копорики тргь“ и несумњиво рударско трговање рудама у Копорићу. Трговиште је удаљено од првих рујина најмање $1^1/_2$ до 2 сахата, а од Старога Копорића више од 3 часа. Близу је Кућиштима и надомак наше данашње државне границе. Трговиште је са својим суседним „Оманичем“ врло интересантно не само ради свога данашњег имена, него више ради остатака од негдашњих људских творевина, који се распознају око њега, те и невешту оку не могу остати неопажени. Има остатака од старе шљакне, а около ње и нешто даље од шљакишта познају се трагови од грађевина и ако су већ давно и давно порушене, те су данас покривене или ситним бусеном ливаде, или се изнад њих диже густа букова и лескова гора. Да ли се није некада на Трговишту трговало рудама сребрним и још неистопљеним, која се продавала у „кьблима“ (caldi di ryda)?[2] А да је у XIV веку, доиста, било трга у Копорићу за чисто сребро, ми имамо једно драгоцено сведочанство из године 1396., што нам га остави и тим овековечи своје име Никодим игуман са осталом братијом манастира св. Пантелеимона, у Св. Гори, који вели: „А оть копориского дохотька ѡсвень що ѥ оуреченно оу лоутроу давати да ни се оставлѧ всако годищ кѥ литрь, да ны стоѥ оу манастирѹ, да или ихь живи оустрѣбоую или мрьтви що ѹ рекѹ о томзи среброу госпоіѧ кура (кира) Єугєніѧ, и.... този да оучинимо“.[3] Ако овај историјски документат и она небројена порушена окна узмемо на ум, па све то

[1] У Гарнама био је влашки катун, о чему види Просветни Гласник св. за јуни 1903. године.

[2] Види Трговачки Центри и путови у средњем веку и за турско доба, од Ердељановића, стр. 116.

[3] Гласник 24, 280.

доведемо у загласност с оном „сребрном решетком“, о којој се толико векова усмено причало с колена на колено: онда тек можемо имати јасне контуре на досада заборављеној слици о некадашњем тргу копорићском. Па ипак и то је бледа и непотпуна слика која у нама буди многе реминисценције, али на читав низ постављених питања не даје никаква одговора.

С „Планине“ нарочито с Трговишта вратићемо се преко Лâзâ, поред Боже Главице, низ Игриште за село Копорићe. Но, кад смо већ на улазу шумовите Чуке, немојмо ићи оним утрвеним путем што води средином њеном низ Планину или Сулендаре ка селу, него скренимо мало у лево до ивице која нам заклања Врањевац и Велику Реку. И том ивицом Чуке водио је некада утрвен пут, али је сада зарастао травом и буковином, којим данас пролазе једино козе и козари. Чука је највиша тачка масивнога брда, чије се стране губе у долинама обеју река. Јужна окомита страна њена — Крш — састоји се из једноставног али издробљеног камена који се протеже до потока Врањевца, Велике Реке и крајњих кућа у селу. Чука је врхом својим прилично равна и пространа, спуштајући се према северу и западу доста благо. Површина равни што није покривена травом или шумом, застрта је више каменом него ли земљом, а обоје су боје жућкасте. Што је за нас најинтересантније површином њеном, ближе јужној ивици, познаје се читав низ запуштених рударских мина. Само место зове се „Рупе“ (код Рупа на Чуки). И по самој шуми и њеним пропланцима има такође небројених остатака од старих рударских мина.

Северо-западно, на самој ивици шуме налази се данас звана „Чкаља“ која није ништа друго до урезани у једноставну стену и потпуно сачувани рударски тамник који има правац север-југ. Данашња „Чкаља“, као и остала рударска окна по Чуки, била је најближа самокову који смо напред у Власичкој Реци споменули. „Чкаљу“ и данас памте добро сви старији Копорићани, јер су године 1876., бежећи испред мача и угарка арнаутског, њој поверили на сахрану зву покретност своју од губера и скупоценога руха до последњег обојка; али су Арнаути то пронашли, па читаву недељу дана

делили и разносили својим кућама. Ту је било прикве-них књига и хаљина — речју све оно што су Копорићани сами текли деценијама и што су наслеђивали од својих старих.

Отвор „Чкаље“ находи се у врху једне удољине, по којој су на неколико места наслагани гротови камења, а сам улаз у рударско окно, оброњавањем земље, тако је стешњен да се једва побаучке може ући; напротив, кад се већ уђе, има висину боја човечјег, а ширином њеном — да се изразим хиперболичним речима данас већ пок. чича Милисава — могла би се мимоићи двоја кола. Унутрашњост сама још је занимљивија — једно што је хоризонтално усечена кроз једноставну стену, по којој се добро познају некадашњи удари длета рударског, а друго што је потпуно сува, и што има више мањих побочних ходника. Дубина односно дужина њена није ми позната, јер ниједан од садашњих живих сељака — Копорићана није се усуђивао да јој потражи краја, ма да су многи покушавали. И са̂м сам једном са својим вршњацима учинио једанпут јуначки покушај, и не знајући зашто; али од 10—15 метара не смедосмо даље ни корака. Густа помрчина декуражирала је нас, и ми се вратисмо натраг.

И овако летимичан преглед копорићских брда и долова, по којима се данас познају толики остатци старих рударских мина, даје нам довољно сведочанства колико је било разгранато рударство средњега века у Копорићу. А оне простране рушевине од негдашњих грађевина и самокова, као и остатци старога водовода, очито тврде: да је у Копорићу дубровачко-саска колонија била многобројнија, него што се то може извести по писаним споменицима који су нам данас познати.

Ну област рударских мина и поткопа саско-дубровачких факторија, у Копорићу, захватала је много већи простор него што га напред показасмо и описасмо. Остатци ливнице и шљакне у Црешњици, а нарочито огромне гомиле згуре и рушевине од самокова у Јелакцу, дају несумњива доказа за то. У Црешњици и Копорићу (на ставама река), како казује народно предање, самокови су радили, за Турака, до пред крај 18. столећа. По тој традицији црешњички самоков — гво-

жђа порушили су Арнаути из Маврића.[1] Напротив самоков у Јелакцу престао је радити још онда, када је из Копорића и Беласице нестало дубровачко-саског насеља. Огромна маса шљакне и око ње рупчаге и брежуљци од рушевина налазе се на десној страни реке, у оној равници у Јелакцу, која се види с пута који води од Рапајловца за Копривницу. Данас су туда јелакчанске ливаде, и покривају место где је био самоков који се не разликује ничим од онога у Копорићу више Лука и на Подгори. Оба су једнога доба, па оба су — без сумње — престала и пропала у једно исто време. Остатци многих порушених рупа рударских налазе се највише на оним планинским косама које се спуштају од Зелене Горе и Кознице ка Јаћимовцу, Стржину и реци, а прелазе и у долину Бојетинске Реке, пружајући се чак до Пролупљеника. На једном висоравну једне од тих коса, чувајући козе пре 1876. г., нашао је Петар Стржинац два мала рударска чекића, од којих један и данас чува.

Ако са Пролупљеника пођемо даље на југ, оним планинским венцем који чини водомеђу Ибра и Лаба, наћи ћемо такође на небројене рударске остатке и поткопине. Већ на врху саме Шаторице сусрећемо се с именом пута — Рупнички Пут — чије име нас подсећа на сврху ради које је употребљаван највише овај пут у доба, када рударство овога краја беше у јеку своме. Око пута, и даље југо-западно ка Борчану, има читав низ рударских рупа, чије се лепо име и данас очувало у народу. Одмах више Борчана, на планини Медвеђи наилазимо на остатке згуре или шљакне, а тако исто и у планинској речици — Конштрици. Нестор Милосављевић — Борчанац, коме је сад око 80 година, по причању својих старих, за шљакну у Конштрици овако прича: „Руде су копане око Рупничког Пута, па одатле на колима и коњма ношене у Конштрицу где су топљене“. А Мирко Миленковић, такође

[1] Пок. Милисав Ђорђевић, из Г. Јошанице, коме је било око 75—80 година, овако прича: „Маврићани пошли су били да опљачкају и спале копорићски самоков, али на планини погреше пут и тако оду на Црешњицу. Наскоро, после тога, навуштен је и копорићски самоков“. Милисав је то слушао од свога оца, а био је у Копорићу до 1875. год. старац — качар — који је дететом запамтио када је самоков радио у Копорићу.

рођен и одрастао у Борчану, сада трговац из Крушевца, прича о Коштрици ово: „Када сам као младић чувао овце по реци Коштрици нашао сам један врло велики и тежак рударски чекић и два тоцила од камена. Чекић је од гвожђа а био је толико тежак да га нас шесторица нисмо могли с места покренути, те је остао ту где је и нађен. И данас познају се тамо зидине од самокова, а тако исто и вада, којом је вода ишла за самоков. У Коштрици има шљакне на два места. И сад има очуваних рударских рупа, које се зову „Цеови“.“

Рупничким Путем ишло се даље преко Маришачке Чуке, Мусница, Греде, Боровњака, Шадионице, Ржане, Ковачке Реке (вододелница), Острог Копља и Бајгоре за Трепчу — највеће и најзнатније рударско насеље у пределу Копаоника. Целом том линијом има остатака старе рудокопље, о чему даје нам најдрагоценије податке светостефанска хрисовуља, где се на страни 3. вели: „и шт рѣке како греде дѣль выше старыихь роупьь. низ дѣль прѣзь лаб'ски поуть оу стуб'ль“. Да ли нису ове старе рупе — старе за доба краља Милутина — остатци римске рудокопље, или су то остатци из ранијега српско-жупанијског доба? — Свакојако, да су из времена прве рударске радње под Немањићима, за краља Владислава или Уроша I, стрица и оца Милутинова, када је обновљено рударство па већ за тако кратко време исцрпене и напуштене, не би их краљ Мирутин назвао старим; јер време највише од 70—78 година не може се назвати тако старим. Како је ово питање — по мом схватању — од велике важности за тачно разумевање рударске радње у овом крају, ипак у оскудици података историјских не смем тврдити, већ, остављајући другима компетентнијим од себе да на њ одговоре, верујем: да су то остатци прве рударске периоде из доба римскога.[1]

Јужно од Борчана води други пут преко Брзанца за Трепчу, који донекле иде упоредо с оним на пла-

[1] „И изван Далмације било је у римско доба рудника у северо-западном крају полуострва: у провинцијама Мезији, Дакији и Македонији управљали су рудницима домаћи руководоци који су се звали procuratores metallorum којима је био старешина comes metallorum par Illyricum“. Отаџбина св. 14. стр. 277.

нинском венцу. Кад се мимоиђе брежуљкаста висоравн, на којој су оба Борчана, Руцманце и Брзанце, онда се ка реци Седрави и Бистрици спуштају окомите и кршевите стране — Рудине, чије име већ подсећа на неисцрпност и богаство руднога блага, те је отуда, ваљда, тако и прозвано. И по Рудинама има такође небројених затрпаних рударских мина. Прешавши Седраву, а мало за тим и Ракитницу, хватамо се врло припрта пута, уз шумовити Бадњевик, који је обрастао дебелом и густом гором, те се од пута не види далеко — једва неколико метара. На побиљу Бадњевика налази се село Забрђе,[1] Витушиће и Трепча са својим многобројним развалинама, а недалеко од ње су Мажићи такође са разваљеним градом и порушеним грађевинама из прошлости. Мажићи (Маржићи) спомињу се у поменику крушевском као манастир још у XVII веку.[2] У свима тим местима данас живе Арнаути — Шаљани, а да и туда има многобројних остатака средњевековне рудокопње по себи се разуме; али, на жалост, ми нисмо имали нити данас имамо могућности да те рударске остатке изближе, на лицу места, разгледамо и побележимо, те много ће што шта остати неопажено, и ако би било од вредности.

Осим старе, далеко чувене Трепче која је данас обично село арнаутско, а у доба цветања српскога рударства тако позната и толико пута спомињата као седиште не само кнеза и доцније ћефалије, него и као резиденција православнога владике,[2] — а још више чувена као седиште дубровачког конзула и многобројне дубровачке факторије — и осим Мажића, чије развалине напред споменусмо, а о којима ћемо нешто и доцније рећи — ми ћемо се овом приликом нарочито дотаћи једнога места, о којему до сада нисмо такође знали, а чије име нас упућује да размишљамо о тамној прошлости и постанку његову. — Стари Трг то је данас незнатно и обично арнаутско сеоце, као што су и

[1] О Забрђу има једна врло тамна традиција за некога попа из Забрђа, који је излазио на брег према Рудинама и „од силе и добра букао“; али у том дође „ала“, те му све узме, а и попа брзо нестане. Ово мрачно предање, јамачно, хоће да каже како је било последњих година старе српске слободе, а под „алом“ треба разумети турско завојевање 1455. године.

[2] Новаковић. Глас XXXII стр. 28—29.

сва села у Шаљи; али не само име његово, него још више историјски камени остатци који су још у њему заостали, сведоче најречитије: е је ту некада било становника који су високом културом и продуктивношћу својом далеко и далеко надмашили и измакли од садашњих му становника — дошљака.

У Старом Тргу вредна је и достојна спомена велелепна — а до сада скоро заборављена — старотрнка црква која се налази испод села, на левој страни поштo се удруже мељанички и барски поток, а недалеко више цркве извире врло топла и јака бања. На старотрнкој цркви — по причању Живка Обрадовића сад из Драгуше, а родом из Слатине — стајао је кров до пред рат српско-турски 1876. године; на самом крову била су израсла три велика јасена, а по зидовима био је још добро сачуван стари живопис. Црква је, ван сваке сумње, из Немањићскога доба, врло велика; већа — по речима Живковим — од цркве манастира Св. Стевана у Бањској.[1]

По данашњој Шаљи, осим поменутих развалина, познају се на више места трагови старих путова, а између Орахова и Старог Трга, куда данас води пут за Митровицу, неке ливаде и сада Арнаути зову „Српске“ или по њихову изговору „Влашке Ливаде“. У опште Арнаути и Турци, када хоће да нагрде и покажу Србима е су у правима својим нижи од њих, називају и данас Србе Власима, што је сасвим идентично са речју — раја.

* * *

Сочаница — Сел'чаница.

До сада смо разгледали остатке средњевековне рударске радње по данашњем пределу Копаоника и по Шаљи, држећи се више старога рударског пута који је некада водио билом планинским и најближим његовим странама, а сада се спуштамо непосредно у долину или равницу реке Ибра. Напред смо већ говорили о

[1] Живко је у два три маха гледао цркву Св. Стефана, у Бањској, а у Старом Тргу живео је и чувао козе код Арнаута неколико година.

Сочаници и њеним старим међама, а овом приликом потрудићемо се да изближе размотримо старе а многобројне остатке што се находе на земљишту њених међа; остатке што нас изненађују величином својом, који немо али очито показују: колико је била развијена култура и делатност њених старих становника, а о којима историјски извори муком муче.

На левој страни, при ушћу Сочанске Реке у Ибар, до самога Тројанова Града или — по познијем народном предању — Чивутана, налази се огромна маса шљаке која нас изненађује простором и количином својом. И ако о овој рудокопњи немамо писаних спомена из средњега века, ипак сама данашња имена: *Шљакниште* и одмах до њега *Самоков*, као и у близини њиховој многи остатци рударских мина — несумњиво тврде, да је ту била некада велика топионица руда. Ливница ова била је до самих градских бедема, чије се развалине находе на десној страни реке, а — без сумње — обоје датирају из римскога доба, јер их и сама народна традиција приписује Римљанима. Сам град, судећи по простору његових данашњих остатака, био је врло велики. Простирао се је од Ибра и Сочанске Реке најпре Равницом, па постепено хватао се уз ону благу извишицу до испод Ивче Главе, на којој је данас велики шанац турски, а други мањи налази се нешто источније — на Галичу. Рушевине од града најбоље се распознају у рачви онога угла што га чине путови — онај што води од Лепосавића уз Ибар, и онај што пролази западно испод Галича, пресеца брдо па иде више јужном ивицом његовом; оба се састају на неколико метара пре него што ће се прегазити Сочанска Река, куда се познају и трагови старе калдрме.

Од пута до Ибра данас су туда најбоље и најплодније сочанске ливаде и њиве, које се стеру земљиштем некадашњега града под именом: „Велике Луке“, „Аништа“ и „Шљакништа“, а има их у простору до 200 дана орања. Одмах из града водио је преко Ибра камени — а по народном причању гвоздени — мост, чији се трагови камених стубова добро познају, нарочито онај усред вира тако звана „Чивутана“, по коме је доцније и град прозван. Између града, Шљакништа и

Котлине (вира у Ибру), пре рата 1876. г., а после једне плаховите кише, нађено је читаво римско гробље које је вода ископала; тада је нађено преко 50 саркофага — камених сандука с капцима — различите величине и поређани један до другога. Занимљиво је то што је сваки сандук био затопљен оловом, па када су отворени, у њима беху читави костури с опруженим рукама поред тела, и у сваком сандуку поред костура стајао је затворен и пун крчаг с водом. Тако исто, око Самокова и града, Сочанци су находили многе паре и различите оставе — старине, а највише находили су чиста олова у тежини до 50 ока у једном комаду, које су више пута односили у Нови Пазар и тамо продавали. Данас нема ни оних камених сандука — саркофага, јер су Сочанци све пештедимице уништили, и од њих прекројили крстове и друге белеге за своје умрле. Само један камен с латинским натписом — по причању мога пок. оца — сачуван је и узидан негде са спољне стране у зид сочанске цркве која је данас сва малтерисана и окречена, те се не зна место где је. Овај је камен, управо, сакривен приликом зидања цркве, јер је било неко наређење од тадашњег митрополита Мелентија — Грка, да се сви писани споменици „безбожних Латина — јеретика“ — униште.

И на левој страни реке, више Самокова, находе се трагови од зидина и закопина, те изгледа да се је град простирао и преко Сочанске Реке, или је може бити било какво предграђе његово.

Северно од града има једноставна такозвана „Савина Стена“, на којој се познају као отисци ноге човечје и ноге коњске, а још северније, у данашњем пољу добравском, налази се сада мало језеро, за које се везују и причају толике бајке о некаквој хаждаји која је у језеру становала, и свакога дана по неком утврђеном реду прождирала момка или девојку из града. Пред језером показује се и данас место као гроб, за који се прича како је у њему „ала“ закопана.[1]

---

[1] Ево тога предања — са незнатним изменама — како га је пре три године, у Сочаници прибележио мој бив. ученик Комнен Поповић, свршени богослов призренске богословије.

На исток од града „Чивутана“, идући уз косу од прилике 2—3 километра, баш према сочанској цркви, издиже се, гледајући с добравског брда, скоро заокругљена главица — Галич. На Галичу је од 1876. године турски шанац, али и пре тога било је неколико зидина и закопина; ну тешко је претпоставити и веровати е је ту могло бити икада назеља — вароши. Међу тим са стратегијског гледишта Галич је могао имати вредности, у старо као и у садашње доба, само за мању војничку посаду. Приступ му је могућан једино с источне и западне стране, док је са севера од Добраве скопчан с великим тешкоћама, а с југа од Сочанице, управо, немогућан, јер се спушта одсеком до корита речнога. Да ли је баш овде била она тврђава српскога жупана, коју је з јесени, године 1149., после тродневне опсаде и тешких напора, освојила и порушила војска грчког цара Манојла? — На ово питање, које је од врло велике важности за нашу историју при крају жупанијског доба, вратићемо се наново, а сада бацићемо један поглед на садашње село, цркву и остала места која заслужују такође да се помену.

Сочаница спада у ред разбијених села, а састоји се из ових махала: Раковац, Пољана, Лозје, Крушевље, Равниште, Долина и Поток. Данас има 50—60 кућа, а године 1877. имала је 48. Тада је било староседелаца — Свето-Јованчана — 30 кућа, а остале су досељене из Церање, Каменице и других села. У махали „Ра-

„У граду „Чивутану“ названом тако по виру и ћуприји коју су некада подигли Чивути, живели су све сами многобошци. За њихова доба, у оном језеру, иза града, живела је велика хаждаја коју су незнабошци — Чивути — морали редом хранити људским жртвама, и свакога дана давали су јој из града по једно младо чељаде.

Једном дође ред на неку девојку неког сиромашка, и она оде ка језеру, па ту плачући стане очекивати час, када ће се „ала“ појавити, те да је живу прогута. Баш у оном тренутку, када је девојка очекивала свој последњи час, нађе од некуда Св. Сава, па је стане тешити и слободити да се не плаши смрти, јер ће је он спасти и „алу“ убити, а безбожне становнике у граду покрстити, или пустити „алу“ да их све истреби. Девојка се ослободи и умири, а Св. Сава уморан од пута леже да се мало одмори, па, док се „ала“ не појави, замоли девојку да га мало побиште. Наскоро заталаса се модричасто језеро и аждаја се појави; девојка сузама својим ороси по лицу Св. Саву који се одмах пробуди, и штаком прободе главу аждаји, за тим протне јој уже кроз главу, привеже коњу за рен, па је довуче у град. Дошавши у град затражи од безбожних грађана да се покрсте, или, ако то не учине, пустиће „алу“ да их све подави. Чивути безбожни пристану, те се сви покрсте, а Св. Сава изведе „алу“ у поље и ту је убије, чији се гроб и данас познаје“.

ковац„, испод цркве, имају такође неке старе закопине и дуварине, о којима не знамо ништа више рећи. Вероватно је да су то остатци некадашњих сеоских кућа старе Сочанице — Сел'чанице из доба краља Милутина.

Од махале Раковца настаје стрменита и каменита страна — Соколјача, која је суподина Средњега Дела, а огранка планине Лопата; а обоје су обрасли густом и разноврсном шумом. Ту на приртој падини Соколјаче, а недалеко од Раковца, има неколико старих дубова који крунама својим скривају од ока белу сочанску цркву, која је пре 40—45 година подигнута или боље рећи настављена и прилепљена на темељу и зидовима прастаре цркве, чији је олтар стари и утесан у једноставној стени. Данашња црква нема ништа примамљиво што би дражило и привлачило око гледаоца, а у њој једва ако би се нашао мали број од присутних старих Сочанаца који би умели гледаоцу — страницу показати на једну покретну плочу, испод које воде степенице у издубљену камену потајницу или скривницу, која би могла у случају невоље примити у себе и сакрити 30—40 људи. Осим старог олтара и потајнице, и озим онога камена са латинским натписом, који је негде у зиду сакривен, нема ништа више што би привукло пажњу путника — странца. Цркви је данас храм света пречиста — Ваведење. Близу цркве находи се прекрасан извор Богдановац, а сваке године купи се сабор на дан 29. августа, на светог Јована-Главосечу. Да ли је традицијом била очувана успомена на стари храм — Ваведење, или је то приликом новога зидања и посвећења узето произвољно, као и то за што се збира сабор на дан 29. августа — не знам; али знам толико да је садашња црква обновљена и подигнута заузимањем некадашњег сочанског кнеза Ћирка, кога су наскоро, после освећења цркве, убили из освете Арнаути из Сељанца.

На југу, недалеко од града „Чивутана“, између села Сочанице, Слатине и Церање, уздиже се не много висока али рудама богата и врло занимљива Градац — Планина, о којој се причају многе легендарне приче. На Градцу имају и данас се показују столови и столице отесани вештачки из саморасле стене, а недалеко око

њих имају небројени остатци рударских рупчина, од којих се многе зову „Цехови“ (Цеови). Највећи број ових рударских мина, нарочито ближе Церањи — по Опинама — имао је — како причају — правац вертикалан, где су се многе очувале до данас. У ливади „Жератоу“ имају такође гомиле шљакне, а недалеко од њих налази се стара црквина — Св. Петка. И у долини Церањске Реке сусрећемо се с многобројним именима која нас и нехотично подсећају на то, да се мислима вратимо и удубемо у далеку и тамну прошлост. Тако „Кулине“, „Старо-Селиште“, „Развале“ и она — по народном веровању и причању — окамењена девојка,[1] ван сваке сумње римска статуа — све то скупа тврди, да су у овом крају некада живели вреднији и културнији му становници, него ли што су то данашњи.

Напомена. — III део ове расправе доћи ће у наредној Годишњици.

---

[1] У Врелу, више извора, има огромна маса камења и зове се Грот. Средином Грота води калдрма, куда се једино може пролазити, иначе је непролазан. За то камење прича се овако: У Церањи живео је некада некакав народ и имао је за владарку девојку. Тај народ и владарка му нису живели по вољи Божјој, за то Бог намисли да их казни, и понесе врело камење да их све побије; али девојка — владарка — окамени се пре него је врело камење стигло у Церању. За то Бог изручи то камење ту — у Врелу.

Лети, не сећам се којега дана, скупља се сабор у Церањи, и око онога камена — кипа — пали свеће.

ОДЈЕЦИ ШИЛЕРОВА „ЗВОНА"

у

СРПСКОЈ УМЕТНИЧКОЈ ПОЕЗИЈИ.

Априла 27. (Маја 9. по новом) године 1805. преминуо је велики немачки песник Шилер. Према томе се навршује сада стогодишњица од времена смрти његове. О тој прилици за ту пригоду и написан је овај књижевни прилог. —

Историја српске књижевности може бити као што ваља израђена тек онда, када се уђе у траг свим утицајима који су са стране у различитим облицима уношени у књижевни живот и развитак, те се према томе одреди и битност онога што је засебно никло на домаћем земљишту. Од свих, пак, европских књижевности у деветнаестом је веку највећи утицај имала на Србе књижевност немачка. Нарочито је био силан утицај немачке романтике, било да је он долазио непосредно из Немачке, било да је улогу посредника вршила која словенска, по најпре чешка, књижевност. А од свих немачких песника ни један није ни близу имао такав и толики утицај као Шилер. У претходне студије, у колико се овога песника тиче, за историју српске књижевности долазе два посла. Један је у библиографско-критичком прегледу свега што је од његових дêла преведено на српски језик. Други је у истраживању утицаја које је Шилерово певање у опште имало на правац и начин певања српских песника који су га познавали било у оригиналу било у српском преводу. Онако исто као што је проф. В. Јагић дао рачун о преводу Пушкина на језике Словенскога Југа, и као

што је д-р. Т. Маретић прегледао све српске и хрватске преводе и. С. Тургењева — тако се има извршити смотра свега што је од Шилера преведено на српски. А тога има, релативно, врло много. Већи део, и најбољих, драма Шилерових вршио је свој утицај у току неколико деценија са српске позорнице; знатан део песама његових преведен је, почевши још са тридесетим годинама деветнаестога столећа. Други је посао такођер од особитога значаја и изискује не мање труда и времена.

Ове врсте, које се овде наводе, дају један посебан прилог томе послу претходних студија, истражујући у српској уметничкој поезији деветнаестога века одјеке Шилерове *Песме о звону*.

*

* *

Године 1799. написао је Шилер своју *Песму о звону*, која је с правом стекла читав низ најодабранијих епитета. Садржина је њена данас позната, ван сумње, сваком образованом човеку, јер је и песма прилагодна животу, мислима и осећајима људи уопште, пошто је, без већих обележаја ма какве локалности, лишена националне тенденције и боје...

Све је спремно, што је потребно за ливење звона, те се послу приступа уз обичајну молбу Богу да благослови рад. Цела се радња сада врши по природном развоју посла, а сваки се поступак и свака појава прате умовањем о приликама у животу човекову. Најзад су срећно прошле све погибаоне прилике при томе послу ливења, звоно је готово те се издиже високо да звони и да огласи понајпре роду људском мир и радост...

На шест година после те песме, умро је велики песник слободе и проповедник хуманости, а тек тада је почело у Срба лагано свитање у животу духовном и народном. Кад је уметничка поезија српска стала јаче разбирати за мисли и облике туђе поезије, сачекао ју је моћни утицај Шилеров и даље је повео.

*

Утицај Шилерове *Песме о Звону* био је у Европској уметничкој поезији врло знатан.

Пре свега *Звоно* је у другој половини деветнаестога столећа имало неколике преводиоце код Срба и Хрвата.

Први је преводилац био потоњи архимандрит *Сава Павишевић* који је у раније доба с лепшим успехом и преводио и певао оригинално махом с потписом *Предраг*. Зборник његових песничких радова не би још ни сада био на одмет нашој књижевности. Павишевић је у *Седмици* 1858. године штампао превод Шилерова *Звона*. Тај је превод „са неким изменама преводиочевим“ много доцније прештампан у бечкој илустрованој *Српској Зори*, св. 2. год. 1880.

Други је преводилац *Иван Трнски*, који би се у ствари могао назвати по времену први, ако бисмо стали код његова почетка препевања ове Шилерове песме. Јер је Трнски још као ђак у Грацу превео *Звоно* 1838. године. Тај је превод доцније штампао у *Danici*. Али је тај посао угледао света по други пут 1867. године у *Bosiljku* одакле је оштампан у посебну књижицу, коју уредништво тога листа пропраћа поред осталих и овим речима: „Има тому мал не већ тридесет година, што нам је чувени љубимац виле наше г. И. Т. дивни овај умотвор неумрлога немачкога генија заодјенуо милињем језика нашег, и тај је превод све до данас словио врстноћом својом међу иними славенскими преводи. Ну за толико година пуно се је тога променило и у правцу књижевности наше, па и у језику самом, који је према онда куд и камо одскочио у свом развоју... С тога се одлучи хваљени пјесник, да тај умотвор изновице у наш перивој пресади, заодјевена рухом према садањему кроју и развоју. Сватко ће одмах видити, да ово није никакав преправак старога превода, него да је скроз и скроз посве нов превод, који се према старому уз све његове вредности, ипак дично одликује куд и камо бдагозвучнијим и народнијим језиком...“ За тим долази хвала новога превода и тврђење да је српски „овдје управо дух и срце Шилера преточио посве у дух и срце народа нашега“.

— Године 1887. песник је узео тај посао по трећи пут у руке, и тада је, опет обновљени препев *Звона* издала Удиничка тискара у Загребу о педесетогодишњици песникова књижевнога рада.

Трећи је преводилац прота *Никола Косановић*. Његов је препев *Звона* први пут штампан у 126. књ *Летописа Матице Српске* за 1881. годину. Поправљен превод штампан је, по смрти преводиочевој, 1899. у 16. бр. *Бранкова Кола*, а годину дана доцније, 1900, изашао је у лепој књижици издањем Српске Штампарије у Загребу.

Као што смо раније рекли, овом је прилошку задаћа само пропратити како је Шилерова *Песма о звону* утицала на оригинално српско стварање поетско. Према томе не може овде бити детаљнијега говора о успелости појединих поменутих препева. То је задаћа укупног библиографско-критичког прегледа превода Шилерових дела. Изјавићемо само толико да је Косановићев рад испред осталих препева. Говорећи о српским и хрватским преводима И. С. Тургењева, Др. Т. Маретић вели да је идеалан књижевни превод онај који протумачи сваку реченицу па и свакој речи нађе у свом језику замену која јој савремено одговара — а све опет да буде у природи језика на који се преводи. Томе у доброј мери одговара Косановићев превод, и с њим се једино може, од превода за Словенски Југ, мерити ваљан превод *Антона Фунтека* у 1. св. *Ljubljanskega Zvona* 1905. год.

*

Кад се стане на гледиште с кога се истражују литерарне компарације, често се у жудњи да се нађе што више чињеница, прегони, те се паралеле и сличавања не оснивају увек на стварним поставкама. Сам манир Шилерова певања у *Звону* такав је да му се, нарочито у нашој поезији, може наћи приличан број подражавања, за која би се тек имало утврдити да су одиста тога порекла.

Вреди поменути да би нпр. наспоирано истраживање могло стати и код појединих песама *Јована С. Поповића* а нарочито код његова *Даворја на пољу Ко-*

сову, где би се можда могли чути ма колико тихи откуцаји Шилерова *Звона*.

Исто би се могло учинити и код *Ђорђа Малетића* уопште и код његове песме *Београд* посебице. Поповић је знао Шилера, а Малетић га је у знатној мери и преводио.

Таква, и основанија, претпоставка могла би се учинити и код *Јована Илића* управо код његове добро познате песме *Хасан Пешељар*. Философија живота у тој песми има нечега што показује извор у песниковој лектири — разуме се немачкој, ма колико да је локална боја срећно ударена. —

Као што рекосмо, тако истраживање овлашних паралела лако заводи истраживача, те га зато и прекидамо, и ако бисмо могли наврстати повећи број таквих примера. Важнија је околност што су се удари Шилерова *Звона* у српској уметничкој поезији чули у три маха тако јасно и несумњиво да их смемо сматрати као праве одјеке величине немачкога песника. Ти су се одјеци чули у Срба са лира: *Љубомира П. Ненадовића, Никанора Грујића и Јована Сундечића.*

*

Интересантан и први чисти одјек Шилерова *Звона* налазимо у *Љ. П. Ненадовића* песми *Попара*, која је најпре штампана у трећем течају *Шумадинке*, године 1854. По том је она изишла у Зборнику Ненадовићевих *Песама* 1860. и у потоњим *Целокупним Делима* његовим у издању Штампарије Задруге Штампарских Раденика и Књижаре Љ. Јоксимовића — све у Београду.

Што се тај одјек уопште чуо преко лире Ненадовићеве, има пуно разлога и оправдања. Ненадовић је скроз дидактични песник. И Шилер је велики дидактичар али и толики песник. Не могући, по дару своме, ићи за другим великим узорима који су певали друкчије, Ненадовић се осећао срећним што је његовом стазом прошао тако велики песник као што је био Шилер, чија је величина управо кулминовала у то доба, пред стогодишњу светковину његова рођења. Што је Шилер тим путем прошао у блеску и сјају дотле невиђеном, није плашио скромни поетски дар Ненадовића. Напротив,

и то је све само могло имати привлачности за младога песника српског.

Ненадовићева је *Попара* била лепо примљена и много је читана. Литерарна је оцена ипак била доста уздржљива. Али је интересно да се још и у 1883. години о њој давао повољан књижевни суд. (В. одзив о Ненадовићевим књигама у листу *Гусле* за поменуту годину).

Као код Шилера, тако се и у Ненадовића ради помоћу *ватре*, и Бог зна да ли стога и није узет за опевање уопште моменат *кувања!* Да би се предмету дало више поетичности, ватра се ложи и на њој се кува у шуми после лова и у друштву младих ловаца.

Песма се почиње стиховима:

Дајте дрва, креши ватру,
Сломи и тај сухи прут!
Највеће се нужде затру
Кад положе људи труд.

Потом се даље развија сама *радња* а с њеним напредовањем и размишљање.

Не креши даље, ево се пуши,
Завиј у сено, па онда дувај!
Та мала жишка градове руши,
Кад букне пламен добро га чувај.

Докле не буде посао готов, песник четрнаест пута даје упуства и наредбе за рад и толико пута почиње размишљање. Оно је савршено разнолико: из малене се жишке развија велики пламен који може да донесе добра а и зла, као што бива и код људи подложних страстима; искуство и обазривост у животу много вреде; елементи не гину, све мења само облике, нити има у природи почетка ни свршетка; даље се говори о бури на мору и у животу, о лепоти живота и пролећа, а нарочито се, као и у Шилера, истиче породична срећа и њена катастрофа...

Попара се веће пуши,
Сваки себи нека граби!
Нек захита, нек се гуши,
Нек не каже после: шта би?

Али сад не долази — као што би било по Шилеру и као што је, више мање, и у других његових имита-

тора српских — тако брзо свршетак. Још се за добру трећину после тога песма наставља истим тоном и у истом правцу. За време јела долази опет размишљање, а по том:

Глади нема, глад пролази.
И веће смо сада сити:
После глади жеђ долази,
Треба рујно вино пити.

И после краћега разлагања настаје низ подужих здравица, а најзад:

Точи море рујно вино:
Та устајте сви на ноге:
За руке се држ'те чврсто,
Заиграјте коло слоге.

Цела песма има 993 стиха. Као и увек, Ненадовић ни у овој прилици није био штедљив у стиховима. Отуда у њега нема нејасне мисли, стиха или песме, али то, с друге стране, редовно повећава прозаичност његових радова у стиховима. Све то, можда још у већој мери, вреди и за *Пошару*.

Што се тиче облика стиха, и ту је рађено по угледу на Шилера. Обично су друкчијега, краћега, размера стихови у којима се казује посао што се ради, а друкчијег, дужег, они у којима је размишљање и описивање. Али је кад што и овде мешавина стихова:

Руке му свако детенце пружа,
Са правом свако хлеба иште;
А жена јадна, код жива мужа,
Гледа своје празно огњиште.
Ко занат има;
Тај много има:
Да сав свет пређе
Гладоват' неће.
Богу се моли
И занат ради,
Приљежност воли,
Капитал гради.
Кућа му пева,
Весела жена,
Син му не сева
Голих колена. —

Шилерова песма опева живот, мисли и дела човекова без локалних или националних примеса. Отуда је

она на сваком језику и у руци сваког правог песника преводиоца на своме дому. У имитацији Ненадовићевој већ није тако. Националне прилике у којима је он тада живео и певао нису могле пропустити ни *Попару* без свога мириса. Отуда је она преплетена и националним мотивима. Осем тога има и других народних елемената, чије уношење подсећа на начин Доситијева рада. А то, опет, није једина сличност између Доситија и Ненадовића.

На пример:

Мај развио своја крила
И над земљом трепеће;
Са Авале српска вила
Честита нам пролеће.

Тако се налази:

Ко је поштен, храбар, искрен,
Родољубив и праведан:
То је правог рода Словен,
То је брат наш православан.
Томе песму радо певам — — —

Исто тако:

На Косову равном пољу
Обилић је каз'о давно:
Кад с' умрети једном мора,
То умрети треба славно.

Даље:

Сто година празног живота не вреди
Милошева само оног једног сата;
Кад је на Косову, где сва војска гледи,
За част и за народ пробо Мурата.
Историја, док год Српства траје,
Именом ће његовим да сјаје.
— — — — — — — — — — — — —
И у томе треба знати
Српски образ осветлати.
— — — — — — — — — — — — —
И под све оно метнути ватре
Што иде српску срећу да затре.
— — — — — — — — — — — — —

Елементи народнога говора, фраза, пословица:

Коме има века,
Том има и лека.
— — — — — — — — —

Па и сама пословица наша,
У томе се с њима сложно маша,
О том, брате, један смис'о цели
У две речи она нама вели:
Погледај му најпре на обућу,
Па га онда пуштај ти у кућу.
— — — — — — — — — — — — —
Ко уме да ради
Не боји се глади.
— — — — — — — — — — — — —
Без искуства сви су људи млади:
Жежен кашу хлади!
— — — — — — — — — — — — —
Где лисица, кажу, преко леда пређе,
Ту лед ни под слоном проломит' се неће.
— — — — — — — — — — — — —

Нарочито су народних елемената пуне здравице којима се завршује, у главном, цела песма. Ту се наздравља владару, пријатељима, српској слози:

И нек свака песма каже
Још истину праву ову:
Да без слоге пропашћемо
Горе него на Косову.
Неслога нам све узела,
Поломила снажна крила:
А слога ће поправити
Стару славу што је била.

Даље се наздравља српском напретку: реду, слободи, просвети и радиности —

Сад имамо три Србије,
Све три срећне, све три славне:
Кнежевину и Војводство,
И стрмени Горе Чарне.

Спомиње се борба на Србобрану, Мишару, Грахову, Делиграду, а за Ђеле-Кулу се вели:

Она кула озидана
Све од српских бољих глава
Свем потомству вечно збори:
За род умрет, то је слава:

Пије се за покој душе изгинулих јунака и за срећу омладине.

Тенденција општег литерарног рада Ненадовићева представљена је, у малом, и у овој једној песми његовој. Он је био човек европске образованости, ученик школâ и

литературâ образованога света. Али је у исто доба била несаломљива па чак и непоколебљива његова национална свест, чему је, без сумње, допринела околност што је био из врло чувене и заслужне куће српске. Сисајући сокове више културе европске, Ненадовић је увек гледао да то примени на српске прилике, да српство облагороди уношењем и идејâ и облика̂ али да све опет остаје — српско. Нема сумње да је то био, као што је и данас, прави и најбољи пут. У томе просвећивању народном и јесте — као што је правилно опажено — главни карактер његова рада. По тој је истој методи поступао и при стварању овога делца свога. Видео је класичну Шилерову песму, сазнао је значај њен и осетио је лепоту, па је одмах помислио и на свој народ. Пожелео је да нешто тако имају и Срби. Није узео да преведе, већ да, тако рећи, преради, посрби или национализује Шилеров посао. У томе локализовању као да није могао одржати потребну меру, употребивши за ништаван предмет два пута и више стихова него Шилер. Ту неумереност, нарочито у форми, показује и парафраза неких његових властитих стихова. Свој популарни патриотски поклич из песме *Стамболу:*

Стамболе горди, у море тони!
Силна је рука која те гони —

парафразовао је у *Попари:*

Кутлачо масна, у тигањ тони!
Гладан је трбух који те гони.

Рекосмо већ да је *Попара*, радо читана, па чак и декламована. Послуживши се великим немачким песником, Ненадовић је за своје земљаке, по узору једне песме Шилерове, спремио лектиру коју је зачинио националним елементима. А то су управо и биле одлике свих радова Ненадовићевих. Читаоци су, далеко од свикнутости да их буни неоригиналност мотива, у новој песми видели свога омиљеног уредника *Шумадинке*, весела, добра, блага а нада свим родољубива.

Тако је један глас Шилерова *Звона* одјекнуо у српској уметничкој поезији у почетку друге половине деветнаестога века, онда кад се навршивала половина столећа како је Шилера нестало с овога света. Тај је

одјек, из поменутих разлога, примљен био као домаћи песнички звук, те се зато, и ако у самој ствари знатно слаб и невешт, разлегао дуго и дуго. —

Од тројице главних литератора Шилерова *Звона* у Срба најдаровитији је био владика *Никанор Грујић*. О њему овде не говоримо више, само бележимо да се он са својом имитацијом јавио 1856. године у 16. броју онда шње *Седмице*. Ту је штампана његова песма *Сриђиња код навијања*, која је доцније, као успомена на његов песнички рад ранијега доба штампана наново, по смрти његовој у *Јавору* 1888 бр. 9. У *Седмици* се, па и под том песмом, Грујић потписивао *Наум*, који је псеудоним био узео — поред ранијега имена *Срб-Милутин* — према имену једнога од ученика Словенских Апостола.

Грујић је у пословању, које се има око навијања жица за ткање, нашао са свога гледишта погодан предмет уз који ће Србима дати оно што Немци имају у Шилеровој *Песми о Звону*.

Разуме се да је Грујићева песма скроз дидактична. Она се почиње кратким казивањем ситуације у којој се има извршити песниково моралисање:

Јуче магла земљи паде,
Синоћ љута бура стаде,
Данас ведар дан освану,
Јарко сунце лепо грану,
Тишина свуд испод неба,
Време за рад к'о што треба —
Најбоље сам сад доспела
Да навијем што сам спрела.

Одмах за тим настаје размишљање:

Вечна сила вечно ради,
Био дан ил' била ноћ:
Једно руши, друго гради
Неуморна њена моћ.
— — — — — — — — —

Прилике о којима песник говори мало припадају, како да речемо, материјалном свету. Оне говоре махом о душевним доживљајима: вечна сила постоји, сваки на земљи ради посао свој а опет сви служе њој; наше су силе пролазне а невоља редом иде; колико је било муке и бојазни док се дошло до навијања:

Док сам дошла до вратила,
Шта сам пута само ја,
С кудељом се напатила,
И трнула сва од стра̂ —
— — — — — — — — —
Ал' прошло је, немам кад
Ни мислити на то сад.

Размишљање се ту прекида уношењем радње:

Дед' окрећи то вратило,
Па дај оно зеленило,
Сад нам ваља бележити,
Докле ћ' који аршин бити,
Да се може после знати
Кол'ко ће се на дан сткати.

По том се опет враћа размишљању о раду, који ваља учинити на време, о вечној сили и о њеном опредељењу.

С возаљке се скида један камен, јер су жице врло затегнуте, а то даје прилике да се песник сети терета на свету и у животу...

Две су се жице сплеле, те их ваља размрсити — али је иначе у животу удружење корисно, само треба да буде хармонично, иначе се не постиже ништа: два облака кад се сукобе настаје бура и пљусак, те зато треба унапред знати шта доносе непромишљени поступци па их и не чинити...

Пуче жица — и њу треба наставити, пошто јој се пажљиво нађу крајеви. Тако ваља и у животу погодити пут, и ако су путови добру различити, те се мора човек на човека наслањати, а напослетку вечна сила стоји изнад свега те се њој и ваља молити.

Ветар почиње — ваља се журити да буде добар свршетак као и почетак, јер ко зна почети добро тај је већ доста учинио, а за свршетак треба труда и Божје помоћи:

Хвала Богу! и ми с нашим
Готове смо послом гле!
Сад се ветра већ не плашим,
На вратилу стоји све.
— — — — — — — — —

Зато нека буде и ветра и непогоде ако то Бог хоће јер он најбоље зна шта треба.

Цела се песма свршује општим моралисањем:

Мрежу прести ко паука
Учи, и даје му моћ,
Слепог миша јошт неука
У потаји чекат' ноћ.
Ко упути орла горе,
Где га не домаши зло,
А у сиње видру море,
И на дубље реке дно:
Ко научи ластавицу
Сазидати себи клет,
И млађану јошт челицу
Потражити меден цвет:
Ко и мени даде снагу,
И тишину неба благу,
Да навијем без невоље
И без сваке главобоље —
Тај ће сваком помоћ дати
Ко год жели себи ткати!

Грујићева песма има свега 371 стих. Као што је радња његове песме мања и више субјективна но радња Шилерове песме а његова обрасца — тако је у њој уопште мање стихова и речи. Та релативна краткоћа оправдава песму и потврђује познато уверење да је Грујић литерарно и естетички био темељито образован и да је у својим књижевним пословима знао праву меру. А то — као што знамо и као што ћемо даље видети — није случај код свих имитарора Шилерове песме.

Стихови се, који казују радњу, мало разликују од оних у којима је песник ставио под наводницу те је хтео да помогне тим спољним обележјем одвојити их од осталих. Још је у њих стих већином наизменичан а у оних других двогуб. Али то није проведено тачно, јер унакрсног одступања има и у једној и другој врсти стихова.

Кад је ову песму штампао, Грујић је имао већ неких деветнаест година књижевног, поглавито песничког, рада; имао је за собом бурну 1848. годину и њене последице; имао је онај необични поздрав патријарха Рајачића. Ако није верска — и у овој песми има отпечатака свега тога што је недавно било, има алузија на прилике које су тада владале. Оно причање о замршеним жицама, пасланьање човека на човека, говор

о облацима и тако даље алегориске су слике политичкога положаја и националнога стања тога доба. „Добар почетак дјела сматрали су људи увјек као у полак свршено дјело“ — рече Грујић у познатој својој класичној беседи а у част патријарха Рајачића. А у овом спеву вели:

Ко зна сретно започети
Том ј' у полак готов рад —

Била ова опажања тачна или не, факат је да је Грујићева *Срикиња код навијања* јасан белег Шилерова утицаја на уметничку поезију нашу, управо да је она вешт — и чујан српски одјек Шилерова *Звона*.

*

Најзад долази *Јован Сундечић*. Његов рад има посебну историју.

Кад се 1860 славила стогодишњица смрти Качићеве, Одбор за прославу одлучи да се о тој прилици изда уобичајени Албум, па позове и Сундечића, који је становао у Задру, да се јави својим прилогом. У ту сврху он испева *Вршидбу*, дидактичан спев који је најпре штампан латиницом у Албуму (2000 примерака) а и посебно је оштампан у 700 комада. Идуће, 1861, године прештампа у Карловцу књижар А. Лукшић исти спев, опет латиницом, у 2000 примерака. Ћирилицом је штампан тек 1866. на Цетињу такођер у толико комада. Латиницом је та песма штампана још два пута: 1888. штампана је — и бискупу Штросмајеру посвећена — у Загребу књижица *Сјетва и Вршидба*, а 1889. опет у *Избраним пјесмама Ј. Сундечића*, што је издала Матица Хрватска. — Још вреди поменути да је М. А. Видовић превео, и ако рђаво, ту песму и на талијански.

На тај је начин Сундечићева *Вршидба* једна од врло распрострањених и веома познатих уметничких песама у књижевности српско-хрватској. Сам Сундечић вели: „*Вршидба* је велик одзив нашла готово у свему нашем Југу: радо се читала, учила се на изуст и престављала се при јавнијем забавама“.

А она је, међу тим, такођер само *један одјек Шилерове песме о Звону*.

Чим је тај спев угледао света, одмах су књижевни људи рекли да је имитација Шилерову *Звону*. Приказујући у другој књизи загребачкога *Књижевника* новије појаве на пољу српско-хрватскога песништва, А. Ткалчевић рече о тој песми Сундечићевој: „Да Сунденчићева Вршидба није пуко наслиедовање Шилерове пјесме о Звону, ми бисмо се неизмјерно поносили овим прекрасним пјесмотвором; јер и мисли и језик и стихови служе управо на част пјеснику. Особитом га добродошлицом поздрављамо гледе духа толи нам потребите слоге међу племени... У овој је пјесми свака мисао мâна, свака ријеч чисто злато, јер би ју сваки нашинац имао на изуст знати“... (стр. 246.)

Сундечић се од тога одмах оградио.

На то интересно и за нас главно питање вратићемо се док најпре прикажемо саму песму.

Вршидба је песма од 634 стиха. Њена је композиција проста:

Златно снопље у границам
Садјевено стоји:
Већ је вр'јеме да се врше
И вије и строји. —
Дела сложно
Што је можно
И кад боље.
Добре воље,
Да с' ледина жу̑ља —
— — — — — — — —

За тим долази размишљање о раду и о потреби рада. Даље се на тај начин управља вршидбом, ударају се стожери, погањају коњи, казује се докле је посао дошао и шта треба одмах даље чинити — а све је то испреплетано размишљањем о слози у раду и у народу, о људима, стожерима свога рода, о народним бедама, о слози браће „с Драве до Балкана“ и „са Дунава до јадранског жала“, о пролазности славе, о врлинама и манама народним и т. д. Најзад:

Већ је жито овршено,
Овијано, устројено:
Па га чиста од труња и пљеве
Треба сада сасут' у кошеве.

И то се чини а по том се хвата коло:

Амо, браћо, сада.
Ам' до циглог ра̑да!

Ам' на гувно голо
Да се игра коло!
Да се сваки живи,
Нашем скоку диви!
Амо, амо сад
Ко је славе рâд!...

С патриотским припевањем у колу завршује се цела песма.

Сундечић је у предговорима различитих доцнијих издања своје песме ударао гласом нарочито на то како је све што се у *Вршидби* говори у ствари алегориски намењено Јужним Словенима, па је ту алегоричност објашњавао чак и оштрином Бахова система — а све би то имало да сведочи за пуну оригиналност његове песме. Али *Вршидба* у ствари не оставља такав утисак. Оно, пак, што се политичко-патриотскога у тој песми може наћи, дошло је с друге стране. Остају псуке и дидактична размишљања која имају, опет свој други извор — у узорима туђе дидактичке поезије. И Сундечић је, као и Ненадовић, био песник дидактичар, али то не значи да се тиме уопште може објаснити подударност поменутих радова с песмом Шилеровом; напротив, то показује зашто је баш та песма — философско-дидактична — могла на њих тако јако утицати.

Као што већ поменусмо, Сундечић је одлучно одбијао да је његова *Вршидба* имитација *Звона*. Главни му је доказ био у томе што он није знао „ни бекнути“ немачки. А кад је, после тога, прочитао *Звоно* у преводу Трнскога, он је повукао ову паралелу: „*Звоно* је слика из вјештачкога рада; а *Вршидба* је слика из просте народне работе. Оно је плод високог метафизичког умовања; а *Вршидба* је производ црњен из политичко-народнијех околности и живота јужнијех Славјана. *Звоно* збори свакоме човјеку; а *Вршидба* говори само најближим суплеменицима пјесниковим. *Звоно* опомиње људе на оно што су у самој својој битности; а *Вршидба* потискује наш народ к стварању властите просвјете, без које се никакав народ не подиже до висине самостална народнога живота.“

Као што се види, ни један разлог не казује ништа. Сваки би од њих могао јаче пристати у одбрану Нена-

довићеве песме, јер је све, што је у њој, још више локално — па ипак се Ненадовић ниће бранио ни тиме ни чим другим.

Зато је интересно поменути да су Сундечићеви разлози ипак уважени од загребачкога издавача његових песама, од Матице Хрватске. У том се издању ауторитетом Матичиним читаоцу сугерирају, у поговору, ове мисли: „Не да се порећи, да је између једне и друге пјесме сличност у *формалној* обради, премда ни ту сличност није *потпуна*. Али и та је сличност посве случајна, јер ми можемо Сундечићу на његову поштену ријеч вјеровати да није познавао *Звона*... И заиста, ко помно прочита и једну и другу пјесму, видјет'ће да ту о имитацији не може бити говора: што се у *Звону*: *топи*, *лијева* и *звони*, а у *Вршидби*: *врше*, *вије* и *строји*, то је сличност која је настала случајно с тога, што је једна и друга пјесма основана на људском раду. Поред свега тога баш је и с те стране *Вршидба* занимљив појав у нашој литератури“ (стр. 269).

Ми, напротив, држимо да је *Вршидба* не само по идеји већ и по детаљима имитација *Звона*. Требало би веровати, у до сада невиђену, сличност по духу — а о такој сличности између Шилера и Сундечића не може бити ни говора! — па пристати да нису парафраза Шилерових стихова ови стихови у Сундечића:

Већ је гувно убијено, справно,
Већ је оно ка' длан исти равно;
Чврсти стожер као другу греду
Треба сада ударит' у среду — — —

Тако исто:

И насад је готов како треба,
А блага је вишња воља неба
Па ће разгнат' грозећу слују — — —

Даље:

Брже куку дај одапни
Са л'јева их к десну врни,
Па за ајме опет запни — — —

Такођер:

И жито је овршено,
Што бијаше насађено,
А сад треба сабрат силе.

Па за грабље и за виле:
Да се на ма'
Скида сла́ма.

Све су то очигледне парафразе појединих делова *Звона*, и коме је позната у детаљима ова Шилерова песма тај ће „дотична места“ у њој одмах наћи и без нашег исписивања паралелних текстова.

Код Шилера се руда топи, и из ње се издвајају с површине растопљене смесе неке шкодљиве материје да би руда била чиста — код Сундечића се тако исто ради са житом, плевом и сламом. Код Шилера је у сред посла страх да калуп не попусти и да не пролије житку масу — код Сундечића је бојазан да за вршидбе не удари олуја. Код Шилера је слава Богу кад се звоно појави савршено и блиставо — код Сундечића је весеље и хвала Богу кад се жито одвоји и очисти.

Осем свега, питање је: да ли Сундечић збиља није познавао Шилерове песме све до Трнскога превода шесетих година?

Ма како слабе биле комуникационе и друге везе онога доба н. пр. између Војводине и Далмације, ми не можемо никако веровати да Сундечић никако није знао да у Новом Саду већ од толико година излази *српски* и то *књижевни* па још *једини* такав лист — *Седмица*. А у тој је *Седмици* изишао на две године пре Сундечићеве *Вршидбе* познати превод Шилерове *Песме о звону* од Саве Павишевића. О томе Сундечић никад ништа не рече. Његова клетва — да се послужимо овим речима које ћемо мало даље навести — може бити права: он није Шилера ни морао у оригиналу познавати. Поуздано знамо да је *Седмица* имала својих читалаца и пријатеља и у Задру и у Шибенику и у Дубровнику и т. д. У њој је певао и стари Никола Бојићевић; писали су у њој и други, мање знатни, књижевници из Далмације, па је тај лист стајао у вези и са родољубивим Иваном Брлићем из Задра, где је становао и са̂м Сундечић који је такође имао својих књижевних веза са *Седмицом*. Осем тога, још 1856. изишла је у *Седмици* 1856. позната нам Грујићева *Српкиња*, добра имитација Шилеру. Али је најинтересније што је 1867. писао Божидар Петрановић уреднику *Данице*:

„Мојега милог Сундечића клјетва је права: он Шилера немачког читао није; али га питај што ће рећ' за све посредне утицаје пријевода, тер Ненадовића и др. Он то не пориче да му је ту, рек би, путовоћ...“

По свему, дакле, *Вршидба* Сундечићева не може бити ни у целини ни у појединостима потпуно оригинален рад. Она је несумњиви — и ако можда посредни — одјек Шилерова *Звона*, резултат читања, резултат познавања преведа *Звона* и *имитација* његових. Предмет је њен добро изабран, а утицај који је, у патриотско-моралном смеру, имала оправдава неоригиналност њену, и песника ставља заједно с осталим му радом у ред будитеља и учитеља западнога приморскога Срства. Да Ткалчевић није своју оцену ставио на ону основу — Сундечић, по нашем уверењу, не би одрицао имитаторску страну своје песме. Али кад је Ткалчевић рекао да би, од прилике, та песма била му круна поезије кад би била оригинална, онда је природно што је у свему брзи Сундечић одмах устао да ту круну не упусти.

Него у завршетку — у *колу*, што само оправдава мисао о утицају Ненадовићеве песме која се такођер завршује патриотским колом — Сундечић се угледа на Бранка Радичевића. То потврђује и овакав поглед на прошлост и помен појединих јунака, а све играјући у колу:

Откада смо карпат гору
Превалили, сишли к мору:
Вазда знасмо свјетлат лице,
Силом наше снажне мишце.
— — — — — — — — — — —
Душан, Милош, Југ и Реља,
И Краљевић жива жеља,
Дојчин, Сурић, Зринић-бане
Чувени су на све стране.
— — — — — — — — — — —
Избавитељ црни Ђоко,
Хајдук Вељко сиви соко.
И остали тисућама,
На мачу су дика нама.

Она политичко-национална жица, којом Сундечић мишљаше одбранити оригиналност своје песме, има, дакле, такођер своје литерарно порекло, јер су и Црни Ђорђе и Хајдук-Вељко зацело узори из Бранка кога је

Сундечић врло добро знао па чак и после тридесет и више година имитовао! —

Године 1887. Сундечић је замислио а 1888. и испевао песму *Сјетва*, која је неки пандан *Вршидби* па је заједно с њом и штампана те године. Док се у *Вршидби* — вели Сундечић — „истиче само Југословенска мисао која нас је у оно вријеме заносила“ дотле у *Сјетви* „прониче мисао Славјанска“.

Сјетва је испевана по плану *Вршидбе*. За нас је важно да је Сундечић, уживевши се једном у тај начин певања, могао и после двадесет и осам година тако исто певати. Па као што дидактичкога песника служи за дуго иста снага, тако је и *Сјетва*, као песничко дело, једнака с *Вршидбом*. Док се у ранијем спеву опевају прилике и размишљања при вршидби дотле се у познијем опевају такве појаве при сејању. Отуда је, ма и млађа, *Сјетва* као неки увод у *Вршидбу*, па је као таква и штампана пред овом.

Цео се спев завршује стиховима:

Руковети у снопове
Повезујмо сад.
А снопове на крстине
Наслагајмо тад:
Нек ту стоје — да им цигли
Не угине клас,
Док вршидби не приспије
Најхорнији час!

На тај је начин последњи одјек Шилерова *Звона* у српској уметничкој поезији одјекнуо посредно у *Сјетви* родољуба и дидактичара Јована Сундечића на некаквих осамдесет и више година после појаве *Песме о Звону* у немачкој литератури.

У Срба су се, дакле, ти одјеци понављали кроз добру половину столећа — од тридесетих до осамдесетих година.

Чини нам се да је то дуговремено имитовање покушао оправдати Љ. П. Ненадовић, кад је у својој имитацији, поред осталога рекао:

Природа није, кром себе, дала
Никаквог другог оригинала...

Анд. Гавриловић.

НИКОЛА МАНДРДА

Никола Павловић-Мандрда, родио се у селу Власу у врањском округу, па га је отац довео малог у село Пајковац, у Темнић, где је се био преселио, пре Кочине Крајине, због неке свађе с Арнаутима. Оцу му је било име Крста, а матери Магда... Даље се о њему не зна ништа све до његовог учешћа у оба наша Устанка.

Био је веома леп, крупан и снажан човек. Имао је јак глас, те кад би викнуо „сав се Јухор тресао". С Девојачке Стене на Јухору, довикивао се са својим побратимом обор-кнезом Јевтом из Обрежи. Карађорђе га је веома волео, а већ с Милошем није добро стајао.

Поред великог јунашта и неустрашиве слободе, имао је једну ману, која га је често доводила до велике неприлике: био је врло самовољан. — Једном се свади с неком женом (удовицом), из Пајковца, око некаква казана, због чега је тако јако истуче, да је једва жива остала. Жена отиде на тужбу кнезу Милошу у Крагујевац. Милош прати кабадахију Петра Јовановића, из Божурње, и још два пандура, да ухвате Мандрду, па да му га везана доведу у Крагујевац.

Кад су дошле „господареве ћирице" (тако су онда звали кнежеве пандуре) у Пајковац, они одмах нађу кмета Ђорђа, коме нареде да им што пре доведе Мандрду. Ђорђе га нађе (у њиви где је брао кукуруз, носећи непрестано пушку уза се), позове и овај пође за њим, узев најпре тврду реч, да му „господареве ћирице" неће ништа учинити, већ да ће га жива одвести господару у Крагујевац. Ну дата реч није одржана. Пандури га затворе у кућу истог кнеза Ђорђа, па га стану туђи и везивати. На ово нада Никола вику и

дреку, „да се гора проламала“, То чује његов верни побратим Јова Саплак, из истог места, па брзо потрчи побратиму у помоћ. Разбије врата на кметској кући, која су била од дирека, а не од дасака, и ослободи побратима. Затим исеку кабадахију Петра и оба пандура, а кмет им некако умакне[1]).

После овога Мандрда је побегао у Лесковац, где је живео око пет година, а његов побратим Саплак побегне у Јухор, где је после погинуо као хајдук. — У Лесковцу, једном приликом, убије једног турског пашу, који је туда пролазио, узме му коња с опремом, па пребегне у Србију и дође у Пајковац. Чим је дошао одмах се крене у Крагујевац кнезу Милошу. Ко га је год срео и видео сваки се чудио: како доброг коња, с богатом опремом, јаше рђаво обучен човек. Дошавши тамо остави коња у механу, а он одмах отидне пред конак, стане прекрсти руке и тако остане да чека да га кнез прими.

— А шта ћеш ти море? — упита га кнез с доксата.

— Ни ја не знам; ти си ме звао, — одговори он.

— А одакле си ти?

— Ја из Темнића.

— Е мени није у знању, да сам кога год од скора звао из Темнића, — рекне Милош.

— Јеси, вала господару, одговара Мандрда, снужден и преневољан.

— Па има ли колико, како сам те звао?

— Има пет.....

Милош се опет промисли, па ће рећи:

— Чиниш волико, по матери те твојој, памћење ме још добро служи, али се ја опет не сећам, да сам ма кога, од скора, звао из Темнића.

— Јеси господару.

— А од кога си села из Темнића?

— Ја из Пајковца, па ако хоћеш баш право да ти кажем, ја сам Никола Мандрда.

— А (отегне, зачуђено Милош), ти си Мандрда.

— Ја.

---

[1]) Цркви у селу Орашју (у Темнићу), поклонила је кнегиња Љубица један свећњак „за душу кабадахије Петра Јовановића из Божурње кога је убио Никола Мандрда 18 септембра 1824 год.“ (тако пише на свећњаку)...

— Па зашто ми поби пандуре, по матери те твојој?

— Заслужили су, господару.

— Како заслужили?

— Ето тако, нису одржали задану реч. — И ту сад Мандрда исприча све Милошу шта је и како је било, па му каже како је био у Лесковцу, где је убио пашу и отео му коња.

Кад је то све чуо Милош рекао је:

— Ништа ништа, по матери те твојој, Мандрда си био, Мандрда и остајеш. Три моја пандура вреде за пашу и његова коња, а ти иди и нека ти је просто од мене и од Бога.

Радостан Мандрда врати се да узме коња од механџије. Али овамо нови белај: механџија тражи да му се плати коњски трошак и не да коња. Око тога се изроди свађа у којој Мандрда добро истуче механџију. Кад су за ово казали господару, рекао је:

— Имао је право да га туче, што га је дирао. Зар му ја опростих три људска живота, а он није хтео да да опрости оку сена...

Мандрда се на више места био с Турцима. — У бој у на Варварину (1810 год.) био је и он, а ту су Срби трошили и његов барут, који је умео сам да прави, јер је на тавану једне зграде имао скоро увек око 200 ока осушена барута[1]. — 1813. године, кад су Турци продрли из Ниша низ Мораву, у Куприји се одвоји око 3000 Турака и крену, преко Јухора у Шумадију. Један Турчин то докаже Мандрди и овај их, са 30 другова, дочека код Сињег Вира, разјури и потуче. Ову турску војску водио је, кажу, сераскер Али-Бег, који је једва жив умакао. У овом боју рањен је у ногу. — 1815 године пустио се био (са преко 100 другова) од Варварина до Девојачке Стене, на Јухору, те је чекао, побио и заробио око 200 Турака. Тада је јурио једног Турчина преко целог Јухора до Дебелог Дрвета над селом Белушићем (у Левчу). Кад су неколико пута опколили око тога дрвета, ухвате е у коштац, за дуго се тако носили, докле Мандрда није некако подметнуо ногу Турчину, те га тако оборио и одмах — распорио.

[1]) Кажу, да је он главом опоменуо Курсулу (који је био наглув), да црни Арапин тражи из српске војске мегданџију...

– После овога причао је, да се у животу није никад толико уплашио колико се уплашио тада, рвући се с тим Турчином, који је такође био особито јак. —

Мандрда је умро у Крупевцу, у дубокој старости. После себе оставио је сина Димитрија, о коме се ништа не зна. Од његове фамилије има данас у Пајковцу око 10 кућа [1]...

марта 1905. год.
Пољна.

Ст. М. Мијатовић.
учитељ

[1]) Један најстарији члан те његове фамилије дао је писцу ове податке о Мандрди, који их је само верно забележио, не јамчећи ни за шта више...

ПОМЕНИК ЗЕМУНСКЕ ШКОЛЕ

У земунској цркви *Богородици* чува се поменик школскога фонда, који је започет 1812, а утврђен 1826 године.[1] Прибирајући дата 1903 године о почетку школске славе у Срба, нађем на овај *поменик* добротом протојереја земунскога Јевте Вукадиновића, па држим да има довољно разлога да се тај поменик сачува од заборава и случајнога уништења, те га зато овде и објављујем. Помеником га називљем, јер личи на старинске манастирске *поменике*, и по садржини, и по употреби: сваке се године 14 јануара на литургији читају и помињу имена завештача и приложника, те га и земунски свештеници именују помеником.

Постанак поменика. Игњат К. Сопрон у својем делу Monographie von Semlin und Umgebung, стр. 534—544, наводи да је 1812 године дошао у Земун инспектор школа, а међу тим те се године настанио у Земуну протојереј Јевта Ивановић. Тада Срби замоле инспектора да им изради да магистрат плаћа другога учитеља, јер су дотле имали само једнога учитеља у својој школи и плаћали га сами. Инспектор им одговори да магистрат нема могућности да плаћа српске учитеље у Земуну, али им је, међу тим, саветовао да заснују школски

---

[1] Ова је земунска црква сазидана 1776 године, почела служити 1780, иконостас израђен 1788, а живописана је 1815 године.

У Земуну има још три српске цркве:

а. Стара црква *Свети Никола* на Дунаву основана 1740 године;

б. Црква *Света Тројица* у Горњој Вароши, основана 1842 године;

в. Црква *Свети Димитрије* на гробљу земунском, основана 1876 године, а задужбина је грчке породице Глигорија Хариша.

фонд по угледу грчке црквено-школске општине у Земуну.[1] И заиста Срби у Земуну прихвате савет инспекторов, и заузимањем својега протојереја Ивановића саберу се на договор 1 новембра 1812 године и реше да заснују школски фонд од добровољних прилога за издржање своје школе. После 13 година, 5 априла 1826 године, кад је тај фонд био нарастао на 25.000 форината, опет прота Ивановић сазове Земунце, те су тада на том збору саставили правила (устав) и својеручним потписима утврдили њих преко 70 лица.

Ето, тако је постао овај школски поменик. Он је писан крупним и лепим црквеним словима по угледу руских црквених књига. Ја га овде објављујем грађанским словима исписавши пуне речи, *титле* (скраћенице) изоставио сам. Тако сам и од удвојених *сугласника* у речима по један избацио, и најзад щ сам раставио у *шт*; све је друго остало тачно по оригиналу.

Поменик је писан на хартији дебелој и рапавој. Свега има 18 листова (на три је исписан устав, а два су оригинални потписи, осталих 13 листова празни су, али су сви украшени арабеском унаоколо). Укорен је папендеклом а обавијен свиленим сомотом. Дужина је 40, а ширина 25 сантиметара. У почетку испод крста нацртано је сунце, звезде (небо).

Поменик гласи овако:

Во славѹ святыя троицы отца и сына и святагѡ дѹха.

Пекѹћи се ѡ добромъ воспитаніи наше юности како

[1] Грчка је школа постојала у Земуну код цркве Богородице где је сада српска. Таква је грчка школа била и у Београду онда још из ранијих времена за оне породице које су се досељавале трговине ради из Јужне Македоније, Тесалије и јањинскога краја, већина Арм'ни (Власи — Цинцари), али се сматрали за Грке и учили грчки језик. Та и таква грчка колонија имала је црквено-школску општину у Земуну, и школа им је радила до 1872 године, а школски им фонд постоји и сад засебно, који треба по правди да припадне српској школи, јер су ти Грци живели међу Србима и с њима и од њих стекли имања. У то време кад је школа престала многе су се грчке породице раселиле и већ изумрле, а остале су још четири у Земуну, те се због њих сваке четврте недеље служи литургија у цркви на грчком језику и данас у Земуну, јер су, како ми рече прота Вукадиновић, Грци лепо живели са Србима а и сад живе као браћа. Литургију на грчком језику читају српски свештеници. Заиста леп пример, братске и хришћанске љубавви и трпљивости.

бы се она у законꙋ Божїю и непоколебимой вѣрности ко єгѡ Ц. К. величествꙋ нашемꙋ всемилостивѣйшемꙋ *монархꙋ Францꙋ* первомꙋ и законымъ єгѡ наслѣдникѡмъ наꙋчити могла, и примѣтивше, да наша обычна даянїя нисꙋ поволна къ томꙋ да се потрꙋдимо овде Сербскꙋ Фꙋндацїю ради заведенїя выши сербски училишта, Граматїкални Латїски класа, и реалны свакомꙋ гражданинꙋ нꙋждны наꙋка установити.

Тогѡ ради

ӓ. Свакїй по своимъ силама да приложи на овай конецъ нѣкꙋ сꙋмꙋ новаца или у готовꙋ или у облигацїи, и то да бꙋде ѡснованїє ове наше школске сербске фꙋндацїе.

в̈. Као вѣрнїи поданицы да єгѡ Ц. К. величество нашегъ всемилостивѣйшегъ монарха отца и благодѣтеля нашегъ *Франца* первогъ всенижайше просимо, да бы ово наше заведенїе подъ своє всевысочайше покровителство всемилостивѣйше прїмити благоизволїо.

г̈. А при томъ желимо да надъ овимъ нашимъ заведенїемъ нашъ Господинъ Архїепископъ и Митрополїтъ Карловачкїй *Стефанъ Стратимїровичъ* ѡтъ Кꙋлпинъ, и єгѡ ѡтъ народа сербскогъ чинѡ избрани наслѣдницы верховнимъ нашимъ Патрономъ бꙋде, и емꙋ сверхꙋ прихода и расхода годишнїи счети да се подносе.

д̈. Овде у Земꙋнꙋ єгѡ намѣстникъ нашъ Господинъ Протопресвїтеръ Єѵдїмїй Ивановичъ съ єште четыри мїрска лица, коя семꙋ званїю способность имаю, и коє мы измеѣꙋ фꙋндатора избрати бꙋдемо, составля Патронатъ овогъ нашегъ заведенїя.

є̈. Єште къ томꙋ ѡтъ знатны фꙋндатора да се изберꙋ дванайстъ лица за школскоє обштество, кои совокꙋпнѡ съ церковнимъ обштествомъ и Патронатомъ сва дѣла овогъ заведенїя да управляю.

ӟ. Патронатъ съ школскимъ и церковнымъ обштествомъ да избере шестъ кꙋратора кои се имѣнїемъ и ревностїю ѡтликꙋю, и нїйма должность да бꙋде ѡ умноженїи овогъ заведенїя старати се, собране новце на безопасна мѣста съ вѣдѣнїемъ патроната подъ інтересъ давати, и ово ньима вовѣрено добро безопаснѡ сохранити.

ѕ. Ови кȣратори сверхȣ прихода и расхода сваке године патронатȣ и школскомȣ и црковномȣ обштествȣ счетъ давати дȣжни да бȣду.

и. Кадъ коє мѣсто патроната или школскогъ обштества обȣдови, онда патронатъ три способна лица да предложи, и фȣндатори кои сȣ до петдесетъ фиор. в. в. сами собомъ у ово заведенїє приложили по числȣ жребїя да избираю.

ѯ. На потребе школске само їнтересъ да се трошн, а капїталъ на свагда неприкосновенъ да шстане.

ї. Горе речений Господинъ протопресвитеръ с патронатомъ и школскимъ и церковымъ обштествомъ да може способне учителѣ избирати, нїима по обстоятелствамъ времена и фȣндацїє платȣ шпредѣлявати и неспособне штпȣштати.

аі. Кои свой інтересъ за три лѣта небы положїо, штъ такова дȣжника кȣратори нештложно и капїталъ да иштȣ.

ві. Учители юность по планȣ, кои се у Карловцы держи, наставляти да имаю.

гі. Ако би ова наша фȣндацїя возрасла, да бы могла веће число учителья содержавати, онда патронатъ съ обштествомъ ш заведенїи выши училишта да се побрине.

ді. Да бы призвали благодать божїю, штъ коє свако даянїє благо зависи, ко утвержденїю и умноженїю ове фȣндацїє, шпредѣлявамо да се 14 іанȣарїа на данъ просветителя сербсколъ святагш *Сави* сваке године держи школско торжество, и на Божественой слȣжбы имена свїю живы приложника іавнш споменȣ, и єданъ ученик краткимъ словомъ благодари свима фȣндаторима. или да говори ш ползи хрїстїанске наȣке и просвѣштенїя.

єі. У первȣ сȣбштȣ по святомȣ Савы да се держи парастосъ и споменъ свима усопшима фȣндаторыма.

зі. Као што мы сердечню желимо да се ова фȣндацїа умножи, такш се садъ єданпуть за свагда изясняваме, да овȣ нашȣ фȣндацїю само єдиственш за наше земȣнске сербске школе шпредѣлявамо.

ѿі. Ако ли бы, сачѹвай Боже, какова нибѹдь обстоятелства ово наше ѡпредѣленіе нарѹшила, и овѹ нашѹ фѹндацію на друго што неже ли мы садъ ѡпредѣлявамо обратити хотѣла, онда абіе ѡтъ онога часа ова наша фѹндація да изчезне, и у ништо да се обрати, и што є кои дао съ інтересомъ натрагъ да узме, а кои се фѹндатори и нїини наслѣдницы не би изнаћи могли, оне новце обштество на церковну потребѹ да обрати.

ѿіі. Све ове уставе наше фѹндаціє, кою смо первога Ноєм. 1812 лѣта започели, и нашимъ трѹдомъ до капїтала преко двадесетъ петь тисяща в. в. винер веруиг — бечке вредности привели, сви мы долѹ подписанїи уредиѡ прїимамо, желећи да се тако на вѣкъ святи наблюдаваю, и тѹ нашѹ желю собственорѹчнымъ подписомъ наши имена подкрѣплявамо. У Земѹнѹ 5-го Апрїлїа 1826.

Еѵѳїмїй Ивановичъ, протопресвїтеръ земѹнскїй и пречестнѣйшагѡ А. Е. Митрополїтскагѡ Апелаторїѹма засѣдатель.

Константїнъ Јакичъ, парохъ земунскїи; Јоанъ Кїріца; Јоан Караматъ; Лазаръ Андреевъ, парохъ земунскїи; Јгнатъ Василиевичъ сенаторъ; Живко Васїлїевичъ; Гаврилъ Михаиловичъ; Стефанъ Коларовичъ; Васїлїи Стефановичъ; Јоанъ Лончаревичъ; Геѡргїй Стефановичъ; Георгије Тончевичъ, умолѣнъ подписати А. Аранитовичъ; Јоанъ Коларовичъ; Милошъ Урошевичъ; Симеон Јовановичъ, Равдилъ Петровичъ; Атанасия Поповичъ; Димитріе Неделковичъ; Стефанъ Јанковичъ; Алекса Георгіевичъ; Ристо Трико; Атанасі Косовацъ; Гаврилъ Маринковичъ; Геѡргїи Аѳанасковичъ; Аксентие Лаушевичъ; Панталеи Маленићъ; Јованъ Остоичъ; Јованъ Крестичъ; Никола Томичъ; Павелъ Лацко; Антоніе Теѡдоричъ; Јоанъ Младен; Матеи Марковичъ; Теодоръ Радісавъ Томичъ; Александеръ Кїріца; Лазаръ Урошевичъ; Спиридонъ Андреевичъ; Константинъ Соларъ; Јованъ Петровичъ; Димитриє Марковичъ; Мито Гагловичъ; Стефанъ Романчичъ; Василіе Петровичъ; Максимовичъ; Стефанъ Раіовичъ; Наумъ Спасоевичъ; Павелъ Николичъ; Михаилъ Г. Морфи; Станиша Нико-

личъ, подписати умолѣнъ Михаиловичъ; Димитріе Матковичъ, подписати умолѣнъ Михаиловичъ; Петаръ Јѡкичъ, умолѣнъ подписати С. Коларовичъ; Михаилъ папа-Тома; Петаръ Живковичъ; Михаилъ Драганъ Михаиловичъ; Радованъ Андреевичъ, подписати умолѣнъ Коларовичъ; Х. Стефанъ Віятовичъ; Јоанъ Антоніевичъ; Павле Георгіевичъ, Анастасъ Недѣлковичъ; Манойло Марковичъ; Стефанъ Огнянъ Милутиновичъ; Јгнятъ Живановичъ; Димитріе Бѹгаровичъ; Василије Василијевичъ; Стоянъ Павловичъ; Спасое Поповичъ; Георгіи Петровичъ; Мојсило М. Лазаревичъ; Гешргие Романчичъ; Мойсило Јѡвановичъ; Панта Стефановичъ.

У трећој и четвртој тачки овога поменика говори се о патронату земунске школе, и према њима је врховни патрон митрополит карловачки, а непосредни је патронат протојереј земунски с још четири лица. А у тачки 14, да би се умножавали приложинци, одређује се да се 14 јануара на дан Светога Саве српскога просветитеља сваке године држи *школско торжество*, и да се у цркви на литургији јавно помену имена живих приложника, а један ученик да им благодари, и да говори о просвети и цркви. Дакле, све је то дотле до 1826 године у Земуну било заједно, црква и школа уједно прослављале Светога Саву, а 1812 године 1 новембра само су отпочели прибирање прилога за издржање школе, као што се види из 18 тачке овога поменика.

По томе школска је слава заведена у Земуну тек 1826 године, што се јасно види из поменуте 14 тачке, у којој се наређује да се држи *школско торжество*. А кад се ово упореди с временом заснивања (почетка) школске славе у Кнежевини Србији, када је Кнез Милош Велики наређивао празновање и прослављање Светога Саве, што се види из писмене наредбе од 5 фебруара 1827 године В№ 124, у којој се вели да сви у Србији празнују Светога Саву, којега је он још раније узео за заштитника школа (М. Ђ. Милићевић — *Школе у Србији*, „Гласник“ књ. 24. стр. 6), онда излази да је почетак школске славе у Срба у Крагујевцу прво, а за тим у Београду, негде између 1817 и 1827 године, па се по том ширила и по другим српским школама;

а пошто је Земун најближи Београду, то су и Земунци први прихватили тај лепи обичај.[1]

О почетку школске славе у Срба поменуо сам овде нарочито зато што је на више места о томе писано, као: у „Бранкову Колу“ за 1898 годину; у расправи Љ. М. Протића „Гимназија Кнеза Милоша Великог“; у „Просвети“ крагујевачкој, бр. 8 за 1900 годину; у „Гласнику праввославне цркве у краљевини Србији“, св. за јануар 1901, стр. 95—98., и у „Новој Искри“ бр. 1 за 1904 годину, али ни на једном од ових места није тачно приведено крају то питање.

У спису *Свети Сава патрон школски* који ћу ускоро да објавим, а у којем сам прибрао дата о томе, видеће се кад је Свети Сава први пут почет да се слави у српским школама, и како се школска слава ширила у Српству.

М. В. Веселиновић

---

[1]) У 18 тачки овога поменика помиње се да је почетак установе школскога фонда у Земуну 1 новембра 1812 године, као што тврди и Сопрон. И заиста постоји још једна књига, писана крупним црквеним словима, измешаним језиком црквено-руским, у 11 тачака, којима је смер у главноме прибирање прилога за издржавање школе. На крају те тачке пише: Дѣлано в Земѹнѣ 1-ог ноемврія 1812. За тим су том истом руком писана и сва имена и презимена приложника, и поред свакога имена означена и сума по рачунском прегледном начину, коју је то лице приложило. Дакле од почетка књиге до 1842 године све је једна рука писала и записивала имена, а после је друга завршила са 1846 годином, те ми се чини да је ова књига почета много доцније после 1812 године, кад се згодило лице с лепим рукописом црквених слова, те и преписивало из спискова приложника њихова имена. Међу приложницима било је и Београђана: тако међу другима види се да је и Кнез Михаило М. Обреновић III, 1841 године приложио 233 форинте и 20 крајцара; Тома Вуч. Перишић, саветник, 58 фор. и 20 кр.; Милутин Гарашанин, саветник, 23 фор. и 20 кр.; у 1842 години Јеврем Обреновић за кћер Стану 112 фор. и 30 кр.: у 1843 години Јован Обреновић 50 форината.

МИТРОПОЛИТ ИНОКЕНТИЈЕ

Онај коме је на глави сијала митра митрополита Краљевине Србије, онај у чијем се венцу заслуга као најлепши цветови истичу дела искрене и дубоке љубави према Богу и народу свом, онај који је четрдесет и две године усрдно послужио држави српској радећи као наставник, а доцније као епископ и архиепископ, по најбољем знању и умењу својем, онај који је покрај главних својих наставничких и црквено великодостојничких дужности стизао да буде председник и члан разним хуманим и родољубивим друштвима и установама у својој отаџбини, — био је и усрдан члан Одбора Чупићеве Задужбине.

Дужност своју као члана одбора ове задужбине вршио је пок. Митрополит с великим усрђем, од како је међу првима био именован, па све до смрти своје. И кад је, као епископ нишки метнуо први пут митру на главу и кад му је она засјала на глави као митрополиту српском и архиепископу београдском, он се није одрицао чланства ове скромне, родољубиве задужбине, нити је, кад год је могао, престајао долазити на састанке њене. И кад се повремено бавио у Београду као епископ нишки, ако је за време његова бављења било састанака Чупићеве Задужбине, није пропуштао долазити на те састанке. Толико је било усрђа покојникова према овој задужбини!

Али усрђе му није било мање у свима осталим дужностима његовим, као што ћемо одмах видети из овога краткога прегледа живота и рада му.

Родио се у Шапцу 1. августа 1840. Отац му је био чувени прота шабачки Јован Павловић, познат са својих књижевних, особито богословских радова и своје напредне речитости. На крштењу је добио име Јаков.

Основну школу свршио је у месту рођења, а гимназију је учио ту и у Београду, где и две године Богословије. За тим (1856.) буде послат у Русију, у Кијево, где за три године (1859.) сврши нижи богословски течај, а по том, ступивши у Духовну Академију, и њу сврши 1863.

У Кијеву се и оженио свештеничком кћерју.

Поменуте (1863.) године вратио се у Отаџбину, где је одмах ступио у свештенички чин, а 1. октобра те године видимо га постављена указом за суплента и вероучитеља у Крагујевачкој Гимназији. За тим је већ друге (1864. 1. децембра) године био унапређен за професора у овој школи, у којој је остао до јануара 1870., када буде премештен у Београд за професора Богословије. У тој је школи неколико пута бивао постављен за ректора (9. децембра 1872., 2. јануара и 10. новембра 1874.) на годину дана.

А кад се у Министарству Просвете и Црквених Послова установи место начелника Црквенога Одељења, он буде постављен на то место 5. марта 1880. и остао је на њему до 1. новембра 1886. године.

Тада је био враћен у Богословију, где је, које као професор, које као ректор служио све до 15. августа 1893., када је стављен у пензију.

За ово доба његова тридесетогодишњега државнога службовања, он је покрај своје главне дужности вршио још и ове споредне: у Крагујевцу је био војни и осуђенички свештеник (1864.—1870.), у Београду је био вероучитељ у Београдској Реалци (1870. до 23. септембра 1874.), предавач педагогије у Другом Одељењу Богословије (од 28. децембра 1874. до краја 1874.—5. шк. год., а разрешен 3. септембра 1877.) и вероучитељ у Вишој Женској Школи (1. октобра 1877. до 12. августа 1880. и опет постављен 24. новембра 1880.).

У то доба његова државнога службовања произведен је био за протојереја (25. априла 1870.). Био је и дворски прота. А за време ратова за ослобођење и

уједињење вршио је дужност протојереја у Врховној Команди.

Кад му 1892. умре жена, са којом је проживео у срећном браку и имао порода, мушкога и женскога, закалуђери се исте године. Тада је и добио име Инокентије. У скоро за тим буде произведен за архимандрита, и намењено му би да постане настојатељ Српскога Подворја у Москви. Али кад у то време оста упражњена катедра нишкога епископа, он буде изабран и 2. августа 1894. постављен за владику Нишке Епархије. После смрти митрополита Михаила буде изабран 15. фебруара 1898. за митрополита Краљевине Србије и архиепископа београдског, на коме је месту остао све до своје смрти, 19. маја 1905.

Кад се овом службеничком, наставничком, свештеничком и првосвештеничком раду његову дода још и рад, који је као добар Србин и човек вршио у разним патриотским хуманим установама и друштвима, било као члан или председник, било као покретач или оснивач њин; кад се спомене његов књижевни рад, по којем се цени као „доста заслужан богословски писац и радник“;[1] кад се нарочито истакне, да је „био редак црквени проповедник“[2]: онда се за њега доиста може рећи, да свој таланат није сакрио, него га је свеколиким радом својим јасно, свету на видику, испољио и употребио. Али како?

Оно што смо напред истакли као врлину његову, као члана Одбора Чупићеве Задужбине, то је усрђе, с којим је учествовао у раду овога одбора, може се узети као општа црта, која га обележава као радника у свима поменутим пословима.

Један од његових многобројних ученика, г. проф. Јеврем Бојовић, у посмртном говору овако обележава његов наставнички рад, који му је, свакојако и заузимао највећи део живота: „У школи си био увек тачан наставник, примеран радник, као старешина савесно

[1] Посмртни говор Епископа Димитрија, „Гласник Православне Цркве“ 1905., стр. 444.

[2] Тамо.

си вршио своју дужност, био си правичан, волео си своје ученике као своју децу«.[1]

Његова искрена и дубока побожност, доказана и на последњем му часу живота,[2] а удружена с ванредним даром речитости, лепо га обележава као вероучитеља. А као свештеномученика истиче га, што је имао „префињени естетички укус за предмете и вештине, које помажу црквено благољепије. Волео је свечану црквену службу«.[3]

Као пред главу цркве у Србији њему су на одлучивање долазила ова питања: о конкордату, о поправци стања српске православне цркве у Старој Србији и Македонији, о измирењу јерархије, о појачању дисциплине у свештенству, о преуређењу свештеничког стања, о отварању и зидању нове богословије итд.. „Већину тих питања он је брзо и мудро решио у корист цркве«.[4]

С исто таквим успехом он је вршио и разне патриотске и хумане послове и предузећа, који су му у разним приликама поверавани. Као војни протореј у Врховној Команди, он је био жива и најподеснија спона између наших војних власти и руских добровољаца, чинећи на тај ничин велике услуге својој отаџбини. А то исто показао је и као члан Црвенога Крста радећи вредно и предузимљиво за време рата око уређивања и снабдевања вујених болница.[5]

Било је и питања, која су долазила њему на одлучивање и о којима се он морао исказати као глава цркве у Србији, а која беху од великога политичкога значаја и домашаја. Та су питања била нарочито: о женидби краља Александра, и како ће се он, као митрополит с дотадашњом својом политичком прошлошћу, држати после свршеног чина 29. маја?

Оба та питања, колико су до њега стајала, одлучио је он опортуно, повијајући се по струји, уз коју је мислио да и њему, као првосвештенику, треба поћи, без

[1] Тамо, стр. 447.
[2] Ово су му последње речи: „увек сам веровао у Бога и надам се у милост Његову«.
[3] „Гласник православне Цркве« 1905., стр. 443.
[4] „Весник Српске Цркве«, 1905., стр. 459.
[5] Види „Гласник Православне Цркве« 1905., стр. 443.

обзира колико ће с тога претрпети његов углед као јавног радника и црквенога великодостојника.

Јавно мнење није му то опростило; оно га је за такво његово држање оштро осудило. Њему је то загорчало последње дане живота. Све напред поменуте његове лепе особине, његови непоречни успеси и заслуге као јавнога радника, доброга наставника, примернога свештенослужитеља, искреног родољуба и доброга човека не могаху учинити, да га наше јавно мнење не осуди, и ако оштро због недовољне чврстине његова политичкога карактера, — и неправично.

Умро је као сиромах, а неправедно је изношено на њега, да је себичан, грабљив, подмитљив, и ваздан прљавих и недопуштених дела, која се не могаху никако сложити с његовом доказаном савесношћу, родољубљем и човечношћу.[1] А његово сиромаштво не може се објаснити ни приватним животом, који му је био „светао и узорит“,[2] ни каквом било личном маном и недостатком, него што „је био покровитељ и добротвор врло многих хуманих и просветних друштава и помагао је својом дарежљивом руком све оне, које је требало помоћи“.[3]

Као што су слабости и грешке људске за осуду и избегавање, тако су крепости и добра дела за углед и узор. По свем је у животу и раду пок. Митрополита било више, несразмерно више, овога него онога. А све што је светло и узорито треба да остане у успомени, па тако све што је добро у животу и раду пок. Митрополита Инокентија!

20. јануара 1906. год.
у Београду.

Момчило Иванић.

---

[1] „. . по смрти његовој нађена [је] у каси његовој уложна књижица од 17 хиљада динара за помагање сиротних цркава у Ст. Србији и Маћедонији. Новац овај није његова својина, али је лично њему поверен, да он тај новац употреби како нађе за сходно, не давајући о том ником рачуна“. „Весник Српске Цркве“ 1905., стр. 466—461.

[2] Тамо, стр. 461.

[3] Тамо, стр. 461.

ИЗДАЊА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

1. **М. Ђ. Милићевић:** Чупићи, Стојан и Никола. Београд 1875.
2. **П. Ј. Савић:** Гарнијеа. Први појмови политичке економије. Београд 1876
3. **Н. Ј. Петровић:** Кућа као васпитаоница, од Стоја. Београд 1876.
4. **Стојан Новаковић:** Српске народне загонетке. Панчево 1877.
5. **Мита Ракић:** Један лист из социјалне физике. Београд 1877.
6. **М. Ђ. Милићевић:** Живот и дела великих људи из свих народа. I. Београд 1877.
7. **К. С. Араницки:** Рефлекси чоша, од И. Сјеченова. Београд 1877.
8. **Годишњица Николе Чупића:** Књига I. Београд 1877.
9. **М. Ђ. Милићевић:** Живот и дела великих људи из свих народа. II. Београд 1877.
10. **Годишњица Николе Чупића:** Књига II. Београд 1878.
11. **В. Ј. Петровић:** Жена као домаћица, од проф. Д-ра Л. Слајна. Београд 1879.
12. **М. Ђ. Милићевић:** Живот и дела великих људи из свих народа. III. Београд 1879.
13. **Годишњица Николе Чупића:** Књига III. Београд 1879.
14. **С. В.:** Прилози дијететици душе, од Е. Фрајтередебена. Београд 1880.
15. **Чедомиљ Мијатовић:** Деспот Ђурађ Бранковић, књига прва. Београд 1880.
16. **Н. Капетановић:** Карактер и дух политичких партија, од Ј. Блунчлија. Београд 1880.
17. **Д-р Папакостопулос:** Одисеја Омерова. Београд 1881.
18. **Чедомиљ Мијатовић:** Деспот Ђурађ Бранковић, друга књига. Београд 1881.
19. **Годишњица Николе Чупића:** Књига IV. Београд 1882.
20. **Годишњица Николе Чупића:** Књига V. Београд 1883.
21. **Годишњица Николе Чупића:** Књига VI. Београд 1884.
22. **Ђорђе Малетић:** Грађа за историју народнога позоришта. Београд 1884.
23. **Годишњица Николе Чупића:** Књига VII. Београд 1885.
24. **Гајење мале деце.** Марије Манасејине, превела Д-р Драга Ђочић. Београд 1885
25. **Годишњица Николе Чупића.** Књига VIII. Београд 1886.
26. **Годишњица Николе Чупића.** Књига IX Београд 1887.
27. **М. Ђ. Милићевић:** Поменик знаменитих људи у српскога народа новијега доба. Београд 1888.
28. **Годишњица Николе Чупића.** Књига X. Београд 1888.
29. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XI. Београд 1889.
30. **М. Ђ. Милићевић:** Кнез Милош у причама. Београд 1891.
31. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XII. Београд 1891.
32. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XIII. Београд 1893.
33. **Стојан Новаковић:** Срби и Турци XIV и XV века. Београд 1893.
34. **М. Ђ. Милићевић:** Жена XX века, написали Жил Симон, члан француске Академије и Густав Симон, д-р медецине. Београд 1894.
35. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XIV. Београд 1894.

36. **Андра Гавриловић:** Писма о књижевности у Словенаца. Београд 1895.
37. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XV. Београд 1895.
38. **М. Ђ. Милићевић:** Кнез Михаило у споменима некадашњег свог секретара. Београд 1896.
39. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XVI. Београд 1896.
40. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XVII. Београд 1897.
41. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XVIII. Београд 1898.
42. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XIX. Београд 1899.
43. **М. Ђ. Милићевић:** Кнез Милош у причама. нова збирка. Београд 1900.
44. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XX. Београд 1900.
45. **М. Ђ. Милићевић:** Додатак Поменику знаменитих људи у српскога народа. Београд 1901.
46. **Војвода Марко Миљанов:** Примјери чојства и јунаштва. Београд 1901.
47. **Споменица о М. Ђ. Милићевићу.** Београд 1901.
48. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXI. Београд 1901.
49. **Андра Гавриловић:** Београдска Велика Школа 1808.—1813. Београд 1902.
50. **Д-р Ј. Х. Васиљевић:** Прилеп и његова околина. Београд 1902.
51. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXII. Београд 1903.
52. **Срета Ј. Стојковић:** Лазарица или Бој на Косову. Београд 1903.
53. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXIII. Београд 1904.
54. **Добра Ружић:** Пчеларски Речник. Београд 1904.
55. **М. Ђ. Милићевић:** Карађорђе у говору и створу. Београд 1904.
56. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXIV. Београд 1905.
57. **Годишњица Николе Чупића.** Књига XXV. Београд 1906.

DR
301
G6
knj.25

Godišnjica Nikole Čupića

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY